

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**YAŞAM BOYU ÖĞRENME VE YETİŞKİN EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI
YETİŞKİN EĞİTİMİ PROGRAMI**

**FEMİNİST KADIN GRUPLARINDA
DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME**

DOKTORA TEZİ

ZEYNEP ALİCA ÖZTÜRK

**ANKARA
EYLÜL, 2022**

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**YAŞAM BOYU ÖĞRENME VE YETİŞKİN EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI
YETİŞKİN EĞİTİMİ PROGRAMI**

**FEMİNİST KADIN GRUPLARINDA
DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME**

DOKTORA TEZİ

ZEYNEP ALİCA ÖZTÜRK

DANIŞMAN: DOÇ. DR. N. FEVZİYE SAYILAN

**ANKARA
EYLÜL, 2022**

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne,

Zeynep Alica Öztürk adlı öğrencinin hazırladığı “Feminist Kadın Gruplarında Dönüştürücü Öğrenme” başlıklı bu çalışma Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Anabilim Dalı / Yetişkin Eğitimi Programı’nda jüri üyelerince oy birliği ile **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Prof. Dr. Meral UYSAL

Üye

Doç. Dr. N. Fevziye Sayılan (Danışman)

Üye

Prof. Dr. Özlem Şahin Güngör

Üye

Doç. Dr. Ahmet Yıldız

Üye

Dr. Ö. Üyesi. Gökçe Güvercin Seçkin

ONAY

Bu tez Ankara Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca, jüri üyeleri tarafından ..../...../.....tarhinde, Enstitü Yönetim Kurulu tarafından ise ...../...../.....tarhinde kabul edilmiştir.

.....

Prof. Dr. İlhan YALÇIN

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgileri akademik yazım kurallarına uygun biçimde raporlaştırdığımı ve bunları etik ilkelere (atıfta bulunulan tüm yapılara kaynaklarda yer verilmesi, tezde kullanılan bilgi ve belgelere resmi yollarla ulaşılması ve bunların aslı bozulmadan kullanılması vb.) uygun olarak elde ettiğimi ve sunduğumu bildiririm.

Zeynep Alica Öztürk

ÖZET

FEMİNİST KADIN GRUPLARINDA DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME

ALİCA ÖZTÜRK, Zeynep

Doktora Tezi, Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. N. Fevziye SAYILAN

Eylül, 2022, xvii + 246 sayfa

Toplumsal hareketler yetişkinler açısından çok boyutlu öğrenme olanakları barındırmaktadır. Toplumsal hareketlerde gerçekleşen çeşitli öğrenme biçimleri yetişkin öğrenmesine ilişkin literatürde giderek artan bir ilgi ile karşılanmaktadır. Bu çalışma yetişkinlerin toplumsal hareketlere katılımı ile gerçekleşen öğrenmeleri ve yetişkinlerde gerçekleşen köklü referans çerçevesi dönüşümlerini değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Bu çerçevede kadın çevreleri ve feminist gruplara çeşitli biçimlerde katılım gösteren kadınların dönüştürücü öğrenme deneyimleri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Araştırmada etnografik saha çalışması yöntemi kullanılmıştır. Çalışma çerçevesinde 25 farklı grupta yer alan 40 kadınla görüşülmüştür. Kadınların dahil oldukları enformel çalışmalar ve toplumsal hareketlere içkin etkinlikler yoluyla deneyimledikleri öğrenmeler ve referans çerçevelerinde gerçekleşen dönüşümlere ilişkin veriler derinlemesine gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla kayıt altına alınmıştır. Verilerin analizinde MAXQDA 2022 programından yararlanılmıştır. Araştırmacı veriler üzerinde birkaç kez çalışarak kodlar, temalar ve kategoriler oluşturmuştur. Görüşmelerin yanı sıra kadınların dahil oldukları gruplara dair kendi sağladıkları belgeler, grupların internet sayfaları da incelenmiştir. Sonuç olarak kadınların eğitim durumları ve içinden geldikleri sosyoekonomik arka planları ne olursa olsun toplumsal hareketlere katılım süreçlerinde çok boyutlu kazanımlar edindikleri görülmüştür. Dahası kadınların eşitliği yönünde çok boyutlu çalışmalara dahil olmanın kadınların referans çerçevelerini köklü bir şekilde değiştirdiği ortaya çıkmıştır. Kadınlar bireysel düzeyde özgürleşme, kendi kararlarını verme ve sınırlarını çizme anlamında anlamlı dönüşümler deneyimlemiştir. Bunun yanı sıra toplumsal ilişkilere müdahale eden özneler haline gelme, önceki referans çerçevesi ve varsayımlara ilişkin derin

sorgulamalar geliştirme ve alternatif bir yaşam perspektifi geliştirme açısından da dönüşüm deneyimlemiştir. Farklı yaş grupları, eğitim düzeyleri, taşra kent ikiliği, aile geçmişleri dikkate alındığında çalışmada ele alınan kadınlar açısından toplumsal hareketlerin önemli dönüştürücü öğrenme olanakları oluşturduğu açığa çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal Hareketlerde Öğrenme, Referans Çerçevesi, Dönüştürücü Öğrenme

ABSTRACT

TRANSFORMATIVE LEARNING IN FEMINIST WOMEN GROUPS

ALİCA ÖZTÜRK, Zeynep

Dissertation, Department of Lifelong Learning and Adult Education

Supervisor: Doç. Dr. N. Fevziye SAYILAN

September, 2022, xvii + 246 pages

Social movements contain multidimensional learning opportunities for adults. The various forms of learning taking place in social movements are met with increasing interest in the literature on adult learning. This study was conducted to evaluate the learning that occurs during the participation of adults in social movements and radical transformations in frames of reference among these adults. In this context, the transformative learning experiences of women who participate in women's circles and feminist groups in various ways have been comprehensively discussed. Ethnographic field study method was used in the research. The study population consists of 40 women in 25 different groups. The learnings experienced by women through the informal work they were involved in and the activities inherent in social movements, and the data on the transformations in their frames of reference were recorded through in-depth observation and semi-structured interviews. The MAXQDA 2022 program was used in the analysis of the data. The researcher created codes, themes and categories by working on the data several times. In addition to the interviews, the documents provided by the women regarding the groups they belong to and the web pages of the groups were also examined. As a result, it has been seen that women, regardless of their educational status and socioeconomic background, have acquired multidimensional gains in the process of participation in social movements. Moreover, it has been revealed that being involved in multidimensional work towards women's equality has radically changed women's frames of reference. Women have experienced meaningful transformations in terms of individual liberation, making their own decisions and drawing their boundaries. In addition, they have experienced transformation in terms of becoming political subjects who interfere with social relations, developing deep inquiries into previous

frames of reference and assumptions, and developing an alternative perspective on life. Considering different age groups, education levels, provincial urban duality and family backgrounds, it becomes clear that social movements create prominent transformative learning opportunities for the women discussed in the study.

Keywords: Learning in Social Movements, Frame of Reference, Transformative Learning

ÖNSÖZ

Yetişkinler hayatın içinde, gündelik yaşam seyrinde çeşitli öğrenmeler deneyimlerler. Ancak bu öğrenmeler yetişkin eğitimi bağlamında çoğu zaman göz ardı edilir. Toplumsal hareketler yetişkinler için oldukça özgün öğrenme imkanları barındırırlar. Hele de kadın çevreleri ve feminist gruplar kadınlar açısından oldukça radikal dönüştürücü öğrenme deneyimlerine gebedir. Toplumsal dönüşüm ve bireysel dönüşüm açısından toplumsal hareketlerin yerine odaklanan bu çalışmada çok sayıda kişinin katkısı vardır.

Öncelikle çalışma konusunun belirlenmesinden itibaren deneyimi, ilgisi ve emeğiyle desteğini her daim hissettiren tez danışmanım Doç. Dr. Fevziye Sayılan'a çok teşekkür etmek istiyorum. Tez çalışması oldukça uzun ve zaman zaman yıpratıcı olabilen bir yol. Hocamın yoldaşlığı olmasa bu yolun zorlukları kolaylıkla aşılamazdı. Umutsuzluğa ve yılgınlığa kapıldığım her an desteğini hep hissettirdiği için kendisine minnettarım.

Kritik kararlarda ve dönemeçlerde pratikliği ile yol açan ve teşvik edici tutumuyla yanımda olan değerli hocam Prof. Dr. Meral Uysal'a da teşekkür etmek isterim.

Tez izleme komitesinde yer alan Prof. Dr. Özlem Şahin Güngör'e tez içeriğini dinlediği her aşamada gösterdiği içten heyecan ve teşvik edici yorumları için çok teşekkür ederim. Tez jürimde yer alan Doç. Dr. Ahmet Yıldız ve Dr. Gökçe Güvercin Seçkin hocalarıma da emekleri, eleştirileri ve katkıları için ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Doktora sürecim boyunca soruları ve merakı ile yanımda olan, uzak diyarlarda da olsa hikayelerin ve nitel çalışmanın ne denli önemli olduğunu hep hatırlatan hocam Prof. Dr. Guy Senese'in yeri çok ayrı elbette. Ona, minik mucizelere ve Jamie Senese'e çok teşekkür ederim. Yolun başlarında birbirimize destek olmak ve en çok ihtiyaç duyduğumuz eleştirel okumaları yapmak için zaman ayıran Derya Ünlü ve Uğur Karaman'a da teşekkür ederim. Tez çalışması çoğunlukla oldukça yalnız bir süreç. Ancak bu süreci neşesi, verdiği coşkulu desteklerle yalnız olmaktan çıkaran canım dostum Şule Sam'a özel bir teşekkür etmek isterim. Okuma için, dertleşmek için kahkaha için hep orada olman ne kadar kıymetliydi, bilemezsin.

Bu inişli çıkışlı, heyecanlı ve bir o kadar yorucu süreçte hep yanımda olan, hem lojistik hem duygusal desteğini hiç esirgemeyen ablam Gül Karaoğlu'na; kritik noktalarda omzumda bitiveren canım Arda Karaoğlu'na da minnettarım. Görüştüğüm kadınların bir kısmıyla buluşmamı sağlayan ve feminist mücadeleye omuz veren canım Gizem Alica da minnettar olduğum bir diğer insan. Ve tabii ki hem yol arkadaşım hem düştüğümde gelecek güzel zamanları en çok hatırlatan can yoldaşım Mahmut Öztürk ayrı bir teşekkürü hak ediyor. Bu yolculuğun zorlukları tüm bu güzel insanlar sayesinde aşılabildi.

Çalışmaya görüşmeyi kabul ederek katılan kırk kadın ve ülkemizi olduğundan çok daha eşitlikçi, umutlu ve yaşamaya değer kılmak için mücadele eden diğer feministlere ise tüm kalbimle sevgilerimi ve dayanışma paylaşıyorum. Bu çalışma onlar sayesinde mümkün oldu. İnaniyorum ki şimdi olduğundan daha eşit ve özgürlükçü zamanlar da onlar sayesinde mümkün oluyor ve olacak.

Yaşamı, ilişkileri, sokağı ve dünyayı dönüştüren; kendinden başlayıp dünyayı yerinden oynatan kadınlara...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BİLDİRİMİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xvi
KISALTMALAR.....	xvii
BÖLÜM 1.....	1
GİRİŞ.....	1
Problem.....	1
Amaç	9
Önem.....	10
BÖLÜM 2.....	11
KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	11
Toplumsal Hareketler ve Öğrenme	11
Avrupa Eksenli Tartışmalar: Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler.....	13
Radikal Yetişkin Eğitimi ve Toplumsal Hareketler	15
Toplumsal Hareketlerde Öğrenme	19
Toplumsal Hareketlerde Öğrenme: Feminist Gruplar ve Kadın Çevreleri	23
Dönüştürücü Öğrenme	25
Perspektif Dönüşümü ve İlişkili Kavramlar	28
Zihinsel Alışkanlıklar	29
Deneyim.....	30
Düşünüm ve Eleştirel Düşünüm	31
Varsayımlar Üzerine Eleştirel Düşünüm	37
Öznel Çerçeveleme: Varsayımlar Üzerine Eleştirel Özdüşünüm	38
Dönüştürücü Öğrenme Aşamaları.....	39
Habermas'ın Dönüştürücü Öğrenme Kuramına Etkisi	42
Habermas'ın Öğrenme Alanları Kavramlaştırması	42

Sosyolinguistik Bağlam ve Dönüştürücü Öğrenme İmkânları	43
Özgürleştirici Eğitim ve Dönüştürücü Öğrenme İlişkisi	44
Toplumsal Hareketler ve Dönüştürücü Öğrenme	46
BÖLÜM 3	49
YÖNTEM	49
Araştırmanın Modeli	49
Etnografik Araştırma	51
Saha Çalışmasına Feminist Yaklaşım	53
Saha Çalışması	56
Ön Saha Çalışması	57
Rutin Veri Toplama Dönemi	58
Saha Çalışmasının Sonlandırılması	60
Verilerin Toplanması	60
Gözlem	60
Görüşme	61
Görüşme Kriterleri	62
İlgili Literatür Taraması, Arşiv ve Belgeler	63
Verilerin Çözümlemesi	63
BÖLÜM 4	65
BULGULAR VE YORUMLAR	65
Katılımcıların Betimsel Özellikleri	65
Katılımcıların Eğitim Durumu	68
Katılımcıların Yaş Dağılımı	68
Katılımcıların Sosyalleştikleri Şehirler	69
Büyük Şehir ve Taşra İkiliği	70
Katılımcıların Aile Yapıları	79
Düşünümselliği Destekleyici Bir Zemin: Hayatı Sorgulamayı Destekleyen Aileler	79
Sınırlayıcı ve Baskıcı Aileler	86
Kadın Gruplarının Özellikleri	101
Yayımlar	102
Dernekler	105
Sendikalar	107
Kadın Platformları	108

Katılım Nedenleri.....	109
Eşitsizliğin Farkında Olma ve Sistemin Dönüşmesi Gerektiğini Düşünme	110
Paylaşma, Birlikte Güçlenme ve Feminist Politika Yapma İsteği	119
Öfke, İtiraz ve Uyumsuzluk	122
Arkadaş ve Çevre Etkisi.....	127
Travmatik Olay ve Deneyimler.....	131
Praksis: Eylem ve Etkinlikler.....	136
Eğitim Çalışmaları.....	137
Yerel Yönetimlerin Yürüttüğü Faaliyetler	141
Sığınma Evleri.....	142
Kadın Kampları	144
Bilinç Yükseltme Toplantıları	146
Mahalle Çalışmaları	148
Dava Takipleri.....	150
Eylemler ve Sokak	153
Gündelik Hayata Müdahale.....	157
Sosyal Medya Kullanımı.....	158
Özel Alanda Verilen Mücadeleler.....	162
Bilişsel Praksis: Öğrenme Türleri.....	165
Teknik Boyut: Araçsal Öğrenme.....	167
Örgütlenme Boyutu: İletişimsel Öğrenme	168
Dinlemeyi Öğrenme	169
İlişkisel Beceriler Edinme	169
Kozmolojik Boyut: Özgürleştirici Öğrenme	173
“Özgürlüğümü öğrendim”	175
“Bu bireysel kurtuluş mücadelesi değil toplumsal bir mücadele	177
Perspektif Dönüşümünde Eleştirel Düşünüm ve Bilinçlenmenin Rolü.....	178
Eleştirel Düşünümün Rolü	178
Bilinçlenmenin (Conscientization) Rolü.....	188
Perspektif Dönüşümü: Bireysel ve Toplumsal Boyutlar	193
Bireysel Dönüşüm	193
Feministim Demek: Bir Eşiği Aşmak ve Kendinle Barışmak	193
Sınır Koymayı Öğrenmek.....	195
Özsaygı ve Özgüven Duygusu Geliştirmek.....	199

Beden ve Cinsellik Algısında Dönüşüm.....	202
Toplumsal Dönüşüm	204
Dayanışma ve Kadınlara Yönelik Tutum Değişikliği	212
BÖLÜM 5.....	217
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	217
Sonuç.....	217
Öneriler	222
KAYNAKLAR.....	225
EKLER	235
EK 1. Katılımlı Gözlem Formu	236
EK 2. Görüşme Formu	237
EK 3. Görüşme Soruları.....	238
EK 4. Etik Kurul Onayı	239
EK 5. Fotoğraflar	240
BENZERLİK BİLDİRİMİ	244
ÖZGEÇMİŞ.....	245

TABLolar DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1. Mezirow'un Erken Dönem Dönüştürücü Öğrenme Kuramına Etkiler	26
Tablo 2. Varsayımlar Üzerine Eleştirel Özdüşünüm (VÜEÖ) Formları	38
Tablo 3. Saha Çalışmasının Çerçevesi	56
Tablo 4. Katılımcıların Betimsel Özellikleri	66
Tablo 5. Türkiye Geneli Yetişkin Nüfusun Eğitim Durumu	68
Tablo 6. Katılımcıların Yaş Aralıkları.....	69
Tablo 7. Katılımcıların Sosyalleştikleri Şehirler	69
Tablo 8. Görüşme Yapılan Kişilerin Dâhil Oldukları Gruplar	101

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
Şekil 1. Freireci Açından Eylem ve Düşünüm İlişkisi	33
Şekil 2. Düşünümsel Eylem ve Düşünümsel Olmayan Eylem.....	34
Şekil 3. Mezirow'a Göre Düşünümsel Eylem Süreci.....	36
Şekil 4. Mezirow'un (2000) Gözden Geçirilmiş Dönüştürücü Öğrenme Teorisi'nin Şematik Temsili.....	41

KISALTMALAR

DKY	Dünya Kadın Yürüyüşü
YTH	Yeni Toplumsal Hareketler
KMT	Kaynakların Mobilizasyonu Teorisi
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
CEİD	Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği
Filmmor	Filmmor Kadın Kooperatifi
HEP	Halkın Emek Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A. Ş. Genel Müdürlüğü
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SFK	Sosyalist Feminist Kolektif
KA.DER	Kadın Adayları Destekleme Derneği

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın problemi, bu probleme dayalı olarak araştırmada belirlenen amaç, önem ve sınırlılıklar sunulmuştur.

Problem

Öğrenme üzerine düşünüldüğünde akla çoğunlukla yapılandırılmış, belli bir programa dayalı, kurumlar içinde gerçekleşen öğrenmeler gelse de yetişkinler için yaşam çoklu öğrenme imkânlarıyla doludur. Yetişkinler örgün ve yaygın öğrenme etkinliklerine katılmanın yanı sıra çoğu zaman gündelik yaşam içerisinde enformel öğrenme deneyimleri edinirler. Yetişkin öğrenmesiyle ilgili kuramsal çalışmalarda her zaman deneyimin yetişkinler için öğrenme kaynağı olarak önemi vurgulanmıştır. Nitekim Lindeman yetişkin eğitiminde en yüksek değerin kaynağının öğrenenin deneyimi olduğunu, eğitim ve yaşamın deneyim yoluyla birbirini beslediğini söyler. Lindeman'a göre "psikoloji bize yaptığımız şeyleri öğrendiğimizi, dolayısıyla gerçek eğitimin yapma ile düşünmeyi bir arada tutması gerektiğini gösteriyor (...) Deneyim, yetişkinin canlı ders kitabıdır (1926: 9-10 aktaran Knowles, Holton ve Swanson, 2014: 45). Diğer bir deyişle yetişkinler buldukları yere kendileriyle birlikte önceki öğrenmelerinin kişiye bıraktığı bir dizi deneyimi taşırlar. Farklı öğrenme ortamlarında birbirinden farklı yetişkinler birbirlerinin deneyimlerini gözlemleme şansına erişirler. Ayrıca deneyim bizimle dünya, bizimle diğerleri arasında kurduğumuz ilişkidir ve bu ilişkisellik öğrenmenin en temel dayanaklarından biridir. Jarvis dünyayı deneyimlerken hem bir iş yaptığımızı ve aynı zamanda o iş üzerine düşündüğümüzü söyler: "Deneyim 'Öteki'ye dair kişisel farkındalığımızdır, bu farkındalık içsel varlığımız ve dış dünya arasındaki kesişim noktasında gerçekleşir ve bizler bir (aracı) özne olmamızın sonucu olarak deneyim yoluyla hem büyür hem de gelişiriz (2006: 4). Benzer şekilde yetişkin eğitime yönelik feminist yaklaşımlarda da deneyimin merkezi bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Hatta hooks (2000) aslında eğitim kurumlarında feminist öğrenmelerin bir gündem oluşturmasından çok önce kadınların bilinç yükseltme gruplarında bir araya

gelerek deneyimleri üzerine birlikte düşündüklerini ve bu düşünmeden hareketle eleştirel tartışmalar ve öğrenme süreçleri içine girdiklerini hatırlatır. Jarvis ve Zukas'a göre (1998) feminist araştırmalarda deneyimin geçerli bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmesi, bireysel ya da kendine has olanı baskılayan büyük kuramın sessizleştirici tutumuna karşı bir dengeleme çabasıdır.

Toplumsal hareketler de başkalarının varlığını fark ederek ve onlarla yan yana gelerek, farklı deneyimlere sahip yetişkinlerden öğrenmek için zengin öğrenme bağlamları sunan, bir anlamda deneyim yoluyla gelişme için üretken imkanlara sahip sahalardan biridir. Nitekim Finger'a göre toplumsal hareketler içinde yetişkin öğrenmesinin "bütün toplumsal yaşamla ve kişinin yaşam deneyimleriyle birlikte ele alınması gerekir" (1989: 318). Ancak Foley'in (1999) de ifade ettiği gibi yetişkinlerin enformel öğrenme ortamlarında edindikleri öğrenmeleri çoğu zaman fark edilmez ya da öğrenme olarak kabul edilmez. Bu tutum en az iki yanlıdır. Diğer şeylerin yanı sıra örgün öğrenme ve enformel öğrenme arasında kurulan hiyerarşik ilişkiyle de ilgilidir. Bir öğretmenin ve kurumun verdiği planlı, sonunda diploma ya da belge verilen, piyasada bir karşılığı olan eğitimin dışında kalan, bireyin yaşamda çoğu zaman tesadüfen edindiği öğrenmeler kıyas basamağında daha değersiz ve görünmez bir yere konumlandırılır. Buna karşın özellikle yetişkinler için taşıdıkları bireysel ve toplumsal dönüşüm potansiyeli nedeniyle toplumsal hareketler ve öğrenme ilişkisi son 40 yılda yetişkin eğitimi literatüründe giderek daha fazla kendisine yer bulmaktadır (bkz. Foley, 1999; Finger, 1989; Welton 1993; 2001; Holford, 1995; Kilgore, 1999; Schugurensky, 2000; Aurette, 2001; Hall, 2009; Ollis, 2008; English ve Mayo, 2012; Türkmen, 2012; Choudry, 2015). Örneğin Foley (1999: 64) toplumsal mücadeleler içerisinde gerçekleşen eleştirel öğrenmenin insanların deneyimlerinden teoriler üretmelerini de kapsadığını söyler: "insanlar deneyime uzaktan bakar, iktidar, çelişki, yapı, değerler ve tercih gibi kavramlar kullanarak onu yeniden düzenler". Ayrıca eleştirel öğrenmenin enformel şekilde deneyim yoluyla gerçekleştiği, formel derslerden çok eylem ve eylemler üzerine derinlemesine düşünme yoluyla edinildiği açıktır. İnsanlar belli bir amaç uğruna, çoğu zaman uzun yıllar sürecek şekilde ve bir takım ideolojik temellerden hareketle toplumsal değişme yaratmak amacıyla toplumsal hareketler içerisinde yer alırlar. Bu durum da başlangıcından itibaren çeşitli düzeylerde hem kendi üzerine hem hareketle dahil olunan eylemler üzerine sürekli bir eleştirel düşünme faaliyeti içerisinde olmayı beraberinde getirir. Tüm bu işleyiş özünde öğrenme faaliyetidir.

Toplumsal hareketlerin ne tür öğrenme sahaları oluşturdukları üzerine düşündüğümüzde Choudry (2015: 86) de bu tür hareketlerde öğrenme ve örgütlenme, bilgi üretme ve eyleme geçmek için ortak alanlar oluşturmanın önemli olduğunu altını çizer: “Bu ortak alanlar insanların bir araya geldikleri ortamlar, toplantılar, yürüyüş ya da gösterilerdir. Toplumsal değişimi amaçlayan aktivizm süreçleriyle alan, örgütlenme, öğrenme ve bilgi üretimi birbiriyle derinden ilişkilidir.” Buradan süzülen bilgi üretimi toplumsal sahada çeşitli algıları kökten değiştirebilmektedir. Toplumsal hareketin içindekiler ve çeperindekiler izleyerek, gözleyerek ve diyaloga girerek buralardan çeşitli şeyler öğrenirler. English ve Mayo bu konuyu şu şekilde vurgular:

Kadın hareketinin ortaya koyduğu toplumsal ve kültürel öğrenmelerin ücretler, ebeveynlik ve toplumsal cinsiyet kimliği gibi konulardaki inançları etkilediği açıktır. Öğrenmenin içeriği hareketin içindekiler ve dışındakiler için farklılaşır fakat her iki taraf için de gündemde olan meseleler için geçerli yapısal güçlere dair daha derinlemesine bir anlayış ve strateji geliştirme, bağlılık ve inancın düzeyleri konusunda kendini anlama, tüm bunların yanı sıra kişilerarası iletişim ve grup süreçleri (ya da bunun eksikliği)nin özelliklerini öğrenme gibi konularda dersler içerir (2012: 129).

Toplumsal hareketlerin amaçladıkları toplumsal dönüşümün önemli bir yönü, dönüştürücü öğrenmelerle ilgilidir. Toplumsal hareketler hem geniş ölçekli toplumsal değişmeye hem de birey düzeyinde kişisel dönüşüme yön veren güçlü dinamiklerdir. Toplumsal hareketler içerisinde öğrenme ve yetişkin eğitiminin kesiştiği bir alan olarak feminist gruplar aynı zamanda dönüştürücü öğrenmenin de gerçekleştiği bağlamlar sunarlar.

Dönüştürücü öğrenme kuramının inşasında öne çıkan iki temel isim Freire ve Mezirow’dur. Sayılan’a göre (2009) dönüştürücü öğrenme kuramını oluştururken Mezirow’un esin kaynaklarından biri olan Freire dönüşümün merkezine politik bilinçlenme yoluyla toplumsal dönüşümü koyar. Buna karşın Freire’den de etkilenerek dönüştürücü öğrenme kuramını geliştiren Mezirow için dönüştürücü öğrenmenin odağında bireysel dönüşüm yer almaktadır. Sayılan’ın (2009: 162) da ifade ettiği gibi dönüştürücü öğrenme teorisini 1970’li yıllardan itibaren kuramsallaştıran Mezirow, söz konusu yıllarda yükselişe geçen çeşitli toplumsal hareketlerden özellikle de kadın hareketi içerisinde ortaya çıkan bilinç yükseltme gruplarından ve kadın hareketinin cesaretlendirdiği pek çok kadının üniversitelere dönüş süreçlerinden etkilenmiştir. Yani esas olarak kişilerin bireysel dönüşümlerini teorisinin odağına almış olsa da esin kaynağı toplumsal hareketlerin de etkisiyle bireylerin hayatlarında yaşanan değişim

olmuştur. Burada kişilerin geçmiş perspektiflerinin kökten dönüşümü söz konusudur. Ancak Mezirow (1991: 8) çoğu kişi tarafından kadın hareketinin kalbi sayılan bilinç yükseltme ile resmedilen, binlerce kadının perspektifini dönüştüren bu eğitimsel gelişimin yetişkin eğitimi literatüründe esas yerini bulamadığını ifade eder. Sayılan'a göre (2009: 167) perspektif dönüşümü Mezirow'un dönüştürücü öğrenme kuramının merkezinde yer alır. Kişisel inançlar, toplumsal normlar ve politik gerçekliğin sorgulanması dönüştürücü öğrenmenin başlangıcını oluşturur. Mezirow bunu şu şekilde ifade eder:

Dönüştürücü öğrenme referans çerçevesini etkileyen bir değişim sürecidir. Yetişkinler bir dizi birbiriyle uyumlu deneyimler edinmişlerdir- çağrışımlar, kavramlar, değerler, şartlanmış yanıtlar- yaşamlarını tanımlayan referans çerçeveleri. Referans çerçeveleri sayelerinde deneyimlerimizi anlamlandırdığımız varsayım yapılarıdır. Beklentileri, algıları, idrak ve hisleri seçici bir şekilde biçimlendirir ve sınırlandırır. 'eylem sınırı'mızı belirlerler. Bir kez bu sınırları kurduğumuzda otomatik olarak bir (düşünsel ya da davranışsal) hareketten diğerine yöneliriz. Yerleşik yargılarımıza uymayı başaramayan düşünceleri reddetme, düşünmeye değmez fikirler olarak etiketleme- sapma, saçmalık, alakasız, tuhaf ya da yanlış bulma yönünde güçlü bir eğilime sahibiz. Koşullar izin verdiğinde, dönüştürücü öğrenme deneyimi yaşayan kişiler daha dâhil edici, ayrımcı olmayan, kendi üzerine düşünen ve deneyimi bütüncü bir referans çerçevesine yönelirler (1997: 5).

Yetişkinler yaşamlarının farklı evrelerinde farklı gereksinimler içine girer, “dışsal zorlanmalar ya da yüz yüze kaldıkları sorunlarla baş etmek için farklı maddi stratejiler inşa ederler ve aynı zamanda zihinsel olarak da farklı dönüşümler geçirirler” (Sayılan, 2009: 168). Yaşadıkları kimi çatışma ve krizler nedeniyle yaşamın ve evlilik, boşanma, yeni roller, iş alanında yaşanan deneyimler gibi farklı alanlarda köklü değişimler geçirebilirler. Buna ek olarak toplumsal düzeyde hakim olan söylemler de kişilerin hayatındaki kırılmaları besleyebilir ve onları dönüştürücü öğrenme süreçlerine sürükleyebilir. Nitekim kişisel dönüşüm ve toplumsal dönüşüm karşılıklı olarak birbirini etkileyen süreçlerdir. Anlamli bir toplumsal dönüşüm ancak bireysel özdeşleşim ile kolektif sahada olan bitenin kesiştiği yerde oluşan öğrenmeyle mümkün olabilmektedir. Edmund O'Sullivan dönüştürücü öğrenme sürecinde bireysel ve toplumsal dönüşüm ilişkisini şöyle betimlemiştir (2002: 19):

Dönüştürücü öğrenme düşünme, hisler ve eylemin temel dayanaklarında derin ve yapısal bir yer değişim deneyimlemeyi içerir. Bu tür bir değişim kendimizi, bulunduğumuz konumu, diğer insanlarla ve doğayla ilişkilerimizi; sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyet yapılarında iç içe geçmiş halde bulunan güç ilişkilerine dair

kavrayışımızı; bedensel algımızı ve farkındalığımızı; yaşamaya dair farklı yaklaşımlara yönelik bakış açımızı; toplumsal adalet, barış ve bireysel düzeyde hayat neşemizle ilgili olasılıkların tümünü içermektedir.

Bireysel ve toplumsalın kesiştiği ve birbirini dönüştürdüğü imkânları barındıran feminist hareketler Türkiye'nin modernleşme ve toplumsal değişim tarihinde kendine özgü bir yere sahiptir.

Kadının konumu cumhuriyet modernleşmesi ile ilgili tartışmaların önemli başlıklarından birini oluşturmuştur (bkz. Akşit, 2005; Berktaş, 2001; Durakbaşı, 1998; Çakır, 1996). Feminizmin birinci dalgası ortaya çıktığı tüm coğrafyalarda kadınlar için eşit vatandaşlık talebini dillendiriyordu. Kadınların bağımsız birer insan, birey olarak topluma katılmaları, eğitim hakkına erişmeleri, devletin ekonomik düzenlemelerinin aktif birer tarafı olmaları birinci dalga feminizmin öncelikli hedefleri arasında yer almaktaydı. Benzer şekilde Osmanlı Kadın Hareketi'nde yer alan kadınlar da kadınların toplum içindeki ikincilleştirilmiş hallerine işaret etti. Kadın dernekleri, dergileri ve konferansların oluşturduğu birikim ve Batı'daki "suffragette" hareketin¹ verdiği esinle kadınlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Nezihe Muhiddin öncülüğünde oy hakkı ve bir kadın partisi kurma talebini de dile getirmişlerdir (Zihnioğlu, 2005). Ancak Abadan-Unat'ın (1998: 328) da ifade ettiği üzere dönemin koşulları nedeniyle çok sınırlı olan ve belli bir eğitim düzeyine erişmiş kentsel nüfusa seslenebilen, "sivil toplumun bir ürünü sayılabilecek olan kadın hareketi, yerini etkili bir "devlet feminizmi"ne bıraktı".

Feminizm açısından bir tür geri çekilme dönemi olarak nitelendirilebilecek uzunca bir aradan sonra Batı'da 1960'lardan itibaren yeniden yükselen yeni dalga feminist hareket, Türkiye'de 1980 askeri darbesinin ardından ortaya çıkmaya başlamıştır. Önemli bir kısmı sosyalist örgüt ve gruplarda yer almış ve politik duruşlara sahip kadınlar, yer aldıkları karma örgütlerdeki deneyimlerini sorgulayarak, bilinç yükseltme toplantılarında bireysel deneyimlerini paylaşmışlardır. Öte yandan Kılıç'ın (1998: 358) da ifade ettiği gibi kadınların bir kısmı da Marksist örgütlenmelerde yer almamış, kendi deneyimlerinden kaynaklanan verilerden hareketle değil daha çok kuramsal çerçevede tartışmalar yürütmüş, bilinç yükseltme gruplarında bir araya gelmişlerdir. Birinci dalga feminizm ile kıyaslandığında tahlil ve önerileri bakımından kendine özgü bir hat belirleyen ikinci dalga feminizmin en ayırt edici yanı "özel olan politiktir" sözü ile öne

---

¹ Suffragette (Süfrajete) 20. Yüzyıl başlarında Birleşik Krallık ve Abd'de pasif direniş, kamu toplantılarını bölme, küçük çaplı sabotaj ve saldırılar, açlık grevleri ve bir dizi yer altı çalışmalar yürüterek kadınların seçme ve seçilme hakkını savunan, organize çalışan radikal kadın hakları savunucularına verilmiş ad.

çıkmaktadır. Tekeli'nin (1998: 338) de belirttiği gibi ataerkil düzenin ve cinsiyetçi yapı ve işleyişlerin özel yaşam denilen alanda sürdüğü, şekillendiği ve bitmediğini yeni dalga feminist hareket vurgulamıştır. Kadın kimliği ve kadın bedenini öncelikli tartışma konusu yapan feministler, özel alan olarak tanımlanan aile içindeki şiddeti görünür kılan eylemler yaparak seslerini duyurmuşlardır. Sancar'ın da ifade ettiği gibi "İkinci dalga kadın hareketinin politik aklı ve dili olan feminizmin aile-evlilik-annelik üçgeninde kadınların kısırılmışlığına ve özel alanın dışlaştırılmasına yönelttiği eleştiri bu nedenle kadınların somut yaşamlarının dönüşümüne dair önemli sonuçlar yarattı." (2011: 58). Doksanlı yıllarda feminist hareketlerde kurumsallaşmaya doğru güçlü bir yönelim ortaya çıkmıştır. Ayrıca 90'lı yıllar feminist dernek ve kurumların belli sorun başlıklarına ilişkin projeler yürüterek söz konusu sorunlara çözüm geliştirme üzerinde yoğunlaştıkları bir dönemdir.

2000'li yıllardan itibaren kendisini üçüncü dalga kadın hareketi olarak tarif etmeye başlayan yeni bir dönem söz konusudur. Söz konusu dönem, tek bir feminizm tanımına sığmayı reddeden bunun yerine farklılıkların meselesine odaklanan çeşitli kadın gruplarının seslerini duyurduğu, kapitalizmin baskın, güvencesiz koşullarının derinden hissedildiği son yirmi yılın tartışmalarını bünyesinde barındırmaktadır. Özüğurlu (2016: 14-15) bunu şöyle ifade etmektedir:

Kadın emeğinin uğradığı bu muazzam değersizleştirmeye cinsiyetçi ayrımları toplumsal yaşam kültürünün esas haline getirmeye çalışan dinci bir erkek egemenliğinin yükselişi eşliyor. Kürtaj karşıtlığı, evliliği kutsayan aile irşat merkezleri, başta sığınma evleri olmak üzere kamu kuruluşlarında vaizelerin görevlendirilmesi gibi uygulamalar, ülkemizde kadının erkeğe tabiiyetini kurumsallaştıran gerici adımların çok küçük bir kısmını temsil ediyor. Sonuç olarak, kadın hareketi açısından, muhtemel ki hareketin geçmiş yüzyılları açısından da, 21. Yüzyıl, sermayenin küresel hakimiyetini genişletmesi ve nihayet dinle kurduğu kutsal ittifak nedeniyle özgün bir yere oturuyor.

Türkiye'deki kadın çevreleri ve feminist gruplar etrafında şekillenen kadın hareketi, özellikle son otuz yılda giderek dikkate değer bir karşı hegemonya sahası haline gelmiştir. Bu yanı sıra kadınlar için dönüştürücü ve yaygın bir toplumsal hareket olan feminizmin genel özellikleri ve katılımcıların kimler olduğu üzerine özellikle son yıllarda farklı disiplinlerde çok sayıda çalışma yapılmıştır (bkz. Acar, 2020; Beşli, 2018; Yılmaz, 2015; Astarçioğlu Bilginer, 2009 v.b.). Özellikle üniversitelerin kadın çalışmaları, toplumsal cinsiyet çalışmaları, sosyoloji bölümleri içerisinde yapılan çalışmalarda çeşitli feminist grupların tarihi, feministlerin yaşam anlatıları üzerinden

yaşamlarındaki dönüşümler, feministler ve kadın çevreleri tarafından çıkarılmış yayınlar, kadın hareketi tarihinin öne çıkan bazı figürleri feminist analizlerle ele alınmıştır. Feminist grupların ve kadın çevrelerinin toplumsal değişmeye etkisi ve bu etkinin sonuçları konusunda giderek artan bir literatür oluşmasına karşın bu hareketlere katılan kadınların kişisel düzeyde nasıl bir dönüşüm geçirdikleri daha az bilinmektedir. Bu bağlamda Morsünbül tarafından (2019) yapılan doktora tez çalışması öne çıkmaktadır. Feminist kadınların kişisel deneyim anlatıları üzerinden Türkiye’de feminist hareketin tarihsel dönüşümünü ve feminist olmanın kadınların kişisel yaşamlarındaki etkilerini ortaya çıkarmayı amaçlayan tez bir sözlü tarih çalışmasıdır. Dolayısıyla kadınların yaşamlarındaki değişimin kayda geçilmesi amaçlanmış, deneyimin eğitim bağlamında irdelendiği bir değerlendirme yapılmamıştır. Diğer yandan feminizm ve halk eğitimi ilişkisi Türkiye’de oldukça sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Sayılan’ın (1993) kadın eğitimini feminist bir yaklaşımla ele aldığı yüksek lisans tez çalışması feminizm ve halk eğitimi ilişkisi konusunda öncü örneklerdendir. Yine Sayılan ve Türkmen’in (2010) TEKEL işçisi kadınların söz konusu direniş sürecinde edindikleri öğrenme deneyimleri üzerine yaptıkları çalışma da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Son yıllarda yetişkin eğitimi bağlamında toplumsal hareketler ve öğrenme ilişkisi ağırlıklı olarak çevre hareketleri üzerinden incelenmiştir (bkz. Baykal, 2019; Seçkin, 2008). Buna karşın diğer toplumsal hareketlerde gerçekleşen öğrenme deneyimleri daha sınırlı biçimde ele alınmıştır. Türkmen (2012) ise TEKEL işçileri üzerine yaptığı çalışmada sosyal eylem ve öğrenme ilişkisini ele almıştır. Bahadır Kuruş (2021) ise doktora tez çalışmasında sokak hareketleri, feminist hareketler ve LGBTİ+ gruplar olmak üzere üç farklı “yeni sosyal harekete” katılmış kişilerin dönüştürücü öğrenme deneyimlerine odaklanmıştır.

Türkiye’de özellikle son on yılda giderek daha yoğun bir şekilde kadınların kendilerini birer bağımsız varlık ve birey olarak tanımlamalarından ziyade ailenin kurucusu ve taşıyıcısı olma rolünü öne çıkaran hegemonik bir söylem yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. İktidarın toplumsal cinsiyet karşıtlığı odaklı politikaları ve söylemleri, toplumsal yaşamın her alanında kendisini açık etmektedir. Feminist sözün gerek bir takım bloglar, çevrim içi dergiler ve siteler yoluyla gerekse de yukarıda sözü edilen adımlara karşı yürütülen mücadelelerle kamusalallaştığı bu dönemde yasal düzenlemeler, medyada yer alan çeşitli programlar ve siyasi figürlerin yaptığı açıklamalarla kuşatılmaya, dönüştürülmeye çalışılan kadınlar çeşitli direniş mekanizmaları geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye’de feminist hareketler ve kadın

hareketi geniş ölçekli toplumsal değişimin en önemli aktörleri arasındadır. Feminist hareketin çeşitli bileşenleri ittifaklar kurmuş, farklı aidiyetlere sahip grupları bir araya getirerek kolektif eylemler örgütlemiş, böylelikle karar mekanizmalarını ve politikaları değiştirmeyi başarmışlardır.

Toplumsal hareketler toplumsal değişimi ve dönüşümü hedefler. İktidar yapılarına karşı bireyleri ve grupları bilinçli eylemler etrafında örgütlerler. Enformel ve dönüştürücü öğrenme toplumsal hareketlerin bu hedeflere ulaşmak için farkında olarak ya da çoğu zaman olmayarak kullandıkları en önemli araçlardan biridir. Foley (1999) de hayat akıp giderken ailede, iş yaşamında ve toplumsal hareketlerde anlamlı enformel öğrenmelerin gerçekleştiğini vurgular. Ancak toplumsal dönüşümü hedefleyen belli gruplar içinde yer alarak özgürleştirici bir öğrenme potansiyeline alan açan grupların mücadele içinde geliştirdikleri öğrenme stratejileri, insanlık tarihini toplumsal gruplar arasında mücadelenin tarihi olarak gören Foley için yetişkin eğitiminde özgün bir yerde durmaktadır (1999: 7).

Finger (1989) toplumsal hareketlerde gerçekleşen öğrenmelerin yetişkin eğitiminin modernizmin yaşadığı krizlere karşı çareler üretebilecek bir alan olabilmesi açısından kritik önem taşıdığını ifade eder. Bu çerçevede yetişkinin yaşadığı bireysel dönüşümün yetişkin eğitiminin odağında olması gerektiğini vurgular (1989: 21). Welton ise toplumsal hareketlerin özellikle de “kadınların çok cepheli hareketlerinin” (1993: 159) eski politik hareketlerin özel kamusal alan ayırımına dayalı siyasi paradigmasını derinden sarstığını ifade eder. Kadın hareketleri daha önce özel alanın sınırlarına ve kapı arkasına itilmiş kadına yönelik şiddet, cinsel taciz, eviçi emeğin görünmezliği gibi sorunları toplumsal sorunların odağına çekmiş böylelikle “toplumsal olan üzerine düşünme, öğrenme ve kolektif eylem” için yeni ve çok katmanlı başlıklar açmıştır (1993: 159). Bu çerçevede feminist gruplar ve kadın çevreleri kadınların hem bireysel dönüşümü hem de toplumsal değişmeye dönük yaptıkları müdahaleleri açısından dikkate değerdir. Ayrıca mücadele içinde gerçekleşen “özgürleştirici öğrenme” kavramı (Foley, 1999) kadınların kendi deneyimlerinden hareketle ördükleri toplumsal gruplarda da fazlasıyla karşılık bulmaktadır.

Kadın çevreleri ve feminist gruplar belli bir dizi hedefte zaman zaman ortaklaşabilseler de çok amaçlı ve çok boyutlu karaktere sahiptirler. Ancak bu hareketler yerleşik siyasi güç merkezlerinin dışından toplumu değişmeye zorlama konusunda ortaklaşmaktadırlar. Buradaki etkinlik ve çalışmalar

çoğu zaman başkalarını temsil etme meşruiyetleri tartışmaya açık olan ve çok az güç ya da iktidara sahip kişiler tarafından yürütülür. Bu kişilerin otoritelerinin esas kaynağı resmi bir temsil gücünden ziyade yeni bilme biçimlerine ulaşma, o bilme biçimlerini başkalarına yayma ve yeni bir toplumsal imgelemi geliştirme istek ve iddialarıdır (Stromquist, 2004: 36).

Bu çalışmada feminist gruplar ve kadın çevrelerinde yer alan kadınların Stromquist'in oldukça dikkat çekici bir şekilde betimlediği istek ve iddialarının hem kendilerini hem diğer kadınları hem de genel olarak toplumu hangi boyutlarda değiştirip dönüştürdüğü ele alınmaktadır. Kadınların çeşitli eylemler, pratikler ve eleştirel düşünüm yoluyla edindikleri perspektif dönüşümü ve dönüştürücü öğrenme deneyimleri toplumsal hareketlerde öğrenme ve dönüştürücü öğrenme literatürünün sağladığı kavramlar çerçevesinde incelenmektedir. Demokratik bir toplum inşa etme sürecinde toplumu olduğundan daha eşitlikçi bir yöne doğru dönüştürmeye çalışan feminist gruplarda ve kadın çevrelerinde yer alan kadınların deneyimleri toplumsal ve bireysel dönüşümün ilişkiselliğini ele alabilmek için zengin veriler sunarak dönüştürücü öğrenme teorisinin öğrenme ve inceleme sahası olmaya devam etmektedir. Feminist kadınların gerçekleştirdikleri eylem ve deneyimlerini nasıl ele aldıkları, bu deneyimlerle eylemin ve teorinin ilişkisini nasıl kurdukları ve bu dolayısıyla hayata bakışları, yaşamlarında ne tür dönüşümler deneyimledikleri gibi sorular çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

Amaç

Kadınlar son yıllarda hem Türkiye'de hem de dünyada feminist gruplar ve kadın çevreleri yoluyla kapsamlı toplumsal değişme ve dönüşümün itici haline gelmiş durumdadırlar. Bu çalışma ile feminist gruplara ve kadın çevrelerine katılan kadınların deneyimlerinin perspektif dönüşümü bağlamında analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu yolla yetişkinlerin toplumsal hareketler aracılığıyla içine girdikleri dönüştürücü öğrenme süreçleri ele alınmaktadır. Bu çerçevede şu sorulara yanıt aranmaktadır:

1. Bu tür gruplara katılan kadınların betimsel özellikleri nelerdir? (kimler oldukları, eğitim durumları, nerede çalışma yürüttükleri)
2. Kadınların içinde yer aldığı kadın gruplarının özellikleri nelerdir?
3. Kadınlar bu tür gruplara neden katılmakta ve katıldıktan sonra ne gibi çalışmalar yapmaktadır?

4. Katılımcı kadınların araçsal, ilişkisel ve özgürleştirici boyutlarıyla öğrenme deneyimleri nelerdir?
5. Dönüştürücü öğrenme sürecinde eleştirel düşünüm ve bilinçlenmenin rolü nedir?
6. Söz konusu öğrenmeler hangi anlam yapıları/referans çerçeveleri içerisinde gerçekleşmektedir?
  - a) İlk çocukluktan itibaren kişilerin referans çerçevelerini oluşturmaları sürecinde ailenin etkileri nelerdir?
  - b) Kadınların hayatında bireysel ve toplumsal düzeyde gerçekleşen dönüşümler nelerdir?

Önem

Radikal yetişkin eğitimi yaklaşımları ilk yıllarından itibaren toplumsal hareketlerle ilgili olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren toplumsal hareketler ve dönüştürücü öğrenme ilişkisi dünya genelinde yetişkin eğitimi alanında giderek artan bir inceleme ve teorik üretim sahasına dönüşmüştür. Ancak Türkiye'de söz konusu alanda yapılmış çalışmalar oldukça sınırlıdır. Feminist kadın grupları ve kadın çevrelerinin oluşturduğu toplumsal hareketler hem Türkiye'deki toplumsal hareketleri hem de sivil toplum sahasını derinden etkilemekte, kadınların yaşamında ise köklü dönüşümlere yol açmaktadır. Ancak bu alanda kadınların yaşadıkları dönüştürücü öğrenmelere dair çalışma bulunmamaktadır. Bu dönüştürücü öğrenmelerin kayda alınması hem kadınların öğrenme deneyimlerine dikkat çekilmesi hem de Türkiye'deki dönüştürücü öğrenme literatürünün zenginleşmesi bakımından önem taşımaktadır.

BÖLÜM 2

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde tezin kavramsal çerçevesi toplumsal hareketlerde öğrenme ve dönüştürücü öğrenme kuramı başlıkları altında sunulacaktır.

Toplumsal Hareketler ve Öğrenme

Toplumsal hareketler dönüştürücü öğrenmeler için verimli mecralar ve bağlamlar oluşturur. Diani toplumsal hareketleri şöyle tanımlamıştır: “paylaşılan kolektif kimliklere dayalı olarak siyasal ya da kültürel çatışmalara dahil olmuş çok sayıda bireyin, grup ya da örgütün arasındaki enformel etkileşim ağları” (1992: 2; aktaran Kuk ve Tarlau, 2020: 1). Söz konusu enformel ağlara dahil olan insanlar aynı zamanda çeşitli öğrenme deneyimleri de edinirler. Çeşitli sahalarda mücadeleler yürütürken kimi zaman amaçlı ama çoğu zaman farkında olmaksızın ortaya çıkan öğrenmelere kapsamlı örnekler teşkil ettiği için toplumsal hareketlerde öğrenme, dönüştürücü öğrenme ile yetişkin eğitimi arasında kesişen bir yerde durmaktadır. Nitekim Eyerman ve Jamison (1991) toplumsal hareketlerin toplumsal olarak inşa edici bir güç olduğunu ve aynı zamanda da insanın ürettiği bilginin asli belirleyicisi olduğunu vurgular. Bu nedenle toplumsal hareketleri birer bilişsel praksis sahası olarak tanımlar. Dolayısıyla toplumsal hareketler öğrenme sahası olmanın ötesinde aslında öğrenme içeriğinin odağında yer almaktadır. Edwards (2006: 12 aktaran Hall, 2009: 46) ise toplumsal dönüşüme giden en iyi yolun eylem, öğrenme ve toplumsal değişimin sentezinden geçtiğini vurgulamıştır.

Yetişkin eğitiminin öğrenme ile ilgili literatürü de son yıllarda artan bir şekilde toplumsal hareketlerde öğrenmeyi odağına almaktadır. Ancak burada belirtmek gerekir ki toplumsal hareketlere yaklaşımlar Amerika kıtasında ve Avrupa’da köklü farklılıklar taşır. Holford’a göre Kuzey Amerika’da geçerli olan önceki yaklaşımlar toplumsal hareketleri daha çok “irrasyonelite veya sosyal patoloji bağlamında ele almıştır ancak Kaynakların Mobilizasyonu (harekete geçirilmesi) Teorisi (KMT) bu yaklaşımı reddetmiş, bunun yerine birbirinden farklı çıkarılara sahip toplumsal gruplar arasındaki

çelişki ve çatışmanın modern toplum olmanın daimi koşulu olduğunu” öne sürmüştür (1995: 98-99). Gladwin (1999) de benzer şekilde KMT’nin, özellikle 1970’lerden itibaren ABD’de etkili olduğunu, kendinden önce gelen ve toplumsal hareketlenmeleri psikolojikleştiren, negatif ve önyargılı bir biçimde ele alan, kaotik olarak tanımlayan yaklaşımları reddederek yola çıktığını vurgular. Bunda kuramı geliştirenlerin kendilerinin de Sivil Haklar Hareketi, Yeni Sol ve öğrenci hareketleri, kadın hareketi, Vietnam Savaşı karşıtı hareketler ve barış hareketleri, ekoloji hareketi, yerli hakları hareketi gibi 1960’lar sonu ve 1970’lere dek hakim olan hareketlerde yer almış olmalarının payı vardır. KMT kuramcıları toplumsal hareketleri analiz ederken “toplumsal hareketin kendisi ve ayrıca insan ve maddi kaynakların mobilizasyonu yoluyla kolektif eylemin rasyonel örgütlenmesi üzerinde etkili olan yapısal değişkenlerin oluşturduğu bir teori ileri sürdüler (Gladwin, 1999: 126). Kısaca ifade edecek olursak KMT’ye göre toplumsal hareket örgütlenmeleri emek, para, teknik uzmanlık, inanç, dostluk, sosyal ağ gibi bir dizi kaynağı, kişileri ortak bir amaç etrafında (göçmen hakları, herkes için sağlık hakkı, asgari ücret vb haklara erişim) bir araya getirmek üzere harekete geçirir. Böylelikle sosyal ağları, ortak kimlik algısını ve hâlihazırda devam etmekte olan eyleme bağlılığı güçlendirir (Della Porta & Diani, 1999 alıntılanan Walter, 2007: 250). Böylelikle KMT’ye göre hem toplumsal hareketlere katılan bireylerin hem de örgütlerin rasyonel seçimler yaparak kamusal/ortak mallara (bunlar daha iyi eğitim olanaklarına erişimden daha nitelikli sağlık hakkına dek kamusal hak ve buna dair mücadeleler sonucu elde edilen kazançların tümü olabilir) erişirken, kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalıştıkları kabul edilir.

Toplumsal hareketleri ele alırken Kuzey Amerika’da daha sınırlı olmakla birlikte etkili olan bir dizi kuramdan söz etmek mümkündür. Bunlar Siyasal Süreç Kuramı, Mahrumiyet Kuramı ve Yapısal Gerilme Kuramı’dır (sırasıyla Political Process Theory, Deprivation Theory, Structural Strain Theory). Siyasal Süreç Kuramı devlet ya da hükümetin ilgili toplumsal hareketleri nasıl algıladığını ele alır. Bu kurama göre hükümetlerin ilgili hareketlere dönük baskıcı tavırları varsa toplumsal hareketler çoğunlukla hayat bulamazlar. Mahrumiyet Kuramı ise bazı toplumsal hareketlerin doğuşunu toplumdaki belli grupların belirli bir takım mallara, hizmetlere ya da kaynaklara erişmekte sorun yaşamalarına bağlar. Belli toplumsal gruplar örneğin feministler bir takım haklara ve belli başlı toplumsal kaynaklara eşit bir şekilde erişim sağlayamadıkları için derin sorunlar yaşamış ve bu sorunları çözmek üzere geliştirdikleri düşünceler etrafında bir araya gelerek kendi amaçları etrafında birer

toplumsal hareket oluşturmışlardır. Kuzey Amerika’da etkili olan bir diğer kuram Smelser tarafından 1965 yılında geliştirilen Yapısal Gerilme Kuramı’dır. Bu kurama göre yeni oluşmaya başlayan bir toplumsal hareketin gelişebilmesi için altı etkene ihtiyaç duyulur: Öncelikle bir grup insan belli bir sorun yaşar (mahrumiyet); o toplum içindeki diğer insanlar bu sorunun varlığını kabul eder (tanınma); bu sorunun çözümünü üretme iddiası taşıyan bir ideoloji gelişir ve etkisini yayar; belli bir olay ya da bir dizi olay gerçekleşir ve yeni doğan bu toplumsal hareketi hakiki bir toplumsal harekete dönüştürür; bu hareketin etkili olabilmesi için toplum (ve yöneticiler) değişime açık hale gelir (bu koşul gerçekleşmezse hareket sönümlenebilir); ve hareket daha da geliştikçe kaynakların mobilizasyonu gerçekleşir (Sen ve Avcı; 2016: 125-128).

Avrupa Eksenli Tartışmalar: Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler

Kuzey Amerika’da geçerli olan söz konusu kuramlar daha çok toplumsal kaynaklara erişim, erişim yoksunluğu ve kitlelerin çıkar odaklı bir şekilde kaynaklara erişim çabaları ile ilgilenmektedir. Buna karşın “Avrupa eksenli yeni toplumsal hareketler yaklaşımı toplumsal grupların bir araya gelerek oluşturduğu hareketlenmelerde kolektif kimliğin nasıl oluştuğu ile ilgilidir” (Carroll, 1997 alıntılanan Walter, 2007: 250). Buna göre yeni toplumsal hareketler (YTH) içinde yeni kimliklerin kültürel ve siyasal praksis yoluyla oluştuğu, yeni yaşama yollarının test edildiği ve yeni topluluk formlarının yapılandırıldığı örnekleri içerir. Habermas’a göre toplumsal hareketleri yeni ya da eski olarak ayırmanın temelinde o hareketlerin etrafında örüldüğü çelişkinin ne olduğu yatmaktadır. Buna göre “kapitalizmin gelişmiş aşamalarının deneyimlenmekte olduğu ülkelerde temel çelişkiler (artık eski tip politika olarak tanımlanan) işçi hareketlerinin özünü oluşturan emek sermaye çelişkisinden ‘yaşam dünyasının sömürgeleştirilmesi’ni çevreleyen sıkıntılara kaymıştır” (Edwards, 2004: 113). Dolayısıyla bu sıkıntıları yaşayan insanlar bir bakıma yaşamı savunmak üzere kendi sorun yaşadıkları yerlerden hareket ederek yeni tür bir araya geliş biçimleri organize etmeye başlamışlardır. Sancar’a göre ise

Sınıfsal temelli emek ve sendika hareketleri, ulusal bağımsızlık hareketleri, kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde gelişen halk hareketleri, sivil hak hareketleri gibi kökenlerini daha çok on dokuzuncu yüzyılın siyasal dinamiklerinden alan toplumsal hareketler, eski toplumsal hareketler olarak tanımlanmaktadır (2011: 53).

Buna karşın yeni toplumsal hareketler ise 1970'lerden sonra daha çok yükselişe geçen, ekolojik hareket gibi doğayı ve yeryüzünü koruma, dahası yaşam alanlarını savunma amacı taşıyan ya da feminist hareketler gibi çok sayıda farklı kimliği ve çeşitliliği bünyesinde barındıran, erkek egemenliğine karşı çıkan kadınların örgütlülüğünü öne çıkaran bir dizi hareketin genel adı olagelmiştir. Eski ve yeni ayrımında eski olarak tanımlanan toplumsal hareketlerin daha çok Marksist gelenekten geldiğine dair bir vurgu söz konusudur. A. Sen ve Avcı'ya göre (2016) yeni toplumsal hareketler yaklaşımı klasik Marksist geleneğin kolektif eylemi çözümlerken eksik bıraktığı yanlara dair bir tepkiselliği de içerir. Bu eleştirelilik Frankfurt Okulu ve yeni Marksist yaklaşımların izlerini de taşır. Sancar'a göre (2011: 54) YTH'yi önceki hareketlerden ayıran temel özelliklerden biri odağına ana akım siyaset yaklaşımlarının görmezden geldiği grupların siyaset yapma tarzlarını almış olmasıdır. Bu bağlamda “doğrudan ve katılımcı demokrasi, topluluk temelli siyaset, kültürel hakların tanınması ve farklı yaşam tarzlarına saygı” başta olmak üzere toplumsal değerler sisteminin değişimi, dahası yaşam biçimlerinin değişimi YTH içerisinde öne çıkmaktadır (Sancar, 2011). Finger ise siyasal yaklaşımlardaki bu değişimi önceki hareketlerin odak noktası olan kolektif hedeflerin bireysel hayatta kalma stratejileriyle yer değiştirdiği post modern bir değişim olarak yorumlamıştır (1989: 15). Ona göre eski toplumsal hareketler modernleşme krizi ile benzer bir kriz içindedir ve yetişkin eğitimi insanın yaşadığı bu modernleşme krizini aşabilmek için yeni toplumsal hareketlerin toplumsal değişimi mümkün kılmak üzere bireysel dönüşümü öne çıkaran tutumunu benimsemelidir.

Eski ve yeni toplumsal hareketlerin farklarına ilişkin değerlendirmelerde toplumsal olandan uzaklaşıp bireysel olanı vurgulama eğilimi ve toplumsal çıkar tartışmalarının yerine toplumsal değişime odaklanma yönelimi öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Marksist hareketlerden kendine özgü kimliklere dayalı çoklu hareketlere doğru yönelen uzun soluklu yelpazeyi ele alan Melucci toplumsal hareketlerin aktörleri üzerinde durur. Melucci yeni toplumsal hareketleri siyasal katılımı artırma ve toplumun karar alma süreçlerinde aktörün göreceli konumunu geliştirme eğilimi taşıyan kolektif eylemler olarak ele almayı önerir (1980: 203). Yine toplumsal hareketlerin değişen doğası nedeniyle Melucci “kolektif kimliğin kolektif inşasının hem toplumsal hareketlerin en önemli önkoşulu hem de erişmesi gereken en dikkate değer hedefi” olduğunu vurgular (Buechler, 1995: 446). YTH'ler açısından ise kolektif eylem ve kolektif kimlik inşası, özne, aktör ve bunların eylemlilikler içinde oluşumu öne çıkar. Ancak Hall'e göre

(2009: 6) bu ortaklığın ötesinde Della Porta ve Diani (2020) Kuzey Amerika ve Avrupa’da toplumsal hareketler üzerine çalışma yapanların toplumsal hareketleri karakterize eden belli başlı dört öğede ortaklaştığını öne sürer: enformel etkileşim ağları, paylaşılan inanışlar ve dayanışma, bir çelişkiye odaklanan kolektif eylem ve protestonun kullanılışı. Bu ortaklaşmalar, kolektif öznenin oluşumuna odaklanan tartışmalar nedeniyle toplumsal hareketlerde öğrenmenin nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin sorular daha çok Avrupa eksenli YTH yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca eski toplumsal hareketlerden farklı olarak YTH’lerin toplumsal eylemin kültürel ve sembolik anlamı üzerinde durmaları diğer bir deyişle “toplumsal hareketleri kültürel üretimin farklı formları olarak ele almaları bu alanın yetişkin eğitimi kuramları için değerli bir potansiyel içerdiğini” fark etmeyi beraberinde getirir (Holford, 1995: 100).

Radikal Yetişkin Eğitimi ve Toplumsal Hareketler

Toplumsal hareketler fikirlerin tartışılması, birlikte düşünme, harekete geçme, örgütlenme gibi çoklu etkinliklere alan açar. Elbette burada politik etkinliğin doğasına ilişkin bir çerçeve ortaya çıkmaktadır. Buralarda yürütülen etkinlikler aynı zamanda eğitim ve öğrenmenin çoğu zaman pek de farkında olunmaksızın gerçekleştirildiği alanlardır. Nihayetinde Gramsci’nin de vurguladığı gibi “öğrenme tüm insan etkinliklerine içkindir ve kişilerarası, kurumsal ve giderek daha kapsamlı toplumsal ve siyasal güçler tarafından şekillendirilir” (Choudry, 2015: 86). Hayatın içine eleştirel bir bakışla katıldıkça ve Foley’in vurguladığı gibi “eyledikçe öğreniriz” (2001: 86). Bu eylem ve öğrenme ilişkisinin biraradalığına yapılan vurgu praksis kavramını çağırır ve bu nedenle Nilsen (2009) toplumsal hareketleri praksisin insan ihtiyaçlarıyla ilişki içerisinde gelişmesi olarak tanımlar (aktaran Akgöz, 2016: 96). Toplumsal hareketler demokratik bir toplumun inşası ve sağlıklı bir şekilde işleyişi için gerekli olduğu gibi yetişkinlerin bu işleyişi sürdürme pratiklerini aktif bir şekilde öğrenebilmeleri ve tartışabilmeleri için de kritik öneme sahiptir. Welton’ın da ifade ettiği gibi yurttaşların yaşadığımız dünyaya karşı şirketler ve devlet tarafından ortaya konan tehditlerine karşı yaratıcı bir şekilde iletişim, eylem ve savunma kanalları örgütleme becerileri geliştirebilmeleri ancak demokratik bir sivil toplumun oluşmasıyla mümkün olabilir (2001; 1993).

Radikal yetişkin eğitim geleneği erken yıllarından itibaren ezilen, dışlanan, iktidarın dışında, karşısında ya da uzağında yer alan toplum kesimlerinin demokratik karar mekanizmalarına katılımları için güçlendirilmeleri ile ilgili olmuştur. Dolayısıyla toplumsal hareketlerde öğrenmenin son otuz yılda yetişkin eğitimi sahasında yeniden dikkat çeker hale gelmesi şaşırtıcı değil, alanın kendi varoluşsal özelliklerine içkin bir durumdur. Ezilen grupların ve marjinalleştirilmiş toplum kesimlerinin karar mekanizmalarına dâhil edilmesi çabası, politik değişimlerin etkisiyle yetişkin eğitiminin yüzünü sivil toplum ve toplumsal hareketlere daha fazla dönmesine yol açmıştır.² Murphy 1990’ların başından itibaren artan bu ilgiyi hem sivil toplumun “devlet ve ekonomiden bağımsız, iktidar ve tahakkümden bağımsız öğrenmeyi olanaklı kılan boşluğu sağlayan mükemmel bir alan olarak kabul edilmesine” hem de “yetişkin eğitiminin daha katılımcı bir demokrasi için yapılan mücadelede bir rol oynayabileceğine olan inanca” bağlar (2021: 202-203).

Radikal yetişkin eğitimi geleneğinde önemli bir yeri olan ve sivil toplum içerisinde yürütülen mücadeleyi toplumsal değişimin önemli bir bileşeni olarak tanımlayan Gramsci toplumu yönetici sınıf ya da burjuvalar ve yönetilen alt sınıflar biçiminde kategorize ederken, yönetici sınıfın kendi yerini güvence altına almasının ancak kültürel hâkimiyeti elinde tutmasıyla mümkün olduğunu öne sürer. Burada sözü geçen kültürel hâkimiyet “bütün toplumun felsefesi, değerleri, tercihleri vb. ile yönlendirilmesi”dir (Borg, Buttigieg ve Mayo, 2011: 21). Bu kapsamlı yönlendirme kültürel hegemonyanın kurulması ve sürdürülmesini tarif etmektedir. Gramsci’nin “her ‘hegemonya ilişkisi’, mutlaka aynı zamanda eğitim ilişkisidir” şeklindeki bilinen ifadesi toplumsal hareketlerin bir öğrenme sahası olarak anlaşılmasında oldukça ufuk açıcıdır. Gramsci politika ve eğitim arasında karşılıklı bir ilişki görür. Ona göre politika eğitseldir ve aynı şekilde eğitim de politiktir. Bu anlayışta hedeflenen aslında toplumsal değişimi yaratacak potansiyelin oluşturulması üzerine düşünmektir. Bu bağlamda gelişen ilişkiler ağı bütüncül bir “kişiliğin” meydana gelmesini sağlayan sosyokültürel, ahlaki ve entelektüel mekanizmaları oluşturmaktadır. “Gramsci’ye göre, bir arada ele alındığında bu mekanizmaların tümü, özbilince ve özdisipline sahip, dolayısıyla otonom ve kendi kendini yöneten bir siyasal ve tarihsel öznenin yaratılmasını sağlayacak devamlı bir

---

² Murphy sivil toplum üzerine çalışan birçok başka kuramcı gibi bu politik değişimi Berlin Duvarı’nın yıkılışı ve Sovyetler Birliği’nin çöküşüne tarihlendirir. Bu kritik tarihsel dönemeçle birlikte Marksist ve sol çevrelerde ortaya çıkan politik özgüvensizlik ve sarsılma, toplumsal değişim imkânını sivil toplum ve toplumsal hareketlerde arama eğilimlerini güçlendirmiştir (2021).

ahlaki ve entelektüel reform meydana getirecektir (Fontano, 2011: 57). Ayrıca ona göre eğitim pasif bir bilgi alımının ve sadece bireyin duyarlılığının geliştirilmesinin çok ötesinde bir olgudur. Gramsci eğitimi “fikirlerin dönüştürücü gücü, radikal toplumsal dönüşüme hayat verme ve yeni bir felsefenin, alternatif bir dünya görüşünün oluşturulması üzerinden yeni bir düzen inşa etme kapasitesiyle ilişkilendiriyordu” (Borg, Buttigieg ve Mayo, 2011: 21). Bu bağlamda Gramscici bir perspektifle ele alındığında toplumsal hareketler, baskın ve hâkim grupların belirlediği ve şekillendirdiği okulların ve aile dâhil olmak üzere çeşitli kurumların oluşturduğu politik ve kültürel hegemonyaya karşı bir araya gelen grupların çoğunlukla kendi karşı hegemonya pratiklerini, öğrenme formlarını ve içeriklerini oluşturdukları, böylelikle demokratik sivil toplum sahasını geliştirdikleri mücadele alanlarıdır. Toplumsal çelişkilerin ortaya çıkarılmasında kendi sınıfsal çıkarlarını bir kenara bırakarak ezilen ve yoksul toplumsal gruplardan yana bir tavır sergileyen, diğer bir deyişle ‘sınıf intiharı’ gerçekleştiren aydının rolü belirleyici derecede önemlidir. Sınıf intiharı gerçekleştiren organik aydın aynı zamanda enformel eğitimin çeşitli biçimlerde hayata geçirildiği politik eğitim süreçlerinde ezilen kesimler yararına hareket eder. Yetişkin eğitimi ise burada kendine özgü bir rol oynar. Zira hem esnektir hem de potansiyeli örgün eğitim kurumlarına göre daha geniştir. Bu nedenlerle “hem hegemonik fikir ve pratiklere meydan okuyacak fikir ve pratiklerin geliştirilmesi için, hem de egemen ideolojinin altında yatan çelişkilerin açığa çıkarılması için muazzam bir araç teşkil eder” (Borg, Buttigieg ve Mayo, 2011: 31). Dolayısıyla toplumsal hareketler toplumsal değişim ve toplumu radikal bir biçimde dönüştürme açısından kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda feminist gruplar ve kadın çevreleri de özellikle otoriter rejimlerde kendi karşı hegemonyalarını çoklu faaliyetler ve bununla birlikte karşı hegemonyanın belkemiğini oluşturan söylem ve ideoloji üretimiyle sürekli canlı tutmaktadırlar. Bu yanı sıra özellikle Türkiye’nin son 30 yılda en aktif karşı hegemonya üretimi iddiası içinde olan toplumsal hareketler olarak bu gruplara bakmak, toplumsal hareketlerde öğrenme açısından oldukça verimli tartışmalar içermektedir.

Ezilenlerin kendi toplumsal konumları ve eşitsiz ilişkiler hakkında bilinç edinmeleri, karar mekanizmalarına katılımlarının sağlanması ve tüm bu süreçlerin köklü, politik yetişkin eğitim pratikleriyle gerçekleştirilmesine dair tartışmalar yetişkin eğitimi sahasını fazlasıyla etkilemiş olan Freire’yi aklı getirir. Gramsci ve Freire radikal yetişkin eğitimi ve aynı zamanda eleştirel eğitim alanında yol açıcı radikal düşünürlerdir ve birbirlerini tamamlayan bir hat izledikleri genel kabul gören bir yaklaşımdır (bkz.

Mayo, 1999; Allman, 1999). Freire eğitimcinin hâkim kültürü doğrudan öğrenciye aktaran, ‘bankacı eğitim modeli’ nin uygulayıcısı, böylelikle bir ideoloji taşıyıcısının çok ötesinde davranma potansiyeli taşıdığını düşünür (Freire, 2006). Bu çerçevede (sisteme dönük radikal anlamda eleştirel bir) eğitimci ya da çalışma yürüten kişi bir ayağı sistemin içinde bir ayağı sistemin dışında olan bir organik entelektüel olmalıdır. Bu perspektifle hareket eden bir eleştirel eğitimcinin ezilenlerin bilinç dönüşümü yaşamaları için deneyimlerine başka bir gözle bakmalarına bir anlamda rehberlik ettiğini düşünen Freire için radikal yetişkin eğitimi ve toplumsal hareketler ilişkisi dikkate değerdir. Mayo’ya göre Freire toplumsal hareketleri bir umut kaynağı olarak görmüş, kendisi de toplumsal hareketler içerisinde aktif olarak yer almıştır. “Freire madunlar için toplumsal değişimi hedefleyen siyasal partilerin toplumsal hareketleri kendi içlerine katmak yerine ilerici toplumsal hareketlerden öğrenmeye ve onlarla iletişim içinde olarak dönüştürülmeye açık olmaları gerektiğini” vurgular (Mayo, 2009: 99). Ayrıca Mayo’ya göre insanların seçim yapma ve bu seçimleri yaşam içerisinde uygulama kapasitesi (human agency), Freire’nin çalışmalarının odağında yer alan kilit kavramlardan biridir (Mayo, 2009: 101). Söz konusu kavram aynı zamanda toplumsal hareketlerin yetişkin eğitimiyle kesiştiği en önemli boyutlardan birine işaret etmektedir. Freire’nin önerdiği pedagojide insanın seçimini üretme kapasitesi, özgürlükle ve otoriteyle kurduğu ilişkiler, bu ilişkilerin bilincin oluşumuna ve dönüşümüne etkisi diyaloga dayalı bir öğrenme ilişkisi içinde sorunsallaştırılır. Kuk ve Tarlau’ya göre (2020: 4) Freire’nin önerdiği diyaloga dayalı eğitim ilişkisinde “eğitimciler, eleştirel düşünmenin ortak bir özgürlük hedefi oluşturma amacı taşıdığını dikkate alarak kişinin daha önceki bilgisine dair sorular üretir”. Bu bağlamda eğitimci ya da kolaylaştırıcılarla ya da bizim bağlamımızda toplumsal hareketler içerisinde yapılan çalışmalarda öğrenenlerin aslında daha önce öğrenilmiş ve kişinin ezilmeyi, dikkate alınmamayı benimsemesine yol açan öğrenmeleri ile yüzleştiği, onları sorguladığı ve bir kenara bırakıp yeni ve özgürleştirici öğrenmeleri benimsediği bir sürece de karşılık gelmektedir. Özellikle kendi sesinden ve kendi sözünden, dünyayı ve kelimeleri okuma hakkından mahrum edilmiş toplum kesimlerini hedefleyen bir pedagoji geliştirme amacı taşıyan Freireci bir pedagojide, eğitimci ve öğrenen arasındaki hiyerarşiyi de sorunsallaştıran bu sorgulama ilişkisi Latin Amerika başta olmak üzere dünyanın pek çok farklı ülkesinde radikal yetişkin eğitimi çalışmalarına ve bu çalışmalarla etkileşim içerisinde hareket eden toplumsal gruplara ilham vermiştir.

Toplumsal Hareketlerde Öğrenme

Radikal yetişkin eğitimi geleneğinin 1990'lerden itibaren giderek yetişkin eğitimi alanında daha fazla yer kaplayan toplumsal hareketlerde öğrenme literatürüne modernist bir eğitim anlayışı miras bıraktığı söylenebilir. Ancak yeni toplumsal hareketlerin (YTH) bu modernist mirasın eğitime dönük faydacı ve araçsallaştırıcı tutumunu sorgulayarak ve toplumsal sorunlar karşısında giderek yalnızlaşan bireyin yaşadığı dönüşümlere de odaklanarak yetişkin eğitimi alanında farklı ve yeni bir saha açtığı söylemek mümkündür. YTH'de öğrenme üzerine yapılan çalışmalar bireyin bu tür hareketlerde deneyim yoluyla edindiği öğrenme biçimlerine odaklanmıştır. Deneyime dayalı öğrenme kavramıyla ifade edilmek istenen kişinin deneyim üzerine derinlemesine düşünerek elde ettiği bir öğrenme biçimidir. Bu çerçevede tanımlanan bir diğer öğrenme türü duygusal yaşantılar yoluyla öğrenmedir. Yine deneyimler üzerine derinlemesine düşünmeden söz edilebilir ancak bu kez yaşantının duygusal boyutu öğrenme üzerinde belirleyici olmaktadır. Bütünsel öğrenme ve kimlik/özdeşleşme yoluyla öğrenme (identity learning) YTH ile ilişkilendirilen diğer öğrenme türleridir. Bütünsel öğrenme deneyimin aslında özü itibarıyla bütünsel, kişinin gündelik yaşamıyla ilişkili yanının altını çizer. Kimlik/özdeşleşme yoluyla öğrenme ise yetişkin dönüşümünün nihai hedefi olarak görülen bireysel kimliğin titizlikle yeniden oluşturulmasıyla ilgilidir ve ne kişinin deneyimlerinden ne de toplumsal aidiyetinden ayrılabilir. Zira kimlik hem bireysel hem de toplumsaldır (Finger, 1989).

Finger'ın modernist yetişkin eğitimi geleneğine köklü bir eleştiri olarak gördüğü YTH Welton'a göre modernizmi bütünüyle reddetmez bilakis bir takım modernist kavramları radikalleştirerek sahiplenir. YTH bu nedenle "özgürleştirici praksis için ayrıcalıklı alanlar yaratır" (Welton, 1993: 152). Çünkü YTH öncelikle tehlike altındaki dünyamızın ve ekosistemin savunulmasını hedefler. Salt bireyselle odaklanmaz kaçınılmaz bir şekilde odağı aynı zamanda toplumsaldır. YTH'lere katılan insanlar hem doğaya dönük hem de toplumsal varoluşlarına dönük tehditlere YTH'lerin aktörleri haline gelerek direnirler ve bu çerçevede birbirinden çok farklı toplumsal gruplar farklı düzeylerde mücadeleler yürütürler. Küresel düzeyde tehdit altında olan çevre için yürütülen hareketler, modern ulus devletlerin nükleer militarizmine karşı yürütülen hareketler, barış hareketleri, patriyarkal yapılar ve değerlerle militarizmin ve çevreye dönük saldırganlığın birbirinden ayırt edilemeyeceğini ifade eden ekofeministler, insanların bir kısmının ırkı ya da cinsiyeti nedeniyle diğerlerinin tahakkümü altına

sokulduğunu, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliğin tüm bu sistematik eşitsizliği beslediğini vurgulayan gruplar YTH içerisinde sözü edilen çok sayıdaki hareketin bir kısmını oluşturur ve analizlerinin de ortaya koyduğu üzere sisteme dönük radikal analiz ve özgürleştirici perspektiflere sahiptirler. Welton YTH'ye dönük bu analiziyle birlikte bu taban hareketlerinin “yaptıkları üzerine derinlemesine düşünen bir yurttaşlık” biçimi için bir eğitim sahası olduğunu vurgular (1993: 162). Welton (2001) ilerleyen yıllarda Habermas'ın sivil toplum ve kamusal alan kuramının küresel yetişkin eğitimi hareketine kuramsal bir destek sağlayabileceğini ve böylelikle aktif yurttaşlığı destekleyen bir öğrenme toplumunun geliştirilebileceğini öne sürmüştür. Bu bağlamda YTH'ye dönük başlangıçta radikal olan öğrenme alanı tanımı giderek sivil toplum içerisinde gerçekleşen daha ehlileşmiş bir öğrenme anlayışına kaymış gibidir.

Tarihsel olarak bakıldığında 1990'lar boyunca toplumsal hareketlerde öğrenmenin kendine özgü bir alan olarak ortaya çıkışından söz etmek mümkündür. Söz konusu dönemde neoliberalizmin yetişkin eğitimi sahasına yansımalarının da bir sonucu olarak yetişkin eğitimi alanında işyerinde öğrenme, bireysel öğrenme gibi tartışmalar öne çıkar. Ancak Kilgore (1999) toplumsal hareketlerde öğrenmeye referansla kolektif öğrenme kavramını tartışır. Bu kavramla yetişkin eğitimi geleneğinde başlangıçtan itibaren varlığını sürdüren toplumsal adalet için harekete geçme nosyonunu tekrar gündeme getirmiştir. Bu tartışmalarda birey ve grup arasındaki etkileşim odağa yerleşmiştir. Birey açısından kimlik, farkındalık, kendi eyleminin öznesi olma, faillik kavrayışı (sense of agency), değerli olma duygusu ve bir yerle bağlantılı olma duygusu YHT'lerde öğrenmeyle ilişkili olarak öne çıkan kavramlardır. Buna karşın Kilgore grubun öğrenmesinde ayırt edici kavramlar olarak kolektif kimlik, grup farkındalığı, dayanışma ve örgütlenme kavramlarını öne çıkarır (1999). Toplumsal hareketlerde öğrenme sahasında öne çıkan özgün yanlardan biri de eleştirel bilincin merkeziliğine yapılan vurgudur. Chavanec ve Lange (2007) yetişkin eğitimi literatürünün bilincin oluşumundan çok dönüşümüne odaklanmayı tercih ettiğini ifade ederler. Kendi çalışmalarında eleştirel bilincin tohumlarının çocukken aile içinde atıldığını vurgularlar. Ayrıca aktivist kültürün aktarımı kuşaklararası öğrenme, eleştirel toplumsal bilinç ve toplumsal hareketin devamlılığı toplumsal hareketlerde öğrenmeyi ele alırken öne çıkan bir takım unsurlardır.

Avustralya ve Afrika'daki çeşitli yetişkin eğitimi pratikleriyle ve toplumsal hareketlerle ilişkili gözlemlerine dayanarak toplumsal hareketlerde ve topluluk temelli bağlamlarda özgürleştirici öğrenmeyi inceleyen Foley (1999), YTH'lerde gerçekleşen

öğrenme biçimlerini mücadele içinde özgürleştirici öğrenme olarak adlandırmıştır. Bu tür öğrenmeler karmaşık, muğlak ve sürekli değişken bir dizi karaktere sahiptir. Foley bir bakıma Finger'ın önermiş olduğu ve elbette radikal yetişkin eğitimi geleneği içinde kendine özgü bir tarihe sahip deneyime dayalı öğrenme yaklaşımını farklı zaman ve yerlerde gerçekleşmiş toplumsal mücadeleler içerisindeki öğrenme deneyimlerine odaklanarak ete kemiğe büründürmüştür. Yetişkin eğitimi alanı uzun süre daha çok kurumlar içerisinde gerçekleşen formel öğrenme biçimlerine odaklanmıştır. Ancak yetişkin hayatında gerçekleşen öğrenmelerin önemli bir kısmının çoğu zaman enformel biçimde gündelik yaşam içinde gerçekleşmektedir. Foley yetişkin eğitiminin değerden arınmış formel imkanlar biçiminde algılanmasına karşı bir dizi eleştiri ortaya koyar. Buna göre yetişkinler için formel kurslarda öğrenilenlerin ötesinde enformel sahada çok kapsamlı öğrenme imkanları mevcuttur. “İşyerlerinde, ailede, topluluklarda ve toplumsal hareketlerde önemli enformel, rastlantısal ve gömülü öğrenmeler gerçekleşir” (Foley, 1999: 2). Yetişkin eğitimi ne sadece teknik bir süreçtir ne de değerden bağımsız olabilir. Diğer tüm insan etkinlikleri gibi toplumsal ve kültürel değerlerle biçimlenir. Dolayısıyla bu sahada gerçekleşen öğrenmeleri kültür, sınıfsal konum, cinsiyet ve ideoloji gibi etkenlerden bağımsız olarak ele almak oldukça sınırlayıcı bir bakış açısıdır. Ayrıca yetişkin eğitimi sürece dâhil olanların farklı beklentileri nedeniyle çekişmeli etkinliklerin de olduğu bir alandır, bu nedenle de karmaşık ve çok boyutludur. Bu çerçevede enformel öğrenmelerin özellikle de toplumsal hareketler içinde hayat bulan özgürleştirici öğrenmelerin hem yetişkinlerin hayatlarının dönüşümü hem de toplumsal dönüşüm açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulamakta fayda vardır.

Toplumsal hareketler içerisinde kişilerin deneyimlediği farklı öğrenme türlerinden bir diğeri rastlantısal öğrenmedir. Bu tür bir öğrenme çoğu zaman kişiler tarafından farkında olunan bir öğrenme türü değildir. Ancak rastlantısal öğrenme “insanların çevrelerini anlamaları ve onun için harekete geçmelerini sağlayan öte yandan da kendilerini bilgi üreten, harekete geçen varlıklar olarak fark etmelerine olanak tanıyan” (Foley, 2001: 78) bir öğrenme türüdür. Newman (2000) da belli grupların toplumu kontrol alma çabalarına karşı bir araya gelen insanların farklı öğrenme türleri deneyimlediklerini ifade eder ve Habermas'ın bilgi türlerine dair analizine dayanarak Mezirow'un geliştirdiği üç öğrenme türüne atıfta bulunur. Bunlar araçsal öğrenme, yoruma dayalı ya da iletişimsel öğrenme ve eleştirel ya da özgürleştirici öğrenmedir (2000: 273). Bu öğrenme türleri toplumsal hareketlerde öğrenmeyi sistematize etmeye çalışırken oldukça işlevsel bir çerçeve sunar ve farklı akademisyenlerin sıklıkla bu

öğrenme türlerini yeniden formüle ettiklerini görürüz. Örneğin Eyerman ve Jamison (1991: 68-69) da toplumsal hareketleri birer bilişsel praksis sahası olarak tanımlarken bu praksisin üç boyutunu Habermas'ın öğrenme türlerinden hareketle şöyle tasnif ederler: teknik boyut, örgütlenme boyutu ve kozmolojik boyut. Teknik boyut Habermas'ın teknik/pratik öğrenmeler kavramında olduğu gibi söz konusu toplumsal hareketin sürdürülmesi için gereken temel teknik ve pratik bilgilerin öğrenilmesidir. Örgütlenme boyutu ise Habermas'ın iletişimsel öğrenme kavramına karşılık gelir. İnsanlar arası iletişimin örgütlenmenin sürdürülmesi için hayati olduğu düşünülürse bu boyut da oldukça önemlidir. Hareketin devamlılığı, olası krizlerin çözümü, hareketin başkalarına anlatılması ve bu yolla genişleyebilmesi açısından her toplumsal hareketin kendine özgü ilişkilene biçimlenme biçimlerine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda feminist hareketlerin hiyerarşiyi sorunsallaştıran, dayanışmayı ve diyalogu öne çıkaran, feminist pedagojiden beslenen kendine özgü örgütlenme boyutu örnek olarak verilebilir. Kozmolojik boyut Habermas'ın özgürleştirici öğrenme kavramına karşılık gelir. Her toplumsal hareket kendine özgü ortak dünya görüşüyle bir ütopya vizyonu sağlar. Kozmolojik boyut çok daha kapsamlı, derinlikli ve perspektif değişimine yol açan öğrenmelere kapı aralar.

Eyerman ve Jamison toplumsal hareketlerde öğrenmenin ister bireysel ister kolektif kimliklerle ilgili olsun daha kıyıda, daha marjinal gruplarla ilgili olan, yalnızca iktidara meydan okumayla sınırlı bir bilme biçimi değil bilakis “insanlığın bilgi birikiminin asli belirleyicilerinden biri, toplumsal olarak inşa edici bir güç” olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgularlar (1991: 48). Eyerman ve Jamison bilimin ve hayatın gelişim ivmelerinde insanların gerektiğinde iktidarla çatışarak yeni bilme biçimleri üretmesi nedeniyle toplumsal hareketleri bilişsel praksis olarak tanımlamışlardır. Ollis (2008) ise toplumsal hareketlerde öğrenmeyi sınıflandırırken aktivistlerin eylemin öznesi olma duygusuyla hareket ettiklerini ve amacının bilincinde varlıklar olduklarını vurgular. Dolayısıyla burada gerçekleşen öğrenme bilişsel olduğu kadar şekillenmiş ve konumlanmış bu anlamda farkındalığı yüksek bir öğrenme biçimidir. Bu açıdan bakıldığında toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair feministlerin getirdiği eleştiriler de patriyarkal iktidar biçimlerini alaşağı etme potansiyeli taşıyan yeni bakma ve deneyim formları üreten bir bilişsel praksise alan açmaktadır. Aynı zamanda eylemin öznesi olma ve bizzat özne olma feminist hareketlerin fazlasıyla gündemde tuttukları bir tartışma başlığıdır.

Toplumsal Hareketlerde Öğrenme: Feminist Gruplar ve Kadın Çevreleri

Toplumsal hareketlerde öğrenmeyi yetişkin eğitiminin farklı sahalarında gerçekleşen öğrenmelerden ayıran bir takım özgün boyutlar söz konusudur. Özellikle yukarıda belirtilen özgürleştirici öğrenme bu özgünlüğün belki de en güçlü yanlarından birini oluşturmaktadır. Yetişkinler olağan yaşam akışlarını kıran bir sorun ile karşı karşıya kaldıklarında ister çevre hareketlerine, ister feminist gruplara ya da başka türlü bir toplumsal harekete katılsınlar, olağan akışın tersine döndüğü durumlarla yüzleşmek zorunda kalırlar. Bu durum hukukun ve devletin işleyişine dair sorgulamalarla birlikte kişide perspektif dönüşümüne neden olabilir. Örneğin çevre protestolarında yer alan aktivistlerin “uzmanlar ve otoritelere olan inançlarının yerini bu otorite ve uzmanlıkların toplumsal çıkarlar ve iktidar ilişkileriyle ne kadar ilişkili olduğuna dair bir sorgulama almıştır” (Branagan ve Boughton, 2003: 353). Bu çalışmada ele alınan feminist gruplara katılan kadınlar çoğu zaman kişisel olanla toplumsal olan arasındaki bağı gördüklerinde köklü perspektif dönüşümleri deneyimlemişlerdir. Ailede ve toplumsallaşma süreçlerinde otorite, kadınlık, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve bunlarla ilişkili olarak hukuk ve eğitim gibi otorite alanlarının sağladığı bilgileri sorunsallaştırma dönüşümün en önemli bileşenlerinden biri olmuştur.

Marx Ferree ve McClur Mueller (2004: 577) feminist olsun ya da kendini farklı tanımlasın, kadın hareketlerinin, iktidar, protesto ve değişim konularında erkek merkezli toplumsal hareket kuramlarından oldukça farklı yaklaşımlara sahip olduklarını vurgular. Toplumsal cinsiyet ilişkilerini analizin odağına alan bir toplumsal hareketler kuramı, buna yetişkin eğitimi kuramlarını da eklemek mümkün, daha dinamik, değişime açık ve daha az devlet merkezli yaklaşımlar geliştirmeye imkân sağlar. Feminist gruplar toplumu analiz biçimleri ve erişmek istedikleri hedefler bakımından oldukça heterojendirler ancak çoğu zaman yerleşik iktidar formlarına karşı dışarıdan değişimi zorlamak noktasında ortaklaştıkları söylenebilir. Stromquist (2004: 36) bu hareketlerin yürüttüğü eylem ve etkinliklerin “başkalarını temsil etme meşruiyeti çoğu zaman tartışmalı olan çok az güç sahibi kişiler tarafından yürütüldüğünü” ifade eder. Bu kişiler otoritelerini temsil güçlerinden değil yeni bilgi biçimlerini yayma ve yeni toplumsal vizyonlara dâhil olma potansiyellerinden alırlar. Bu çalışmada feminist hareketlerin eğitimle ve öğrenmeyle ilişkili boyutları hem kişilerin yürüttükleri çalışmalar hem de önerdikleri yeni hayata bakış, yaşama ve eylem biçimlerinden hareketle ele alınmaktadır. Bu nedenle harekete katılan kişiler çalışmanın odağında yer almaktadır.

Feminist hareketler ayrıca kendilerine özgü enformel öğrenme stratejileri geliştirme konusunda oldukça maharetlidirler. Bu çerçevede internetin özellikle twitter gibi sosyal etkileşim ağlarının, kadınların kendi gündemlerini üretme ve yaymak için kullanılması fiziksel bir araya gelişler kadar belirleyici olmaktadır. Bu öğrenme stratejileri formel eğitim içerisinde sınırlı şekillerde gerçekleşebilir zira formel eğitim ilkokuldan üniversiteye çoğunlukla statükoya uyum sağlama yönünde eğilimleri beslemektedir. Ancak kadınlar feminist hareketlerde yer aldıklarında hayatın her alanında statükoyu sorgulayan, daha eşitlikçi formlarla statükoyu değişime zorlayan bir pedagojiyi yürürlüğe koymaktadırlar. Stromquist (2004: 40) feminist eylem/etkinliklerin bu dönüşümleri sağlayabilmek için içeriden ve dışarıdan olmak üzere iki yönlü eyleme yöneldiğini ifade eder. İçeriden eylem katılımcıların dönüşümünü sağlamaya yönelik bilinç yükseltme ve güçlen(dir)me çalışmalarıdır. Dışarıdan eylem ise hem statükoyu hem de her türlü iktidarı eşitlikçi politikaları benimsemeye zorlayan çalışmalarıdır. İçeriden ve dışarıdan gerçekleşen bu çalışmalar aynı zamanda çok boyutlu öğrenme süreçlerine de karşılık gelmektedir.

Kadınlar feminist hareketler içerisinde belki de en çok 1960'ların ve ikinci dalga feminist hareketin özünü ifade eden "özel olan politiktir" prensibinden hareketle yol almıştır ve Türkiye özelinde bu ifade hala tartışmalarda önemli bir yere sahiptir. Gruplarda bireysel hikâyelerini paylaşan kadınlar, bu hikâyelerin tekil deneyimler olmanın çok ötesinde kolektif bir ortak deneyim setine işaret ettiğini her fark ettiklerinde kendine özgü bir politik dönüşüm sürecinin başladığı söylenebilir. Deneyimden hareketle ve deneyimi politikleştirerek yola çıkan feministler bu yolla hem kişisel hayatı hem de kamusal alanda geçerli olan toplumsal cinsiyet rollerini sürekli sorgulamaya tabi tutarlar. Eşitsizliğin farklı formları ve kadınların toplumsal yaşamda ikincilleştirilmeleri sorgulamaya tabii tutuldukları bu işleyişleri sürekli kılan kurumlar, normlar ve davranışlar açığa çıkarılır. Bu yolla kadınlar kendi güç kaynaklarını, kolektif güçlenme ve dayanışma yollarını yeniden öğrenme ve yeniden üretme pratikleri geliştirirler. Bu çalışma feminist hareketlerde ve kadın çevrelerinde yer alan kadınların öğrenme deneyimlerini bu çerçevede ele almayı amaçlamaktadır.

Dönüştürücü Öğrenme

Yetişkinlik döneminde insanlar daimi olarak karşılaştıkları türlü deneyimlerle farkında olarak ya da olmaksızın yaşamın anlamını keşfetme çabası içindedirler. Yaşamda anlam arayışı yetişkinlik çağının ve aslında genel olarak insan olmanın en ayırt edici amacıdır. Yaşanan açmazlar ve krizler, birer öğrenme kaynağı olabildiklerinde, bu anlam arayışını besleyen kanallar gibi işlev görürler. Kişisel çıkmazlar ve çoğu zaman daha da kuşatıcı olan toplumsal çıkmazlar yetişkini yaşadığı sorunlara farklı bir perspektiften bakmaya yönlendirebilir. Dönüştürücü öğrenme bu tür çıkmaz ve krizlerin işleyiş süreçlerini analiz ederek aslında yetişkinliğin çok katmanlı öğrenme arayışlarını, çözüm üretme ve yaşama daha eleştirel, öncekinden farklı saiklerle devam etme yönelimlerini anlama çabasıdır. Nitekim Finnegan da (2014) Mezirow'un dönüştürücü öğrenme kuramının ve insan yaşamının odağına anlam üretimi gagesini koyduğunu söyler. Dönüştürücü öğrenme diğer adıyla referans çerçevesi ya da perspektif dönüşümü "başkalarından eleştirmeden alıp benimsediğimiz önceki öğrenmelerden farklı olarak kendi amaç, değer, duygu ve anlamlarımıza göre nasıl davranabileceğimiz ve bunlar üzerinde nasıl müzakere yapabileceğimizi düşündüğümüz" öğrenmeleri kapsar (Mezirow, 2000: 8). Diğer bir deyişle dönüştürücü öğrenme teorisi "deneyimin anlamına dair yeni ve gözden geçirilmiş yorumlamalar edinme ve tüm bu yorumları inşa ederken gerçekleşen öğrenme sürecini açıklamaktadır" (Taylor, 2008: 5). Deneyimi öne çıkarmasıyla dönüştürücü öğrenme, yetişkinlerin öğrenme süreçlerinde deneyimi dikkate almanın önemini vurgulayan andragojinin izinden gitmektedir.

Dönüştürücü öğrenme yetişkin öğrenmesinin süreci ve detaylarını kavramlaştırmış, çok sayıda farklı bağlamda yetişkin öğrenme süreçlerinin anlaşılması için katkılar sağlamıştır. Nitekim Mezirow yetişkin eğitiminin dönüştürücü öğrenme kuramıyla birlikte kendine özgü hedef ve işlevlerini bulduğunu ifade etmiştir (1978a: 100).

Mezirow dönüştürücü öğrenme çerçevesinde öğrenmeyi şöyle tanımlar: "öğrenme, gelecekteki bir eyleme rehberlik etmesi amacıyla kişinin deneyiminin yeni ya da gözden geçirilmiş şekilde yorumlanması için önceki yorumlamanın kullanılması süreci olarak anlaşılmaktadır" (Mezirow, 2000: 5). Mezirow kuramı kavramsallaştırırken kadın hareketinin 'bilinç yükseltme' yöntemi, Freire'nin bilinçlenme (conscientization), Kuhn'un 'paradigmalar' kavramları, Kolb, Habermas, Gould gibi kuramcılarının yaklaşımları ve Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorilerinden yararlanmıştır (Mezirow,

1991, 2009; Taylor, 2017; Kitchenham, 2008; Sayılan, 2009; Mälkki, 2011; Taylor ve Cranton, 2013; Calleja, 2014; Erden ve Yıldız, 2020). Kitchenham Mezirow'un kavramsallaştırmasında etkilenme kaynaklarını şöyle sınıflandırmıştır:

Tablo 1

Mezirow'un Erken Dönem Dönüştürücü Öğrenme Kuramına Etkiler

Etki	Dönüştürücü Öğrenme Kuramındaki Kavramsal Karşılığı
Kuhn'un (1962) paradigma kavramı	<ul style="list-style-type: none"> • Perspektif dönüşümü • Referans çerçevesi • Anlam perspektifi • Zihinsel alışkanlıklar
Freire'nin (1970) bilinçlenme kavramı	<ul style="list-style-type: none"> • Bireyi ikileme düşüren bir sorunla karşılaşma • Eleştirel özdeşleşim • Zihinsel alışkanlıklar
Habermas'ın (1971, 1984) öğrenme alanları kavramı	<ul style="list-style-type: none"> • Öğrenme süreçleri • Perspektif dönüşümü • Anlam şeması • Anlam perspektifi

Kaynak. Kitchenham, 2008, 106

Kitchenham kavram setini sistematize etmek açısından anlamlı bir sınıflama sunmuştur ancak kuramın oluşturulmasında kadın hareketinin özgün öğrenme biçimi olan bilinç yükseltmenin etkisini göz ardı etmiş gibi görünmektedir. Oysa Mezirow özellikle kuramı temellendirdiği ilk yıllarda bu etkinin altını çokça çizer. Örneğin ona göre bilinç yükseltme, insanların içine düştükleri çeşitli çıkmazlardan çıkmaya çalışırken yaşamda oynadıkları rollere dair varsayımlarını eleştirel bir çözümlemeden geçirdikleri ve sonrasında ciddi anlamda öz gelişim içine girdikleri, dikkate değer bir yetişkin eğitimi örneği, eğitimsel bir gelişim modelidir (1978b: 102). Dolayısıyla bilinç yükseltmenin bir düşünüş ve uygulama biçimi olarak perspektif dönüşümü ve eleştirel düşünüm kavramlarını şekillendiren etkiler arasında sayılması yerinde olur.

Bu çalışmada bir toplumsal hareket olarak feminist kadın gruplarında ve çevrelerinde yer alan kadınların perspektif dönüşümü ele alınmaktadır. Diğer toplumsal hareketler gibi feminist hareketler içindeki kadın grupları da yaşamın her alanında köklü değişimler gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Ataerkil toplum yapısının insanların zihinlerini biçimlendiren, düşünme alışkanlıklarını şekillendiren paradigma setlerine

karşı her düzeyde eşitliği öngören yeni bir paradigmaya yönelme feminizme içkin bir hedefdir. Nitekim Mezirow anlam perspektifi ve dönüştürücü öğrenme konusunda en dikkate değer gözlem olanaklarını sunan alanlardan birinin kadın hareketi olduğunu belirtmiştir. Kuramını geliştirirken 1970’li yıllardaki toplumsal hareketleri, özellikle feminist bilinç yükseltme gruplarının yarattığı etkiyi gözlemlene şans bulmuştur. Sayılan (2009: 162) Mezirow’un kadın hareketinin etkisini, üniversitede kadınların katıldığı programlarda bizzat deneyimlediğini söyler. Toplumsal hareket düzeyinde gerçekleşen feminist hareketlenmelerin etkisiyle cesaretlenen çok sayıda kadın üniversitelere döner. Kadınların ABD’nin farklı yerlerindeki üniversitelerde girdikleri devam programları çoğu zaman bilinç yükseltmeye olanak tanıyan formlarda oluşturulmuştur. Ayrıca üniversiteye dönüş sürecinde formel eğitim kurumlarındaki geçmiş deneyimleri ve ev kadınlığı ile birlikte benimsemiş oldukları bir dizi norm nedeniyle kaygı ve zorluklar yaşayan kadınlar öğreticiler tarafından fazlasıyla desteklenmişlerdir (Mezirow, 1978b). Mezirow’a göre (1990: 2) söz konusu dönemde esas olarak kendileri için belirlenmiş toplumsal normlardan kişisel kimlikleri, kendilik kavramları ve değerleri türetilmiş yüz binlerce kadın birkaç yıl içinde stereotipik cinsiyet rollerine dair varsayımlara meydan okuma ve yaşamlarını kendilerine göre tanımlama aşamasına geçmişlerdi. Mezirow çalışmasını yaptığı yıllarda feminizmin bağlamı çok yüksek düzeyde etkilediğini özellikle vurgulamıştır:

Üniversiteye geri dönüş deneyimi dışında bile, kadınların kendilerini gerçekleştirme potansiyelleriyle ilgili hızla değişmekte olan toplumsal normlara maruz kalma sayesinde çoğu kadının yaşadığı huzursuzluk ve tatminsizlik hissi- Betty Freidan buna “adı olmayan sorun” der- ifade edilme şans bulmuştur (Mezirow, 1978b: 7).

Elbette çok daha fazla kadını etkileyen ve uzun süre söze dökülme imkanı bulamamış bu çıkmaz özel bir çıkmazdır. Basitçe yeni bir beceri öğrenmek bu türde kapsamlı bir ikilemi çözmeye yetmez. Tam anlamıyla kapsamlı bir dönüşüm döngüsünün tamamlanması için daha kapsamlı bir sürece ihtiyaç vardır. Böyle bir süreç öncelikle kişinin kendini baştanbaşa gözden geçirmesini, cinsiyet rollerine dair varsayımların eleştirel bir şekilde değerlendirilmesini ve geçmişteki toplumsal roller ve bunlara dair beklentilere yönelik bir yabancılaşmayı gerekli kılmaktadır. Bunların da ötesinde bu tür kapsamlı bir dönüşüm yeni roller denemeyi, yeni yaşama biçimleri için seçenek arayışına çıkmayı gerektirir. Yeni roller üretebilmek yeterliliği ve sonuç olarak da özgüveni geliştirecektir (Mezirow, 1978b: 7). Mezirow kendi örneğinde

evkadınlığı sonrasında üniversitedeki dönüş/tamamlama programlarına katılan tüm kadınların dönüştürücü bir öğrenme deneyimleyerek referans çerçevesini kökten değiştirme eğilimine girmediklerini, bu anlamda öğrenenlerin farklı tutumlar geliştirdiklerini gözlemlemiştir: “Bir kadın kültürün ve kendi tutumlarının, benlik kavramını, yaşam tarzını, saptanmış, stereotipik bir dizi rol çerçevesinde nasıl tanımladığı ve sınırlandırdığının farkına vardığı zaman dönüşüm geçiren bir öğrenen haline gelir” (1978b: 15).

“Dönüştürücü öğrenme referans çerçevesinde gerçekleşen değişimi etkileme sürecidir” (Mezirow, 1997: 5). Mezirow’a göre bu süreç insanların olağan yaşam akışında farkında olmadıkları perspektiflerinin farkına varmalarını, içinde davrandıkları, düşündükleri ve harekete geçtikleri hâlihazırdaki anlam perspektiflerinin çelişkileri ve sınırlılıklarını fark etmelerini, sorgulamalarını, sınavı daha kapsayıcı ve geniş bir perspektife varmalarını içerir. (Sayılan, 2009; Kitchenham, 2012; Taylor ve Cranton, 2013; Calleja, 2014). Dönüştürücü öğrenme sürecini detaylandıran kuramın kendine özgü kavramları şunlardır: perspektif dönüşümü, bireyi çıkmaza düşüren bir ikileme karşılaşma, deneyim, referans çerçevesi, eleştirel düşünüm ya da eleştirel özdüşünüm, zihinsel alışkanlıklar, anlam şemaları, anlam perspektifi, rasyonel söylem, düşünümsel söylem ve diyalog.

Perspektif Dönüşümü ve İlişkili Kavramlar

Mezirow kuramının merkezine perspektif dönüşümünü yerleştirmiştir. Kuhn’un paradigma kavramından hareketle Mezirow perspektif dönüşümü, referans çerçevesi, anlam perspektifi ve zihinsel alışkanlıklar kavramlarını yetişkinlerin dönüştürücü öğrenme süreçlerini açıklamak üzere temellendirir (Kitchenham, 2008: 106). Mezirow kendisinin anlam perspektifi olarak adlandırdığı kavramı diğer yazarların paradigma ya da kişisel çerçeve olarak ifade ettiğini vurgular. Ona göre Kuhn’un Bilimsel Devrimlerin Yapısı (1962) adlı kitabında bilimsel bilgi üretimi süreçlerinde gerçekleşen paradigmatic dönüşümler biçiminde tarif ettiği kavramı, kendisinin perspektif dönüşümü olarak adlandırdığı sürece karşılık gelmektedir. Kuhn paradigma kavramını bilimsel araştırmanın sürdürülmesini etkileyen görme biçimlerinin, araştırma metodlarının, inançların, fikirlerin, değer ve tutumların bir toplamı olarak kullanmıştır (Mezirow, 1991: 38). Buna benzer şekilde yetişkinin referans çerçevesini onun içinde

yetiştirdiği bağlam, inanış, duygu ve düşünceler şekillendirir. Mezirow'a göre paradigma "eklemlenmiş, teoriye dayanan, kolektif olarak benimsenen anlam perspektifidir" (Mezirow, 1991: 38).

Mezirow'un kadınların dönüşümünü yetişkin eğitimi için özgün bir öğrenme sahası olarak kuramlaştırdığı çalışmalarında referans çerçevesi içine doğduğumuz, önceki kuşaktan devraldığımız, dünyaya içinden ve onun aracılığıyla baktığımız bir çerçevedir. Sayılan (2009: 167) Mezirow'un referans çerçevesi ve anlam yapısı kavramlarını eşanlamli olarak kullandığını söyler:

Referans çerçevesinin iki boyutu vardır: anlam perspektifi ve anlam şemaları. Anlam perspektifi genellemelerimizi ve zihinsel alışkanlıklarımızı biçimlendiren kültürel ve psikolojik varsayımlarımızın bütünsel yapısıdır. Anlam şemaları ise, kişisel yorumlarımızı biçimlendiren değer yargıları, tutumlar, duygular ve özgül inançlar tarafından yapılandırılır.

Taylor'a göre ise "anlam şemaları deneyimin yorumlanış biçimini yansıtan özgül inanç, değer ve duyguları gösteren, daha küçük çaplı bileşenlerdir" (2017: 16). Dönüştürücü öğrenme kişinin zihninde ve davranış kalıplarında, duygu, düşünce ve davranışlarında bu iki boyutun daha kapsayıcı, kendisinden farklı olana daha açık olma, daha ayırt edici olma (discriminative) yönünde değişim göstermesiyle ilgilidir:

Dönüştürücü öğrenme ile hâlihazırda varlığını zaten kabul ettiğimiz referans çerçevelerimizi (anlam çerçeveleri, zihinsel alışkanlıklar, düşünce yapıları) çok daha kapsayıcı, farklı, açık, duygusal olarak değişmeye meyilli ve düşününsel hale getirmek üzere dönüştürdüğümüz süreci kast etmekteyiz (Mezirow, 2000: 7-8).

Referans çerçevesini böyle bir dönüşüme yöneltmekle amaçlanan sonraki eylemlere rehberlik etmek üzere daha doğru ve makul (haklı) inanç ve düşünceler üretebilmeyi sağlamaktır. Referans çerçevesi içinde büyüdüğümüz kültür, dil, içinde sosyalleşilen çevreden insana aktarılanlarla oluşur. Taylor'a göre (2017: 17) zamanla bu perspektifler ruh ve akılda kökleşir, dünya görüşünü biçimlendirir. Bunu yaparken de çoğu zaman insanın düşünce ve algılarını etkileyerek kültürel ve psikolojik varsayımları biçimlendirir. İnsanlar bu çerçeveye öylesine gömülüdürler ki referans çerçevesini dönüştürmek çoğu zaman oldukça sancılı ve zorlayıcıdır.

Zihinsel Alışkanlıklar. Mezirow (2000: 17) referans çerçevesinin iki boyuttan oluştuğunu ifade eder: "zihinsel alışkanlık ve sonuçta ortaya çıkan bakış açıları. Zihinsel

alışkanlık deneyimin anlamını yorumlarken filtre işlevi gören geniş, genelleştirilmiş, kişiyi yönlendiren eğilimlerin oluşturduğu bir dizi varsayımdır” Zihinsel alışkanlıklar bakış açıları olarak ifade bulurlar. Mezirow’a göre zihinsel alışkanlıkların çeşitli türleri vardır:

- Epistemik zihinsel alışkanlıklar bilme, bilgiyi edinme biçimleriyle ilgilidir.
- Sosyolinguistik zihinsel alışkanlıklar toplumsal normlar, gelenekler ‘dil oyunları’, ideolojilerle ilgilidir. Dahası dilin bu normları ve bunlara dair beklentileri ifade ediş biçimiyle ilgilidir.
- Ahlaki- etik zihinsel alışkanlıklar vicdan ve ahlaki normları tanımlar, insanların bu çerçevedeki tercihleri ile ilgilidir.
- Felsefi zihinsel alışkanlıklar dini doktrinler, felsefi bakış ve bu çerçevede dünyayı yorumlama ile ilgilidir.
- Psikolojik zihinsel alışkanlıklar insanların kendilerini algılama biçimleri, kişilik özellikleri, korkuları, kaygıları ile ilgilidir.
- Estetik zihinsel alışkanlıklar ise insanların değerleri, üslupları güzellik, çirkin olan vs üzerine estetik görüşleri ile ilgilidir (Mezirow, 2000; Cranton, 2013).

Cranton’a göre “zihinsel alışkanlıklar geçmiş deneyimler, dünyaya dair bilgi, kültürel arkaplan ve psikolojik eğilimlerin ürünüdür. Bunlardan hareketle insanlar geçmişte olan şeyin bir daha olacağına dair alışkanlığa dayalı beklentiler geliştirirler” (2013: 268). Dönüştürücü öğrenme bağlamında zihinsel alışkanlıkların kırılması farklı deneyimlerle karşılaşmakla mümkün olur.

Deneyim. Yetişkin eğitimi sahasının erken yıllarından itibaren yetişkin öğrenmesinin, sonraki yıllarda ise andragojinin odağında bir kavram olan deneyim, dönüştürücü öğrenme bağlamında referans çerçevesini açıklamak açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Aslında dönüşümün belirleyicisi olan esas şey deneyim ve bu deneyimin anlamı üzerinde düşündürmektir. Taylor ve Cranton (2013: 37) dönüştürücü öğrenme bağlamında deneyimin farklı türleri olduğunu vurgularlar:

- Anlam perspektiflerimizi ve düşünme alışkanlıklarımızı, kim olduğumuzu şekillendiren geçmiş deneyimler;

- Açık bir şekilde ifade edilmemiş olabilir ancak kültürel deneyim ve/ya toplumsal/tarihsel deneyim; anlam perspektiflerini şekillendiren deneyimler;
- Örgütler, işyerleri ve işin doğası ile ilişkili olarak bağlamsal deneyimler;
- Düşünüme yol açan geçmişimiz ve kültürel deneyimlerimize ters düşen farklı deneyimler.

Bir deneyimi dönüştürücü olarak tanımlayabilmek için Dirx deneyimin sonrasında köklü hisler, “içe işleyen, duygu ve düşünceleri harekete geçirici, derinden merak uyandıran” duygular yaratması gerektiğini vurgularken, Mezirow rasyonel boyuta vurgu yapar. Ona göre deneyimin sonucunda kişinin epistemik varsayımlarını eleştirel bir şekilde değerlendirdiği rasyonel bir süreç işler ve bu sayede, bilinçliliğin devreye girdiği bu deneyimi gözden geçirme süreci dönüştürücü öğrenmeyi inanç, önyargı, tutku gibi başlıklara indirgenmekten kurtarır (Dirxk, Mezirow ve Cranton, 2006: 133).

Dönüştürücü öğrenme açısından ele aldığımız deneyimin bağlamı oldukça önemlidir. Özellikle genel zihinsel alışkanlıklarımıza ters düşen deneyimler, düşünüme yol açtıklarında hayata öncekinden farklı bir referans çerçevesiyle bakmamızla sonuçlanacak bir yolculuk başlar. Dönüştürücü öğrenme işte bu yolculuğun bir anlamda deşifre edilmesidir.

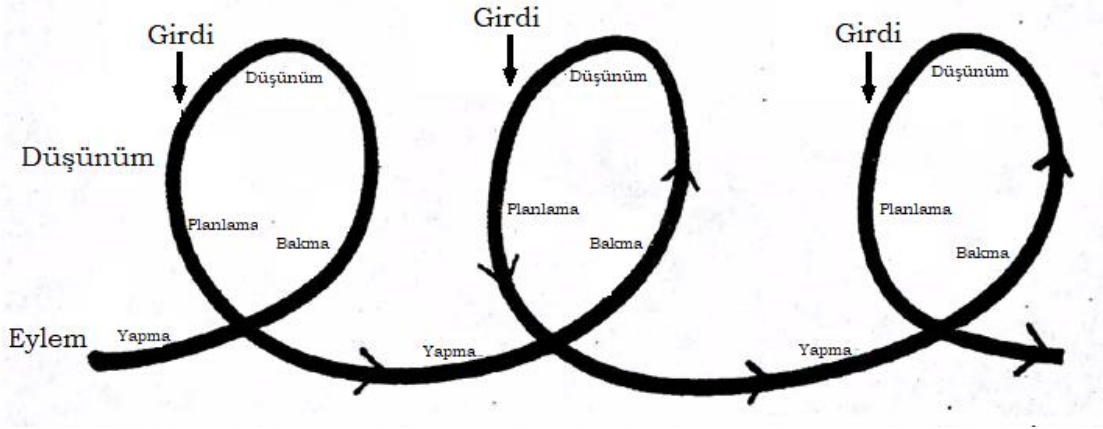
Düşünüm ve Eleştirel Düşünüm. Dönüştürücü öğrenme kuramının odağında yer alan ve Freire’den ve hatta onun öncesinde Dewey gibi eleştirel eğitimcilerden hareketle geliştirilen düşünüm ve eleştirel düşünüm kavramları dönüştürücü öğrenme süreci açısından oldukça önemlidir. Dewey, *How We Think* (1910) adlı kitabında insanın düşünme yetisi, anlam üretme süreci ve eleştirel düşünme için nasıl bir zihinsel terbiye süreci inşa edilebileceğini tartışır. Derinlemesine düşünme biçimi olarak gördüğü düşünümselliği ise alışlageldik inanç kalıplarını, genel kabulleri sorgulayan, şüpheyeye düşen Columbus üzerinden örnekler. Buna göre Columbus yuvarlak olduğunu düşünene dek insanlar dünyanın düz olduğunu düşünüyorlardı. Bu erken düşünce bir inanç halini almıştı çünkü insanların onlara öğretilmiş olan, onlar tarafından kabul edilmiş olan şeyleri sorgulamaya ne enerjisi ne de cesareti vardı. Çünkü bu bilgi apaçık mantıklı gerçekler ile desteklenerek önerilmiş ve görünüşe göre onaylanmıştı. Columbus “çok uzun süren bir alışkanlık biçimini almış, neredeyse kesin görünen şeyden şüpheyeye düşmüş ve imkânsız görünüme inanmış, sonrasında hem özgüvenine hem de inançsızlığına kanıt üretene dek düşünmeye devam etmiştir” (Dewey, 1910: 6). Burada

Columbus farklı bir düşünme metodu denemiştir. Dewey bu metodu düşünömsellik olarak tanımlar: “herhangi bir inanışın ya da bir bilginin varsayılan biçiminin onu destekleyen temeller ışığında aktif, ısrarcı ve dikkatli bir şekilde düşünölmesi ve bu düşünmenin meylettiği daha ileri çıkarımlar düşünömselliği oluşturur” (Dewey, 1910: 6). Mezirow burada söz edilen ‘temeller’in kanıt oluşturma anlamına geldiğini söyler, “bir inanışın yerleştirilebilmesi ve o inanışın kabullenilişinin meşrulaştırılması için o inanışın güvenilirliği ve değerinin kanıtlanması gerekir” (1991: 66). Yine Mezirow’a göre (1991: 66) Dewey’in düşünüm olarak tanımladığı şey dönüştürme teorisinin geçerliliğinin test edilmesi olarak adlandırdığı süreçtir.

Dewey’e göre düşünüm yalnızca sorunlu durumlarda ortaya çıkar. İnsanın çevresiyle etkileşimi sorunsuz bir şekilde ilerlediğinde çoğu zaman başka türlü düşünmeye gereksinim duymaz. Ancak şöyle bir durumda düşünöme ihtiyaç duyulur: “halihazırdaki deneyimlerimiz arasında gerçek bir sorun ortaya çıkarsa, bu soruna dair çözüm önerileri akla gelir, sorunla ilgili veri gözden geçirilir ve buradan bir hipotez oluşturulur. Hipoteze göre davranılır ve sonuçta hipotez test edilir” (Soltis, 2021) Bu izlek daha sonra Mezirow’un on aşama ile betimlediği dönüştürücü öğrenmenin özüne işaret eder gibidir.

Dewey’de zihinsel faaliyet olarak tanımlanan düşünüm Freire’de pratikle buluşur. İnsanın dünyada var oluşunu fark edişi ve dünyayı dönüştürme gayesinin odağında yer alır. Bu anlamda bilinçlenme kavramı (conscientização) Freireci bir dönüşümün odağındadır. Freire insanın dönüşümünü hem politik hem de oldukça felsefi bir noktadan ele alır. İnsan ve hayvanın dünyada oluş biçimleri dönüştürme becerisi açısından ayırt edici bir yerde durmaktadır. Freire’ye göre hayvanlar ‘dünyada’ basitçe var olurlar, ne kendilerini ne de dünyayı nesneleştirme gücüne sahiptirler. Zaman bilgisine sahip olmaksızın, ondan çıkma ihtimali olmaksızın hayata gömülmüş bir şekilde yaşarlar. Buna karşın bu tür bir uyum halinden kopabilen bir varlık olan insan yalnızca dünyada var olma halini aşabilir, gerçekleştirdiği var oluşu ile yaşama bir şeyler katabilir. Freire’ye göre “sadece yaşayan varlık kendi üzerine düşünemez ve kendisinin dünyada yaşadığını bilme yetisine sahip değildir. Ancak var olan özne her varlık sahasında yaşamı üzerine düşünüm geliştirir ve dünyayla ilişkisini sorgular” (1970: 452). Freire’nin eğitim anlayışı bu bağlamda insanı var olduğu, yaşamı dönüştürme gücüne sahip olduğu bilincine kavuşturmayı merkeze alır. Bilinçlenme çoklu ve kolektif düşünüm ve eylem süreçleriyle beslenir.

Örneğin Hope ve Timmel'e göre (1984) Freire perspektifiyle yapılandırılmış topluluk dönüşümü sürecinin tamamında düşünüm ve eylem çemberi merkezi bir yere sahiptir. Buna göre topluluğun parçası olan insanlar yaşamlarında kendilerini tatmin etmeyen bir olay deneyimler ve bu tatmin olmayış üzerine düşünmek için istekli olur. Kolaylaştırıcı bu konunun diyalog içinde ele alınabileceği bir bağlam oluşturur. Meselenin derinlemesine tartışılabilmesi için atölyeler düzenlenmesi gerekir. "Grup, başarılarını sürekli kutladığı ve hataların ve başarısızlıkların nedenlerini eleştirel bir şekilde analiz ettiği düzenli bir düşünüm ve eylem çemberi düzenleyerek günlük yaşamını etkili bir şekilde dönüştürmeyi giderek daha fazla becerebildiği bir hale gelebilir" (Hope ve Timmel, 1984: 11). Bu eylem ve düşünüm süreci praksis olarak adlandırılır. Şekil 1'de bu tür bir çemberde girdiler, diğer bir deyişle konuyla ilgili çeşitli formlarda gelen bilgi aktarımlarının diyalogu çoğaltacak şekilde çembere girmesi, çemberdekiler tarafından tartışılması, tüm bu bilgi ve tartışmalar üzerine düşünülmesi ve böylelikle topluluk deneyiminin zenginleşmesini betimlemektedir. Praksisi besleyecek bir düşünüm ve eylem etkileşimi resmedilmiştir.

Şekil 1. Freireci Açıdan Eylem ve Düşünüm İlişkisi

Kaynak. Hope ve Timmel, 1984, 11

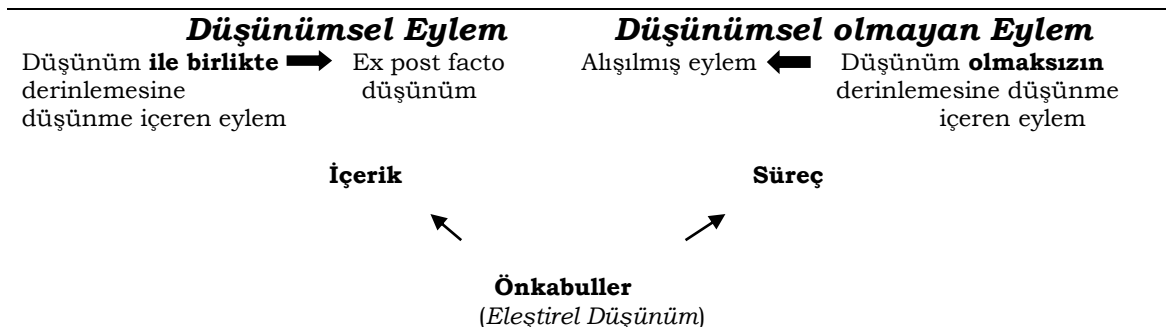
Freire ve Mezirow'un dönüştürücü öğrenme kavramına bakışlarını değerlendiren Sayılan'a göre (2018: 89) dönüştürücü öğrenmenin iki formu bulunmaktadır. Bunlar Freire'de bilinçlenme, Mezirow'da ise eleştirel düşünüm gibi iki kilit kavram ile ifade edilmiştir. "Freire için dönüşümün merkezinde yer alan kavram bilinçlenmedir (conscientização). Bilinçlenme kişisel ve toplumsal düzeylerde yeniden yapılanmayı

gerektiren bir süreçtir; kişinin hayatını kuşatan politik, ekonomik ve toplumsal güçlerin farkındalığını kapsar”. Bu farkındalık Freire açısından daha politik bir konumlanışa işaret eder, kişi dönüştürücü öğrenme sürecinde baskının farkına varır. Buna karşın Mezirow açısından farkındalık daha kişisel bir yere işaret etmektedir, deneyimleri ile dönüştürücü öğrenme süreci içinde yer alan kişi referans çerçevesinin farkına varır, bunun sınırları artık kişiye görünür olur ve sorgulamanın kilit noktası referans çerçevesi olur.

Finnegan, Mezirow’un yetişkin eğitimi alanına yaptığı en önemli katkılardan birinin eleştirel düşünüm kavramını oldukça detaylı ve dikkatli bir şekilde ele alması ve eleştirel düşünümün insanı özgürleştirici sonuçlara nasıl götürdüğünü incelemesi olduğunu söyler (2019: 48). Eleştirel düşünüm ya da düşünümsellik Mezirow’un kuramında eleştirilerle derinleştirdiği ve giderek sınıflandırarak ele aldığı bir kavram halini almıştır. Mezirow’un ilerleyen yıllarda kavramı ‘varsayımlar üzerine eleştirel düşünüm’ olarak boyutlandığı görülmektedir. Mezirow’a göre düşünüm “bir deneyimi yorumlama ve anlamlandırma çabalarımız sırasında içerik, süreç ya da öncülümüzü (veya öncüllerimizi) eleştirel bir şekilde değerlendirme sürecidir” (1991: 67). Eylemlerimiz düşünüm içerebilir ya da bazı eylemlerimiz özellikle alışkanlıklarımızla ilişkili olduklarında düşünüm içermeyebilir. Mezirow düşünümsel eylem ve düşünümsel olmayan eylem ayrımını şöyle ifade eder:

Önceki öğrenmeye geri dönüp bakan (daha önceki olaya uygulanabilen) ex post facto düşünüm, problemin içeriği konusundaki varsayımlara, problem çözümünde takip edilen süreç ve prosedürlere veya problemin tanımlandığı temelin önkabullerine odaklanabilir. *Eleştirel düşünüm* kavramıyla kastettiğimiz şey önkabuller üzerine düşünümdür (Mezirow, 1990: 4).

Şekil 2’de bu ayrımlar ortaya konmuştur:

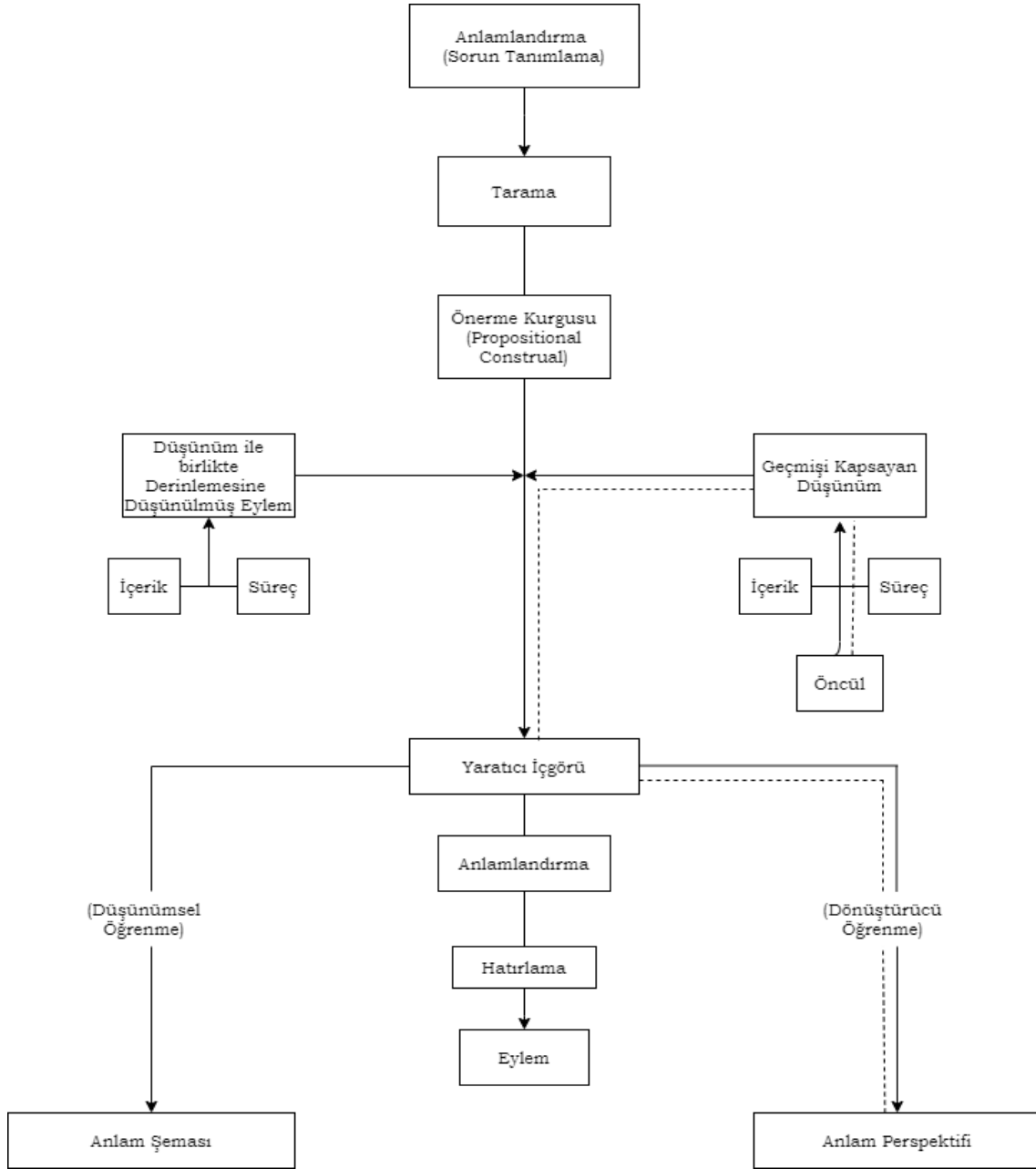

Şekil 2. Düşünümsel Eylem ve Düşünümsel Olmayan Eylem

Kaynak. Mezirow, 1990, 4

Eleştirel düşünüm “önceki öğrenmelerde bulunan önkabullerin geçerliliğini sorgulamak”la ilgilidir (Mezirow: 1998: 8). Ayrıca eleştirel düşünüm bir eylemin nasıl yapıldığı ile değil neden yapıldığı ile ilgilenir, diğer bir deyişle yaptıklarımızın sebepleri ve sonuçları ile ilgilenir.

Düşünümsel eylem, düşünüm ve eleştirel düşünümün dikkate değer bir boyutunu oluşturur. Mezirow’a göre (1991: 69) düşünümsel eylem düşünüm sonucunda gelişen içgörülere dayanarak kararlar alma ya da başka türlü harekete geçmedir. Şekil 3’te düşünümsel eylemin izlediği yol resmedilmiştir. Buna göre süreç bir sorun tanımlama ile başlar ve harekete geçme ile sonlanır. Başlıca alt süreçler tarama, önerme kurgusu, düşünüm, yaratıcı içgörü ve anlamlandırma’dır. Anlamlandırma anlam şemasında bir değişime (dönüşüm) yol açabilecek bir anlamlandırma ile sonuçlanabilir ya da (noktalı hatla gösterilen) öncülün düşünümü durumunda bir anlam perspektifinin dönüşümü ile sonuçlanabilir. Bizler eylemlerimize rehberlik etmesi için anlamlandırmamızı sonradan hatırlarız. Düşünüm ile birlikte derinlemesine düşünülmüş eylem, içerik düşünümü, süreç düşünümü ya da her ikisini de kapsar şekilde gösterilmiştir. Geçmiş kapsayan düşünüm, içerik ve/ya süreç düşünümünün yanı sıra öncül düşünümünü de kapsayabilir. Burada dönüştürücü öğrenme (her zaman böyle olmasa da; bir şemanın detaylandırılması, onaylanması veya yaratılmasıyla sonuçlanabilir) anlam şemalarında ve anlam perspektifinde doğrudan bir dönüşüme yol açabilecek öncül düşünümünde dönüşüme yol açabilir.

Şekil 3. Mezirow'a Göre Düşünümsel Eylem Süreci

Kaynak, Mezirow, 1991, 70

Sayılan (2018: 85) eleştirel düşünüm kavramını ele alırken kavramın sınıflandırılmasını şöyle özetler:

Mezirow'a göre, "eleştirel düşünüm referans çerçevesinin farkındalığıdır" ve üç tür eleştirel düşünüm vardır: Duygulanımsal düşünüm ne hissettiğimizin farkındalığına göndermede bulunur. Ayırteci düşünüm düşünce, alışkanlık ve eylemlerimizi değerlendirmeyi; yargısal düşünüm ise kendi değer yargılarımızın farkındalığını gerektirir (1983: 129; 1997: 11).

Sayılan'a göre eleştirel düşünüm çeşitli yerlerde gelişebilir; dönüştürücü eğitim içinde, eski referans çerçevesinin sorgulanmasına yol açan tetikleyici olay ya da deneyimlerle veya toplumsal eylem içinde yapılabilir.

Mezirow'un düşünümsellik tartışmasında öne çıkan bir diğer kavram seti içerik düşünümü, süreç düşünümü ve öncül düşünümüdür. Cranton'a göre içerik düşünümünde sorulan soru "burada neler oluyor" sorusudur. Bir sorun üzerinde düşünürken kullanılan stratejileri incelerken ortaya çıkan süreç düşünümünde ise "bu nasıl oldu? Bu noktaya nasıl geldim?" soruları sorulur. Öncül düşünümü sorunun altında yatan öncülü anlamaya odaklanır ve kişi burada kendisine şu soruları sorar: Bu sorunu benim için bu kadar önemli kılan ne? Neden bu sorunu dert ediniyorum?" Cranton'a göre dönüştürücü öğrenmeye yöneltme en fazla potansiyeli olan düşünüm, öncül düşünümüdür. Onu içerik düşünümü ve sonra süreç düşünümü takip eder (2013: 270).

Varsayımlar Üzerine Eleştirel Düşünüm. Mezirow eleştirel düşünüm kavramını açılmak üzere ilerleyen yıllarda kavramı varsayımlar üzerine eleştirel düşünüm olarak genişletmiştir. Buna göre "deneyime "geri dönüp bakmak" anlamında düşünüm birçok anlama gelebilir: kişinin bu işleri yaparken algı, düşünce, duygu, eğilim, niyet, eylem ya da alışkanlıklarına dair farkındalıkları dahil olmak üzere bir nesne, olay ya da duruma dair basit bir farkındalık" (Mezirow, 1998: 185). Düşünüm üzerine düşünülen şeyin değerlendirmesini yapmayı içermeyebilir ve bu nokta onu eleştirel düşünümünden ayırır. "Eleştirel düşünümün nesnesi bir varsayım ya da önkabul olduğunda ise, kişinin yerleşik referans çerçevesini değiştirmekte büyük bir potansiyele sahip olan farklı bir soyutlama düzeni devreye girmiş olur" (Mezirow: 1998: 186). Ona göre varsayımlar üzerine eleştirel düşünüm ve varsayımlar üzerine yapılan eleştirel özdüşünüm yetişkin öğrenmesinin özgürleşimci boyutlarını oluşturur. Bir dil ve düşünme imkânı yaratır ve böylelikle öğreneni iletişimi ve anlayışı tahrif eden ve sınırlayan referans çerçeveleri ve paradigmalardan özgürleştirir (kurtarır). Mezirow'a göre (1998) varsayımlar üzerine eleştirel düşünüm nesnel bir yeniden çerçeveleme sağlarken varsayımlar üzerine eleştirel özdüşünüm öznel bir yeniden çerçeveleme sağlar. Buna göre örneğin bir anlatı, resim ya da sanat eserinin kişide bıraktığı duygu, inanç ve değerlerin geçerliliğini eleştirel bir süzgeçten geçirirken anlatı üzerine eleştirel düşünüm geliştiririz (Narrative CRA-Critical reflection of assumptions). Edebiyat eleştirisi bu anlamda bir nesnel

yeniden çerçeveleme çabası olarak tanımlanabilir. Eyleme dönük eleştirel düşünüm ise (action CRA) kişinin bir sorunu tanımlarken kendi varsayımlarını eleştirel bir şekilde incelemek üzere görev yönelimli sorun çözme aşamasında durup düşünmesini içerir. Burada nihai amaç sorunu çözmek üzere daha etkili bir eylem geliştirmek, performansı iyileştirmektir (1998: 192).

Öznel Çerçeveleme: Varsayımlar Üzerine Eleştirel Özdüşünüm. Varsayımlar üzerine eleştirel düşünümün diğer boyutu ise öznel çerçevelemedir ve Mezirow bu boyutu varsayımlar üzerine yapılan eleştirel özdüşünüm olarak tanımlar. Varsayımlar üzerine eleştirel özdüşünüm kişinin deneyimi ve inançlarını oluşturan şartlar üzerindeki kavramsal ve psikolojik sınırlılıkların özel nedenlerini oluşturan psikolojik ya da kültürel varsayımların eleştirel analizidir. Mezirow varsayımlar üzerine yapılan eleştirel özdüşünümün psikoterapide, bilinçlenmede, bilinç yükseltmede ve bunlara benzer yaklaşımlarda yer aldığını ve büyük çaplı perspektif dönüşümlerini etkilediğini söyler (1998: 193). Varsayımlar üzerine eleştirel özdüşünüm anlatı, sistemik, örgütsel, ahlaki-etik, bilişsel ve epistemik gibi alt türlere ayrılabilir ve deneyimin bu boyutlarına dair kapsamlı özdüşünüm süreçlerini açıklar. Tablo 2’de varsayımlar üzerine eleştirel özdüşünüm formları açıklanmıştır.

Tablo 2

Varsayımlar Üzerine Eleştirel Özdüşünüm (VÜEO) Formları

Anlatı	Kişi anlatıya dönük ürettiği eleştirel düşünümü kendisine uyguladığında ortaya çıkar. Bir anlatının içeriğine dair geliştirilen içgörüyü kişinin deneyimine uygulamasıdır.
Sistemik	Kişinin ekonomik, ekolojik, eğitimle ilgili, dilsel, dini, bürokratik veya diğer sorgulamaksızın kabul ettiği kültür sistemlerine dair kendi varsayımlarına dönük geliştirdiği eleştirel düşünümdür. Sistemik (VEÖ) kişiyi çoğu zaman kolektif toplumsal eyleme yönlendirebilir.

(Devam ediyor)

Tablo 2 (Devam)

Varsayımlar Üzerine Eleştirel Özdüşünüm (VÜEÖ) Formları

Örgütsel	İşyeri kültürü ve tarihinde yerleşmiş varsayımlar
Ahlaki-etik	Kişinin etik ve ahlaki kararlar verirken etkilendiği normlara dair varsayımlar
Sağaltıcı (Therapeutic)	Kişinin sorunlu duyguları ve bunlarla ilişkili bozuklukları etkileyen varsayımlar
Epistemik	Kişinin referans çerçevesinin (biyografik, tarihi, kültürel) nedenlerini, (ahlaki ve etik boyutları dahil olmak üzere) doğasını ve (bireysel ve kişilerarası) sonuçlarını keşfetmek üzere varsayımları incelemesi. Kişi burada neden belli şekillerde ve belirli amaçlar doğrultusunda öğrenmeye meyilli olduğunu anlamaya çalışır.

Mezirow'un (1998: 193-195) sınıflandırmasından tablolatırılmıştır.

Mezirow'un bilinçlenme kavramından etkilenecek geliştirdiği bir diğer kavram olan perspektif dönüşümü aslında dönüştürücü öğrenmenin nihai hedefidir. Mezirow'a göre kişi eleştirel düşünüm ve özdüşünüm aracılığıyla anlam perspektifini yeniden yapılandırır. Bu yeniden yapılandırmanın sonucunda perspektif dönüşümü gerçekleşir. Mezirow'a göre

daha önce sorgulanmadan içselleştirilmiş kültürel mitlerin farkına varan kadınlar yeni bir anlam perspektifiyle yeni bir kimlik duygusu edinmeye başlar. Burada yaşanan perspektif dönüşümü kadınların kendi yaşamları üzerinde daha kapsamlı bir özerklik, kontrol ve sorumluluk geliştirmelerine yol açabilir (1978a: 102).

Dönüştürücü Öğrenme Aşamaları

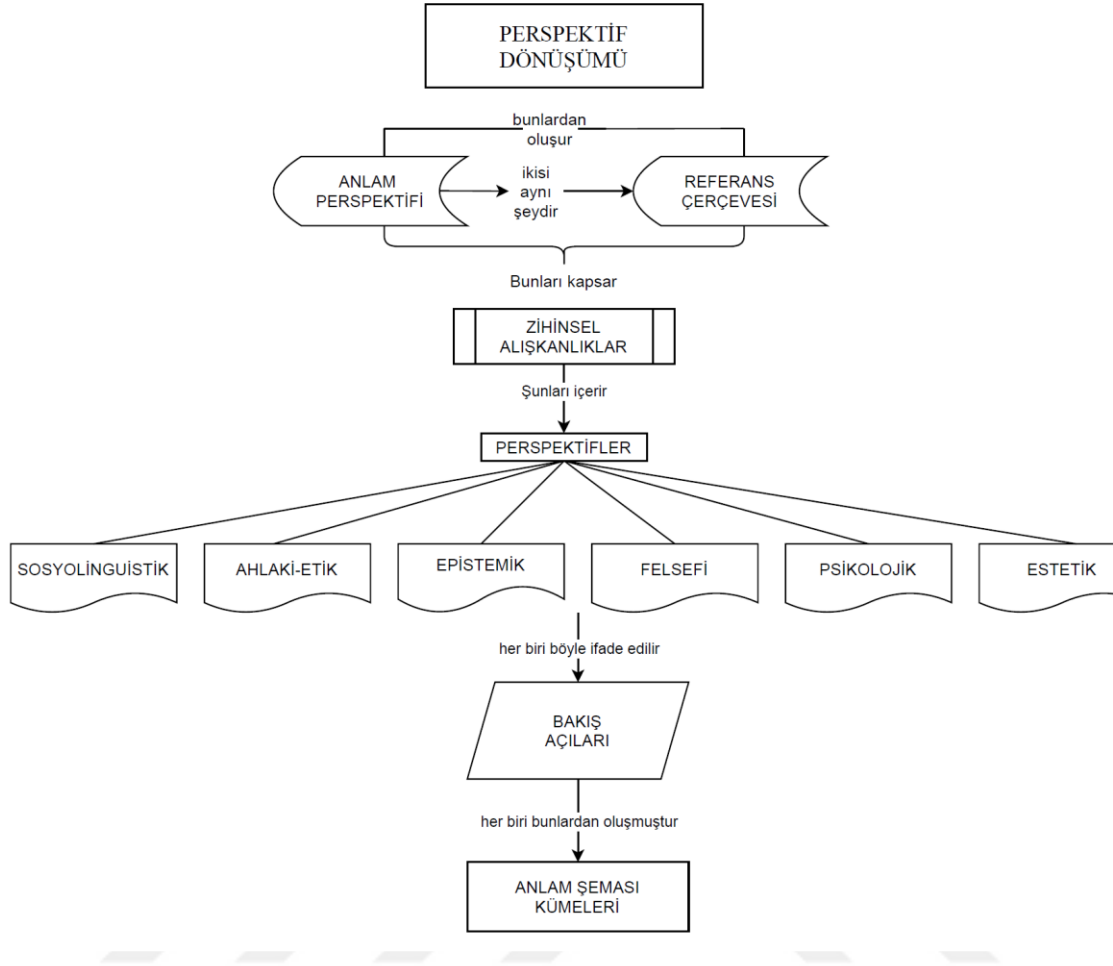
Mezirow yetişkinlerin geçmiş referans çerçeveleriyle içinden çıkmakta zorlandıkları sorunlu durumları başkalarıyla etkileşim içinde, eleştirel düşünüm

süreçleri geçirerek çözümleyip yeni bir referans çerçevesi oluşturmalarını on aşamalı bir süreçle tanımlamıştır. Kuramın başlangıcından eleştirilerle aldığı son hale dek kendi içinde değişiklikler gösteren aşamalar mutlaka düz bir şekilde ilerlemek durumunda değildir. Buna göre dönüştürücü öğrenme deneyimi geçirmekte olan kişi şu aşamalardan geçer:

1. Bireyi çıkmaza düşüren bir ikilemeyle karşılaşma.
2. Korku, öfke, suçluluk ya da utanç gibi duygularla kendini inceleme.
3. Varsayımların eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması.
4. Kişinin kendinden başka kişilerin de hoşnutsuzluk ve dönüşüm süreci yaşadıklarının farkına varması.
5. Yeni rol, ilişki ve eylem seçeneklerinin araştırılması.
6. Bir dizi eylemin planlanması.
7. Kişinin planlarını geliştirmesi için beceri ve bilgi edinmesi.
8. Yeni rollerin geçici olarak denenmesi.
9. Yeni rol ve ilişkilerde beceri ve özgüven edinme.
10. Kişinin yeni perspektifi tarafından dikte edilen şartlar temelinde yaşamında yeniden bütünleşme yaşaması. (Mezirow, 2000: 22).

Taylor (2000) bu aşamaların her zaman birbirini izleyen adımlar şeklinde ilerlemese de lineer bir çizgi izlediğini söylemiştir. Daha sonraki kimi çalışmalarda deneyimlerin kendilerine özgü aşamalara sahip olduğu vurgulanmış, farklı aşama önerileri geliştirilmiştir. Örneğin Daloz, Keen, Keen ve Parks (1996) çalışmalarında hayal gücünün rolünü dikkate alan beş aşamalı bir model önermişlerdir. Cranton (1994) kişilik özelliklerinin farklılıklarına odaklanarak sekiz aşamalı olan kendi modelini geliştirmiştir. Nohl (2021) ise biyografik anlatı görüşmelerine dayalı olarak yürütülen uzun süreli grup çalışmalarına dayanarak beş aşamalı bir dönüşüm süreci modeli ortaya koymuştur.

Kitchenham (2008) dönüştürücü öğrenme kuramının eleştiriler, katkılar ve eklenmeler ile aldığı son hali Şekil 4'te ifade edildiği gibi özetlemiştir:

Şekil 4. Mezirow'un (2000) Gözden Geçirilmiş Dönüştürücü Öğrenme Teorisi'nin Şematik Temsili

Kaynak. Kitchenham, 2008, 119

Gündelik yaşam içinde gerçekleşen diğer öğrenmelerden farklı olarak farkındalık içinde gerçekleşen dönüştürücü öğrenme Mezirow'a göre şunları içerir:

- Bir sorunun çözümünde alternatif bir kavrayış biçiminin soruna bakışta yeni içgörüler sağlayabileceğine dair bir kabul;
- Yerleşik bir inanışın kaynakları, doğası ve sonuçlarına dair bağlam farkındalığı;
- Yerleşik inanışı destekleyen epistemik varsayımlar üzerine eleştirel düşünüm;
- Yeni bir inanışı iddialarının doğruluğunu ampirik olarak test edip değerlendirme, mümkün olduğunda doğrulama için bu inanışın geniş tabanlı,

sürekli söylemsel değerlendirmesinin yapılması. Burada amaç deneysel bir şekilde en iyi yargıya varmaktır;

- Eyleme geçmenin sonuçlarıyla ortaya çıkan endişeyle baş etme
- Değerlendirmesi yapılmış inanışla ilgili düşünümsel eylem yapma (Dirxk, Mezirow ve Cranton, 2006: 124).

Habermas'ın Dönüştürücü Öğrenme Kuramına Etkisi

Habermas'ın bilgi formları (kinds of knowledge) kavramsallaştırması da dönüştürücü öğrenme kuramına bir başka çerçeve sağlamıştır (Cranton, 2013: 268). Kitchenham'a göre (2008: 106) Mezirow dönüştürücü öğrenme kuramını oluştururken Habermas'tan öğrenme alanları (domains of learning) kavramını alır ve bu kavramdan hareketle yetişkin öğrenmesini açıklamak üzere öğrenme süreçleri, perspektif dönüşümü, anlam şeması ve anlam perspektifi kavramlarını geliştirir. Calleja ise (2014) Habermas'ın sosyolinguistik bağlam ve öğrenme alanları kavramlarının dönüştürücü öğrenme kuramına büyük çaplı etkileri olduğunu öne sürer. Öte yandan Sayılan (2009: 164) dönüştürücü öğrenmenin diyalogu odağa alan özgürleştirici eğitim kuramlarından biri olduğunu, Mezirow'un ise diyalog konusunun çerçevesini Habermas'ın iletişimsel eylem kuramından etkilenerek genişlettiğini söylemiştir. Mezirow bu doğrultuda "iletişimsel eylem için gerekli toplumsal ve dilsel koşullar konusunu kuramlaştıran Habermas'tan "rasyonel söylem" kavramını da ödünç almış ve öğrenme ortamlarına uyarlamıştır" (Sayılan, 2009: 164) .

Habermas'ın Öğrenme Alanları Kavramlaştırması. Habermas teknik, pratik ve özgürleştirici olmak üzere üç öğrenme alanı tanımlamıştır. Kitchenham'a göre teknik öğrenme ezbere dayalıdır, göreve özeldir ve kesinlikle kurallarla yönlendirilir. Pratik öğrenme toplumsal normları içerir. Özgürleşimci öğrenme ise içebakışla ilgilidir çünkü öğrenen özdeşünümsel süreçlerden geçer ve içebakış deneyimler (2008: 109). Her üç öğrenme alanı da "deneyimi yorumlamak için kendine özgü farklı kategorilere, bilgiyi keşfetmek için farklı metotlara ve kendine mahsus varsayım değerlendirme yöntemlerine sahiptir" (Mezirow, 1991: 51).

Mezirow Habermas'ın ilk iki ilgi alanının farklı öğrenme alanlarına işaret ettiğini söyler, bu alanlar araçsal ve iletişimsel öğrenme alanlarıdır. Buna karşın özgürleştirici

öğrenmeye dair ilgi önceki iki öğrenme de dâhil olmak üzere eleştirel düşünümle ilgili bir öğrenme boyutu içerir. Habermas öğrenmenin dinamikleri arasında köklü bir ayırım yapar. Buna göre çevreyi kontrol ve manipüle eden öğrenme araçsal öğrenmedir. Başkalarını anlamaya dair öğrenmenin dinamikleri iletişimsel öğrenmeyle ilgilidir (Mezirow, 1991: 52). Özgürleştirici öğrenme ise “seçeneklerimizi ve yaşamlarımız üzerindeki rasyonel kontrolümüzü sınırlayan ancak verili kabul edilmiş ya da insanın kontrol edemeyeceği düşünülen libidinal, dilsel, epistemik, kurumsal ya da çevresel güçlerden kurtulmayı öğrenmedir” (1991: 58). Bu yanılla Freire'nin bilinçlenme kavramı ile özgürleştirici öğrenme ve özgürleştirici eylem ortaklıklar taşır.

Sosyolinguistik Bağlam ve Dönüştürücü Öğrenme İmkânları. Sosyolinguistik bağlam tartışmasında Habermas geçerlilik kriterini öne çıkarır (Calleja, 2014: 122). Mezirow ise bu geçerlilik kriterini yetişkinlerin öğrenme bağlamlarını açıklarken kullanır. Mezirow'a göre (1991: 47) insanın dilsel iletişim gerçekleştirirken esas amacı karşılıklı bir anlayışa erişmektir:

Belirli amaçları olan bir birey bir başka kişiyle ortak bir deneyimin anlamı konusunda bir anlaşmaya varmak için iletişim kurar ve bu sırada diyalog ya da iletişimsel eylem (yazılı ya da sözlü iletişim) gerçekleşir. Ancak böyle yaparlarsa kişiler arasında ilgili amaçlara erişmek için eylemlerini koordine etme imkânı doğabilir.

Diğer bir deyişle geçerlilik mümkün kılındığında “gerçek bir iletişimsel eylem imkanı doğabilir ve dil bir insanileşme süreci halini alır” (Calleja: 2014: 123). Habermas'ın kuramında rasyonellik, -akıl yürütmeyeyle gerçekleştirilen geçerlilik testi- kanıtları değerlendirmek ve tartışmadaki savları desteklemek için akli kullanmak anlamına gelir. Mezirow dönüştürücü öğrenme olanaklarına sahip bir yetişkin dünyasını tasarlarlarken Habermas'ın rasyonellik ve iletişimsel eylem bağlamından etkilenmiştir. Bu çerçevede ona göre “bir iletişim topluluğunun üyesi olan sorumluluk sahibi ve özerk bir yetişkin, tartışılabilir geçerlilik iddialarını değerlendirmek için kullanılan söyleme tam anlamıyla katılım sağlayabilen bir bireydir” (Mezirow, 1991b; alıntılan Calleja, 2014: 123). İletişimsel eylemin mümkün olabilmesi için Habermas'a göre topluluğun tüm üyeleri öne sürülen norm ve prosedürleri kabul etmekte özgür olmalı, rasyonel bir şekilde motive olmalı, dolayısıyla sürece katılımları zoraki olmamalıdır. Bu şartlar sağlandığında Mezirow katılımcıların

- Doğru ve tam bilgi sahibi olacaklarını;
- Zorakilikten ve kendini aldatmadan kaynaklanan bozucu etkilerden azade olacaklarını;
- Kanıtları değerlendirirken ve savları incelerken nesnel davranabileceklerini;
- Alternatif perspektiflere açık olabileceklerini;
- Önkabuller ve bunların sonuçları konusunda eleştirel bir düşünüm sergiler hale gelebileceklerini;
- (Karşı çıkma, sorgulama, aksini ispat etme, düşünme, başkalarının da buna benzer şeyler yaptığını duyma şansına sahip olma dâhil olmak üzere) katılırken eşit fırsatlara sahip olabileceklerini ve
- Bilgilendirilmiş, nesnel ve rasyonel bir fikir birliğini geçerliliğin meşru bir şekilde test edilmesi olarak kabul edebileceklerini vurgular (Callaje, 2014: 127).

Tüm bu şartlar ya da bu şartlarla betimlenen bir öğrenme ortamı dönüştürücü öğrenmeyi yetişkin öğrenenler için mümkün hale getirebilir. Sayılan'a göre (2009: 165) Mezirow "öğrenme ve eğitim ortamlarının asli ögesi olan düşünüm, yansıtma ve diyalog üçlüsünü zaman içinde tüm bir iletişimin içinde gerçekleştiği bağlamı ifade edecek biçimde 'söylem' olarak adlandırmıştır. Anlamaların bozulduğu, sorgulandığı, yeniden yapılandırıldığı iletişim alanını "rasyonel söylem" aracılığıyla yapılandırarak bir öğretim tekniği geliştirmeye, bu yolla dönüştürücü öğrenmeyi geliştirmeye ve dönüştürücü öğrenme için "ideal koşulları" yaratmaya çalışmıştır (1996/a: 158-173; 1996/b: 237-239). Mezirow öğrenmede etkili olan ruhsal ve duygusal boyutları göz ardı ettiğini ve rasyonelliği fazlasıyla öne çıkardığını ifade eden eleştiriler almıştır (bkz. Cranton, 1994; Dirkx, 1997; Taylor, 1998; Illeris, 2004). Bu eleştirilerin de etkisiyle rasyonel söylem kavramının yerine düşünümsel söylem kavramını kullanmaya başlamıştır.

Özgürleştirici Eğitim ve Dönüştürücü Öğrenme İlişkisi

Kuramı köklü bir şekilde etkileyen Freire'nin geliştirdiği özgürleştirici eğitim modeli öğrenme ve dönüşümü birbiriyle ilişkilendiren yaklaşımıyla dönüştürücü öğrenme kuramına bir anlamda temel teşkil etmiştir (Sayılan, 2009). Mezirow'un

Freire'nin bilinçlenme (conscientizaçao) kavramını açımlayarak teorisinde özgünleştirdiği kavramlar: bireye ikileme düşüren bir sorunla karşılaşma (a disorienting dilemma), eleştirel (öz)düşünüm ve düşünme alışkanlıklarıdır (Kitchenham, 2008: 106). Kişi hâlihazırda sahip olduğu referans çerçevesi içerisinde anlamlandırmakta güçlük çektiği deneyimler yaşadığında çıkmaza düşer. Mezirow çalışmasında görüştüğü kadınlarda eşin ölümü, boşanma, işten çıkarılma, şehir değiştirme, emeklilik, çocuklar evden ayrıldıktan sonra evde yalnız kalma, yeniden evlenme, tek çocuğunu kazada kaybetme, kariyerine başarılı bir şekilde başlayan bir arkadaşı kıskanma gibi bir dizi çıkmaza düşme sebebi tespit etmiştir (1978b: 12). Daha sonra yapılan çok sayıda çalışma kuramı kavramsal anlamda derinleştirdiği gibi bireyi çıkmaza sürükleyen nedenler skalasını da genişletmiştir. Bu çerçevede kişinin yaşamında bir tür krize neden olan, önceki referans çerçevesinin sınırları içerisinde, alışıldık bilme biçimleriyle üstesinden gelinemeyen bir dizi çıkmaz dönüşümün fitilini ateşleyebilir. Bu çıkmazlar kişinin kendi yaşam hikayesine özgü bireysel sorunlardan kaynaklanabildiği gibi toplumsal sorunlarla ilişkilenebilecek biçiminden de kaynaklanabilir.

Her ne kadar Mezirow bu çıkmazları bir toplumsal hareketin etkisi altında dönüşümler geçiren kadınların yaşamından hareketle gözlemlemişse de daha çok bireyde ortaya çıkan değişime odaklanmıştır. Nitekim Inglis (1997) de Mezirow'u dönüştürücü öğrenme kuramında özgürleşme meselesini oldukça bireyselleşmiş bir noktadan ele almakla eleştirir. Hatta bu durumu dönüştürücü öğrenmenin psikolojikleştirilmesi olarak adlandırır:

Dönüştürücü öğrenme bireye ve kendilik kavramının yeniden yapılandırılmasına odaklanır. Toplumsal değişimin de bireysel değişimin de yeri burasıdır. İktidar/güç kendiliğin doğru bir şekilde kavranmasını engelleyen tıkanmalara indirgenmiştir, yetişkin öğrenmesi ise bu tıkanmaları açığa çıkarma ve çözme süreci

olarak tanımlamaktadır (Inglis, 1997: 4). Oysaki Ezilenlerin Pedagojisi kitabının ilk çıkışından beri var olan sisteme meydan okuma ve bu sistemi değiştirme, dolayısıyla iktidarı ve iktidarın yerleşiklediği hegemonik tutumları sorgulamayı öğrenme radikal yetişkin eğitimi alanının başat konuları arasında varlığını korumuştur. Bu çerçevede Freire praksis ve teori ilişkisini öne çıkarır. "İktidarın toplumsal eleştirisinin gerekliliğinin, diğer bir deyişle baskı kuran güçlerin yapısal ve özellikle ideolojik boyutlarını anlama, bu teorik kavrayışı radikal politik pratikle bağlantılandırma gereğinin altını ısrarla çizer" (Inglis, 1997: 6). Politik ve ideolojik sorgulamalarla birlikte praksi özgürleşme kuramının odağına yerleştiren Freire dönüştürücü öğrenme

kuramını, yoksullar ve çoğu zaman toplumun yoksunları ekseninde bir perspektif kurgulayışı ve çıkmazları da politik hareketlenmeye yol açacak, sınıfsal ayrımları pekiştiren yoksunluklar üzerinden tanımlayışı ile Mezirow'un dönüşümün kuramından çok daha toplumsal bir eksene oturtur.

Toplumsal Hareketler ve Dönüştürücü Öğrenme

Inglis (1997) ve Cunningham (1998) gibi yazarlar Mezirow'u dönüştürücü öğrenmenin bireysel yanına gömülmekle ve iktidar meselesini göz ardı etmekle eleştirirler. Ancak hem Freire ile olan açık bağlantısı hem de daha gelişkin bir anlam üretme halini geleneksel zihinsel alışkanlıklarla bir bakıma mücadele ederek onları geride bırakma, daha kapsayıcı, önyargıyı kıran, eşitlikçi referans çerçeveleri edinme olarak açıklaması bakımından Mezirow'un toplumsal dönüşümden yana olduğu ortadadır. Nitekim dönüştürücü öğrenme neredeyse her zaman aynı zamanda güçlendirici bir öğrenme olarak betimlenir. "Bireyleri ve toplulukları rasyonel ve adaletli bir şekilde düşünme ve davranmak için güçlendirmek anlamında dönüştürücü öğrenme güçlendiricidir ancak buradaki güçlendirme radikal yetişkin eğitimi geleneğinde tanımlandığı gibi her zaman toplumsal olarak güçlendirici olmak durumunda değildir" (Finnegan, 2019: 48). Inglis'in 'psikolojikleştirme' eleştirisine Mezirow'un verdiği yanıt dönüştürücü öğrenme ve toplumsal hareketler ilişkisi için açılımlar getirmektedir. Buna göre Mezirow kuramın başından itibaren kişinin referans çerçevesini şekillendiren toplumsal ilişkiler, bağlam, ideoloji, kültürel normlar gibi boyutlara dikkat çekildiğini ifade eder: "dönüştürücü öğrenme toplumsal bir varlık olarak bu verili kabul edilmiş varsayımlardan kişinin kendisini özgürleştirilmesiyle ilgilidir. Toplumsal eylem dâhil- uygun eylemin gerçekleştirilebilmesi için bu genel geçer bilginin kaynakları, doğası ve sonuçlarını eleştirel farkındalığa yöneltmeyi içerir" (1998b: 70). Mezirow'a göre toplumsal hareketler hem dönüştürücü öğrenme hem de toplumsal değişim için potansiyel olarak güçlü alanlardır ancak geçicidirler. Toplumsal hareketleri mümkün kılan geçerli kültürel paradigmaları ya da kolektif referans çerçevelerini dönüştürmek anlamına gelen kültürel değişimdir. Kültürel değişim ise toplumsal hareketler ve diğer toplumsal eylem formlarını gerçekleştirecek düşünme biçimleri yaratmak için kültürel eyleme ihtiyaç duyar (1998b: 71). Dolayısıyla Mezirow toplumsal hareketlerin bir bakıma toplumsal değişim yaratabilecek kültürel

değişimin çok sayıda formundan yalnızca biri olduğunu, mümkün olabilmesinin ise daha kapsamlı referans çerçevesi dönüşümlerine ihtiyaç duyduğunu düşünür.

Mezirow demokratik yurttaşlık ve katılım ilişkisi ile söylem arasında bağlantı kurar: “(demokratik süreçlerden) etkilenen başka insanlarla söyleme katılıp kendi yorumlama biçimlerini zora sokan/tartışmaya açan (challenging) yetişkinler, düşünsel muhakeme edebilme becerilerini geliştirebilirler” (2003: 62). Dönüştürücü öğrenme bir yandan da özgürlük ve özerklik geliştirme ile ilgili bir süreçtir. Finnegan, Mezirow’un özgürlüğü eleştirel düşünümle harekete, özerklikle hayata geçirilen bir prensip olarak gördüğünü söyler (2019: 49). İnsanlar kitaplardan çok birbirleriyle kurdukları ilişkiler üzerinden anlam üretir, kendilerini ve yaşamı dönüştürme işine bu etkileşimler sayesinde girişmeye meylederler. Diğer bir deyişle “ anlam kitaplar gibi dışsal formlardan çok bizlerde varlığını bulur; deneyimlerimize atfettiğimiz kişisel anlamlar insanlar arası etkileşim ve iletişim yoluyla edinilir ve bunlara değer biçilir” (Mezirow, 1991: 14). Toplumsal hareketler insanların birlikte çok boyutlu anlamlar üreterek mücadele ettikleri sahalardır. Bu bakımdan hem bireysel hem toplumsal düzeyde büyüklü küçüklü dönüştürücü öğrenme olanakları sunarlar.

Nitekim çevre hareketlerine katılan bireylerin dönüştürücü öğrenme deneyimleri popüler halk hareketleri, ırkçılık karşıtı hareketler, yerli halkların özgün deneyimleri son yıllarda dönüştürücü öğrenme alanında araştırmalara konu olmuştur (bkz. Kovan ve Dirkx, 2003; Taylor, 1997, 2017). Irving ve English (2011: 305) her ne kadar kuramın oluşturulmasında kadın hareketine dair gözlemler merkezi bir yer tutmuşsa da dönüştürücü öğrenme kuramına dair yürütülen sonraki tartışmaların, Clark ve Dirkx, Taylor ya da Cranton gibi teorisyenlerin kadınların dönüştürücü öğrenme deneyimlerine yer vermemelerini eleştirir.

Toplumsal hareketler ve dönüştürücü öğrenme ilişkisine bakarken Türkiye’de son yıllarda en fazla katılımın ve etkileşimin gözlemlendiği feminist grupları ve kadın çevrelerini konu edinmek bu bakımdan da önemlidir.

BÖLÜM 3

YÖNTEM

Bu bölümde araştırma modeli, saha çalışması, verilerin toplanması ve verilerin çözümlenmesi konularında açıklamalar yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Her araştırma aslında kendine özgü, inişli çıkışlı düşünme süreçlerinin sonunda şekillenir. Çünkü araştırma probleminin sınırlarını belirleme sancılı bir süreçtir. Bu araştırmanın problematiğini belirlerken de çalışmanın kapsamını genişletmek ve daraltmak anlamında iniş çıkışların yaşandığını vurgulamak gerekir. Ancak problem ile ilgili sancuların bir noktasında feminist gruplarda ve kadın çevrelerinde toplumsallaşmalar ve eylem içinde / çerçevesinde ortaya çıkan dönüştürücü öğrenme süreçleri üzerine odaklanmanın yetişkin öğrenmesine önemli bir katkı sağlayacağına karar verdik. Bu araştırma feminist gruplara, kadınların toplumsal eşitliği için çaba harcayan örgütlere ve kadın çevrelerine katılan kadınların geçirdikleri perspektif dönüşümünü odağına almaktadır. Birer kültürel- siyasal oluşum sahası olan bu grup, örgüt ve çevreler, içinde çalışma yapan kadınların hâlihazırdaki referans çerçevelerinin farkına varmaları ve öncekinden oldukça farklı ve yeni referans çerçeveleri geliştirebilmeleri için çoklu imkânlar sunabilmektedir.

Böylece hem katılımcı hem araştırmacı olarak bir gruba dahil olma düşüncesiyle, bu ortamlarda gerçekleşen durumsal/enformel öğrenmelerin nasıl dönüştürücü öğrenmelere vesile olduğunu izlemek ve analiz etmek heyecanıyla bu araştırma tasarımı büyük ölçüde şekillenmiş oldu. Bu tercih araştırmanın seçilmiş gruplardaki durumsal öğrenmenin kültürel çerçevesini ve araştırmacının katılım deneyimini de analiz etmeye olanak verecek yöntemsel araçlar gerektirmiştir.

Bu çerçevede çalışma bir niteliksel araştırma olarak tasarlanmıştır. Niteliksel araştırmalarda araştırmacı incelediği fenomen, olay, insanlar ya da durumlar karşısında anlamların nasıl oluşturulduğuyla ilgilenir. Kümbetoğlu'na göre (2019: 34) “niteliksel

araştırmaların amacı anlamak, araştırma faaliyetinin sonucunda gerçekliği olduğu gibi tanımlamaktır". Bu nedenle bu tőr çalışmalarda daha çok ne ve nasıl sorularına odaklanılır. Bu çerçevede nitel çalışma yapan bir araştırmacı sosyal gerçekliği derinlemesine kavramak ister, sosyal dũnyayı oluşturan bireylerin profilini vermeye çalışır ve tũm bu oluşturma sũrecinin hem bireylerce hem de araştırmacının kendisince bir yorumlama ve anlamlandırma faaliyeti olduğunu kabul eder. Merriam da nitel araştırmanın esas olarak anlamla ilgilendiğini vurgular: "bũtũn nitel araştırmalar anlamın nasıl inşa edildiğiyle, insanların hayatlarını ve dũnyalarını nasıl anlamlandırdıklarıyla ilgilidir" (2015: 24). Elbette ki nitel araştırma tercihinin tek sebebi anlama odaklanmak değildir. Nitel araştırma aynı zamanda araştırma sũrecinin değişim ve dũnũřũmlere gebe olduğunu gũrmeye ve ifade etmeye imkãn tanıdığı için de tercih edilmiştir. Nitel araştırma araştırılan konuya dair mesafeli ve nesnel bir konum almaktan ziyade yakından ve içeriden bakmaya elverişli araçlar ve perspektiflere olanak sağlamaktadır. Bu araç ve perspektifler sayesinde niteliksel yũntem kişilerin deneyimleri ũzerinden nasıl anlamlar ũrettiklerini ele almak bakımından elverişli bir yũntem yelpazesi sunmaktadır. Ayrıca niteliksel yũntem araştırmacının rolũ konusunda yaratıcılığa olanak sağlar. Araştırmacıyı da bir keşif, bir farkındalık sũreci olarak gũrũlebilecek araştırma sũrecinin aktif bir tarafı haline getirir. Kũmbetođlu'nun da vurguladığı gibi nitel araştırma yaklaşımı araştırmacıyı yalnızca bir veri toplayıcı olarak gũrmez, onu da bir veri toplama aracı olarak gũrũr: "Araştırmacının sadece tek taraflı bir bilgi toplayıcı olmasından çok, iki yũnlũ bir ũđrenim ve etkileşimi yaşaması beklenir" (2019: 29). Nitekim bu araştırma sũrecinde de araştırmacı bũyũk oranda çok yũnlũ ũđrenme, değişim ve dũnũřũm sũreleri geçirerek çalışmanın her boyutunu kendinde gerçekleşen dũnũřũmlerle de deneyimlemiştir.

Araştırma sũrecinde kadın gruplarını ve çevrelerini toplumsal-kũltũrel bir olgu olarak ele almaya olanak verecek bir yoldan ilerlemeye karar verilmiştir. Bu nedenle araştırmada kũltũrel analiz için hem dũřũnme hem gũzleme araçları sunan etnografik araştırma yũntemi benimsenmiştir. Feminist gruplara ve kadın çevrelerine katılan ve ũnceki referans çerçevelerinde kũklũ değişimler yaşayan kadınlar aynı zamanda aynı kũltũrũ paylaşan bir grup olarak kabul edilmiştir. Çalışma "feminist gruplarda ve kadın çevrelerinde kadınlar ne ũđreniyor ve nasıl dũnũřũyor?" sorusuna odaklanan bir etnografik saha araştırması olarak tasarlanmıştır.

Bu gruplarda değişimi tetikleyen ve ilerleten sũrelerin ve durumların katılımcı kadınlar tarafından nasıl deneyimlendiği; bu gruplar içinde ve çevresinde dũřũnme,

eyleme ve dönüşümü kültürel bir süreç olarak değerlendirmeye olanak veren etnografik yaklaşım benimsenmiş ve bu yaklaşım çerçevesinde veri toplamak için saha araştırması olarak yapılandırılmıştır.

Etnografik Araştırma

Etnografik araştırma “araştırmacının ortak kültüre sahip bir grubun değerlerinin, davranışlarının, inançlarının ve dilinin paylaşılan ve öğrenilen modellerinin tanımlandığı ve yorumlandığı nitel bir desendir” (Harris, 1968 aktaran Creswell, 2013: 90). Bir grubun birlikte ürettiği anlam ve dili keşfetmek için grupla yoğun zaman geçirmekte yarar vardır. Nitekim Van Maanen de etnografik araştırmanın bir grupla birlikte araştırmacının yoğun vakit geçirmesi gereken bir araştırma deseni olmasına vurgu yapmaktadır. Bu yoğun karşılaşmalar, gözlem faaliyetleri ve yorumlamaların amaçlarından biri kültürel bir tanımlamaya varmaktır. Bu tür bir tanım “ancak içten çalışma süresinin uzunluğu ve verilen sosyal ortamda yaşamayla ortaya çıkabilir. Böyle bir ortam, konuşulan ortak bir dili, doğrudan katılımın olduğu etkinlikleri, en önemlisi güvene dayalı yoğun çalışmaları içerir” (Van Maanen, 1982: 103-104 aktaran Merriam, 2015: 27). Burada etnografik araştırmanın bir bakıma özünü oluşturan saha çalışmasının temel gereklilikleri de betimlenmektedir. Etnografik yaklaşımla yürütülen saha araştırması, araştırmacının sahaya doğrudan girdiği, insanların yaşayışlarını, iniş çıkışları, çelişkileri ve insanlar arasındaki çoklu boyutları birebir görmeye, hissetmeye ve gözlemlemeye olanak sağlayan bir yaklaşım sunduğu için de tercih edilmiştir. Nitekim Patton saha çalışmasının nitel bir araştırmanın en merkezi etkinliği olduğunu söyler. Ona göre “sahaya gitmek” haklarında çalışma yürütülen insanlarla kendi çevrelerinde doğrudan ve kişisel bağlantı kurmak demektir (Patton, 2002: 48).

Saha araştırmalarında araştırmacı sahaya mesafesine göre farklı konumlara sahip olabilmektedir (Patton, 2002: 265-266). Bu çalışmada araştırmacı, katıldığı tüm grup çalışmaları ve toplantılarda kendisini, yaptığı çalışmayı ve amaçlarını açık biçimde diğer kişilerle paylaşarak tam katılımlı gözlemci olarak sahada yer almıştır.³ Ancak bir alana katılarak gözlem yapmak üzere gidildiğinde sürecin başlangıcından itibaren araştırmacı sürekli değişen konumlara sahip olur. Bu saha araştırmasının ve katılarak

---

³ Türkçe literatürde araştırmanın sahayı gözleme biçimleri betimlenirken ağırlıklı olarak katılımlı gözlem kavramı tercih edilmektedir. Ancak bu çalışmada Etnografik Hikayeler (2018) kitabında Harmanşah ve Nahya'nın aldığı tutuma benzer bir tutum benimsenmekte, araştırmanın sürecinde her türlü çalışma ve çevreye katılımın vurgulanabilmesi açısından katılarak gözlem kavramı da yer yer kullanılmaktadır.

gözlemin doğasına içkin bir değişim ve dönüşüm halidir. Nitekim Uldam ve McCurdy'nin de (2013: 944) vurguladıkları gibi özellikle toplumsal hareketler üzerine yürütülen katılımlı gözlem araştırmalarında araştırmacı başlangıçtaki dışarıklı konumundan zamanla sınır konumuna ve zamanla içerlikli konumuna, sonrasındaysa giderek yerli konumuna geçebilmektedir. Saha çalışması boyunca dışarıklı olma halinden içeriden biri olmaya doğru geçişler yaşanır. Konumlar arasında geçişler saha çalışması boyunca kendini gösterebilmektedir.

Bu çalışmada araştırmacı feminist faaliyet yürüten bir gruba dâhil olmuş, grup dağılana dek bir tür ön saha çalışması yürütmüştür. Bunun yanı sıra araştırmacı 2017-2021 yılları arasında hem araştırma çerçevesinde hem de kendi tercihi doğrultusunda toplantılar, kamplar, atölyeler, eylemler başta olmak üzere çok sayıda etkinliğe katılarak gözlem yapmıştır. Bu süreçte araştırmacı, görüşme yapılan kişilerin büyük bir kısmıyla da katılarak gözlem süreçlerinde tanışmış, birlikte toplantı ya da çalışma yapmış, çeşitli etkinlik/çalışmalara katılmıştır. Zira katılarak gözlem yapan araştırmacı “topluluğun bulunduğu yerde veya mekânda daima bulunmaya çaba gösterir; sosyal etkinliklere olabildiğince katılır ve sürekli gözlem yapma halinin yanı sıra sohbetlerle alan bilgisini elde eder” (Nahya ve Harmanşah, 2018: 22). Etnografik saha çalışmalarında hem araştırılan grubun işleyişini kavrayabilmek açısından hem de grup üyelerinin kabulü açısından araştırmacının bir kültürel üye haline gelebilmesi gerekmektedir:

Tam katılımlı gözlemde o sosyal dünyada olan biten süreçlere tam katılım sağlarız. Kültürel üye haline gelebilmek burada oldukça önemlidir. Araştırmacı eğer kültürel üye haline gelebilirse incelediği sosyal dünyadaki bireyler daha samimi ve daha içlerini rahatça açabilecekleri, bir takım, belki kültürel üye haline gelmeden bir yabancıya rahatlıkla söylemeyi tercih etmeyecekleri kültürel kodlarını, bir yabancıнын yanında açıkça davranmayacakları biçimdeki davranışlarını, eylemlerini kültürel üyelerin yanında sergileyebilirler (Kurnaz, 2021).

Bu çalışmada araştırma konusu ve bağlamı araştırmacının doğal bir biçimde kültürel üye haline gelmesine imkân tanımıştır. Zira araştırmacı da hem gözlemlediği hem görüşme yürüttüğü kişilerin büyük bir kısmı gibi kendisini feminist olarak tanımlamakta ve grupların yürüttüğü eylem, etkinlik ve çalışmalara uzun süredir katılmaktadır. Bu nedenle katılarak gözlem grubun kültürel üyesi olmayla beraber daha mümkün hale gelmiştir. Katılarak gözlem, “orada/alanda” olmaktır ve dışarıdan bakışın farkındalığıyla “içeride” yaşanan bakış açısını yakalamaya ve anlamaya çalışır” (Nahya ve Harmanşah, 2018: 22). Ayrıca katılımlı gözlem “toplumsal hareketler içerisinde gerçekleşen aktivizm süreçlerinde çoğu zaman verili kabul edilen günlük olup biten

meselelerle ilgili sorular sormaya “oldukça elverişli bir yöntemdir (Litcherman, 1998: 402 aktaran Uldam ve McCurdy, 2013: 942). Nitekim hem gözlem sürecinde hem de kişilerle birebir gerçekleştirilen görüşmeler ve odak grup görüşmelerinde es geçilen ve çoğu zaman göz ardı edilen bu gündelik detaylar üzerinde durulmuş, belli anların dönüştürücü öğrenmedeki kritik rolü zaman zaman dillendirilmiştir.

Saha Çalışmasına Feminist Yaklaşım

Feminist araştırmanın “en belirgin ideolojik hedefi, kadınların eşitsiz toplumsal konumlarını sona erdirmeye yarayacak yollarla dışıl deneyimin hem görünmezliğini ortadan kaldırmak hem de tahrifatını düzeltmektir” (Lather, 1991: 71). Bu çalışma kadınların yaşamlarında feminist bilgi ile ve bu bilgi sayesinde yaşadıkları dönüşümlerin kayda alınması amacını taşımaktadır. Dolayısıyla çalışmada gerek kadın deneyimlerinin önemine yapılan vurguda gerekse de araştırma tasarımı ve saha çalışmasının tüm evrelerinde feminist yaklaşım öne çıkmaktadır.

Sprague ve Zimmerman’a göre feminist araştırma öncelikle “prensip olarak feminist mücadeleyle ilişkilidir” (1993: 266 aktaran Brooks ve Hesse- Biber (2007: 4) ayrıca bkz. Mies, 1995). Feminist araştırma kadınların yaşamlarını, deneyimlerini ve ilgilendikleri alanları belgeleyerek, toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılar ve ikilikleri açığa çıkararak ve kadınların zapt edilmiş bilgilerini gün yüzüne çıkararak kadınları baskı altına alan temel yapı ve ideolojilere meydan okur. “Feminist araştırma hedefleri kadınlar ve diğer marjinalleştirilmiş grupların güçlenmesini ve özgürleşmesini teşvik eder. Feminist araştırmacılar çoğu zaman bulgularını kadınlar için toplumsal değişim ve sosyal adalet sağlanması amacıyla kullanıma sunarlar” (Brooks ve Hesse- Biber, 2007: 4).

Bu bağlamda araştırma için görüşülen kadınların feminist bilgiyle karşılaşma süreçleri, bu bilginin hayatı nasıl dönüştürdüğü, kişinin geçirdiği bireysel dönüşüm ve bunun toplumsal dönüşümle ilişkisi bu çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Bu sorulara yanıtlar ararken soruların oluşmasından olası cevapların araştırılmasına bu çalışmada tüm tasarlama süreci feminist yaklaşımla ilerlemiştir. Zira feminist araştırma “teoriden pratiğe, soruların oluşturulmasından araştırma bulgularının raporlanmasına dek bir araştırma sürecinin tüm aşamalarını içeren bütüncül bir uğraştır. Feminist araştırmacılar epistemoloji, metodoloji ve metod arasındaki bağlantıların ve sinerjinin altını çizerler”

(Brooks ve Hesse-Biber, 2007: 4). Feminist araştırmacılar, araştırmacının verilerini toplarken ve çözümlerken gerçeklik perspektiflerinin araştırma süreçlerini nasıl etkilediğini ve araştırmacının bu etkilenmelerle nasıl baş ettiğini de sorunsallaştırırlar.

Bu çerçevede feminist araştırma kendine özgü epistemik ilkeler içerir ve bu ilkeler

- Araştırmacı- araştırılan ilkesi,
- Bir araştırma deneyimi olarak duygu,
- Araştırmacıların entelektüel özgeçmişleri,
- Araştırmacı ve araştırılanın farklı gerçeklikleri nasıl kavrayacağı ve kavrayışlarının nasıl bağdaştırılacağı,
- Araştırma ve yazma sürecindeki karmaşık iktidar sorunu

olmak üzere beş ana noktada toplanmaktadır (Stanley ve Wise, 1996: 69; alıntılıyan Kümbetoğlu, 2019: 60). Bu çalışmada araştırma sorusunun oluştuğu ilk zamanlardan itibaren söz konusu ilkeler araştırmacının zihnini meşgul etmiştir. Bu ilkeler görüşmeler için oluşturulan sorular, araştırmacının yürüttüğu saha çalışması boyunca katılarak gözlem sürecine dâhil olduğu andan itibaren ilişkilene biçimleri, yürütölen görüşmeler ve araştırmanın raporlaştırma aşamasına kadar her aşamayı şekillendirmiştir.

İlkelerin araştırma sürecine etkilerini sırayla almak gerekirse ilk olarak, feminist çalışmalar yapan ya da kadınların eşitliği için çok çeşitli çabalar içine giren kadınlara birer araştırma nesnesi gibi davranmamak, çalışma sürecinde araştırmacının temel kaygılarından birini oluşturmuştur. Bu çerçevede araştırmacı görüşme ve gözlemlerin içeriğini sürekli araştırmanın hem konusu hem öznesi olan kişilerle paylaşmaya özen göstermiştir. Ayrıca uzun süreli gözlemin ardından görüşmeyi kabul eden kişilerle tek tek görüşmeler yapmış, bu görüşmeler belli bir sayıya vardıkdan sonra, katılabilen kişilerle araştırmadan elde edilen gözlemleri ve görüşme değerlendirmelerini paylaştığı iki ayrı odak grup görüşmesi düzenlemiştir. Bu iki ayrı odak grup görüşmesinin temel amacı katılanların deneyimleriyle yeniden üretilen bilgiden haberdar olmalarını varsa eleştiri ve katkılarını yeniden paylaşmalarını sağlamaktır. Böylelikle araştırma sürecinde görüşölen kişilerin salt araştırılan kişiler olarak kalmaları yerine sürecin işleyişine katkı sağlamaları için çaba harcanmıştır. Araştırmacı araştırılan ikiliğini aşmak üzere araştırmacı, aynı zamanda bir araştırılan olarak kendini konumlandırmış, kendi dönüşüm sürecine de sürekli dikkat kesilerek diğer kişilerin olası duyarlılıklarını göz önüne almaya özen göstermiştir.

İkinci ilke araştırma deneyiminde duyguların rolüne dikkat çekmektedir. Bu nokta araştırmacı açısından araştırmanın oldukça çetrefilli bir diğer yanına karşılık

gelmektedir. Uzun süreli gözlemler, kadınlar arası grup içi ilişkilerde ortaya çıkan çoklu duygular araştırmanın sürdürülmesi sırasında sürekli kendini göstermiştir. Bu duygular nesnellik adına yok sayılmamış; onların farkına varma, onları görerek hareket etme yoluna gidilmiştir. Örneğin sahada yaşanan kişiler arası çatışmalar, gruplaşmaların yarattığı dışta bırakıcı duygular ya da kimi zaman belli toplumsal olaylar sonucu yükselen duygular araştırma süreci boyunca bağlama eşlik etmiş, nesnel tutum almak adına görmezden gelinmemiştir. Görüşmeler sırasında da yeri geldiğinde duyguların dönüşümdeki rolü üzerinde durulmuştur.

Diğer bir ilke olan araştırmacının entelektüel geçmişine dair farkındalık araştırma sorusunun oluşturulmasından yürütülmesine tüm süreçte belirleyici olmuştur. Zira araştırmacı araştırılan kişilerin bir kısmı gibi Kadın Çalışmaları öğrencisi olma deneyimine sahip, kendisi de feminist aktivizm içinde yer alan bu bağlamda konuya dair entelektüel birikimi olan ve belirli bir yaklaşıma sahip bir feminist olarak hareket etmiştir. Araştırmacı gerektiğinde bu geçmiş birikimi de dahil olduğu gruplarla paylaşmış, bu durum içeride olma halini ve katılarak gözlemi zenginleştirmiş, kişilerle ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir. Aynı zamanda da hem araştırmacı hem de diğer katılımcıların teori ve pratiği bir araya getirdiği praksisin oluşmasına olanak sağlamıştır.

Farklı olaylar ve olguların araştırmacı ve araştırılan açısından nasıl kavranacağı ve kavrayışların nasıl bağdaştırılacağı sorusu araştırmanın gidişatı, kimin süreçten ne öğrenerek, çok ender de olsa ne öğrenmeyerek çıktığını anlamaya çalışırken de kritik bir öneme sahiptir. Bu noktada dönüşüm için sabit şablonların olmadığı, her katılımcının dönüşümünün kendi kişisel arkaplanı bağlamında değerlendirilmesi gerektiği hatırd tutulmalıdır. Bu bağlamda dönüştürücü öğrenmenin kilit kavramlarından biri olan düşünümsellik, etnografik yöntemde gerçeklerin taraflar tarafından nasıl kavranıldığı sorunu açısından da perspektif oluşturmaya zemin sağlayabilir. Araştırmacı açısından düşünümsellik, araştırmacının sürekli kendi durduğu yerin, kendi bakışı ve yapıp etmelerinin alana ve çalışmaya olası etkilerinin farkında olması halidir. Düşünümsellekle birlikte sürekli yapılan benlik analizi sayesinde araştırmacı “alanda kendi rolünün ve diğer öznelerle ilişkisinin alan üzerindeki etkilerini analize tabi tutarak araştırmasının, kullandığı yöntemlerin ve ulaştığı sonuçların bütünlüğü ve güvenilirliğini sağlayabilir” (Harmanşah ve Nahya, 2018: 24). Araştırmacı açısından çoğu zaman çoklu duygulara neden olabilen, özellikle eylemler ve karar alış anlarında kaygıyı da bolca içeren saha çalışmasında düşünümsellik içeren anlar oldukça sık yaşanmış, özdüşünümsellik araştırma yönünü tayin eden bir pusula gibi bu çalışmaya eşlik

etmiştir. Araştırmacı ve araştırma sahasında yer alan kadınlar ve görüşme yapılan kadınların dönüşüme dair algıları, yaşadıkları şeylere yönelik değerlendirmeleri ve tüm olan bitenin süreç içerisindeki anlamlarını ve ilişkilerdeki dengeleri bir şekilde oturtmak açısından düşünömsellik kavramı oldukça açımlayıcı bir role sahiptir.

Araştırma ve yazma sürecindeki iktidar sorunu yukarıdaki vurguları da kapsayan bir ilkedir. Özellikle araştırmacı ve araştırılan ikiliğinin akla getirdiği sürekli bir soru olarak tüm süreçte araştırmacının zihninde yerini korumuştur. Bu sorunun farkında olarak ilerlemek ve paylaşma ve diyalogu mümkün olan her aşamada hayata geçirmekle bu gerilime çözüm üretmek amaçlanmıştır. Zira feminist perspektife göre “araştırma kolektif bir çabanın ürünüdür. Araştırmacı, araştırdığı grubun içinden biri veya içinde olan biri olmalıdır” (Kümbetoğlu, 2019: 59). Grubun içinden olmak görüşme sırasında görüşülen kişinin çoğu zaman daha rahat paylaşımlar yapmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca bu durumda görüşmeyi yürüten kişi yukarıda da belirtildiği gibi bir kültürel üye olduğundan bağlamın detaylarını bilmenin avantajlarını araştırmaya yansıtabilmektedir.

Saha Çalışması

Tablo 3

Saha Çalışmasının Çerçevesi

Saha Çalışmaları	Tarih Aralığı	Nerede	Neden	Katıldığım Çalışmalar
Ön saha çalışması	Eylül 2017- Kasım 2018	DKY grubu	Belli bir kadın grubunun oluşum ve gelişim süreçlerini gözlemlemenin dönüştürücü öğrenmeye dair derinlemesine gözlem fırsatı sağlayacağını düşünmek	Atölyeler, tartışmalar, bilinç yükseltme grubu, çevrimiçi toplantılar, eylemler

(Devam ediyor)

Tablo 3 (Devam)

Saha Çalışmasının Çerçevesi

Saha Çalışmaları	Tarih Aralığı	Nerede	Neden	Katıldığım Çalışmalar
Saha çalışması	Mart 2019- Eylül 2021	DKY grubu ile ulusal ve uluslararası toplantı ve eylemler Diğer feminist grupların toplantı, eylem ve atölye çalışmaları	DKY grubu büyük oranda dağıldığı için gözlem alanını sınırlandırmamak amacıyla çok sayıda farklı grup, dernek ve çevreye dahil olan kadınları gözlemlemek	Atölyeler, eylemler, kadın kampları, çevrimiçi ya da yüzyüze toplantılar
Görüşmeler	Nisan 2020- Mayıs 2021	Farklı feminist gruplar, politik kadın grupları, dernekler ve kadın çevrelerinden 40 kadın ile görüşme.	Ön saha görüşmesinin sağladığı bağlantılar yoluyla olabildiğince farklı gruptan kadının deneyimlerine erişmek.	Üç görüşme yüzyüze, kalan 37 kişi ile görüşmeler ise Zoom ve Skype gibi çevrimiçi görüşme platformları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Ön Saha Çalışması

Araştırmanın sorunsalı ve kapsamı belirlendikten sonra araştırmacının bir gruba dahil olup bu grupta gerçekleşen enformel öğrenme süreçlerini ve kadınların deneyimleri üzerinden dönüştürücü öğrenme izleklerini gözlemlemesinin iyi fikir olacağına karar verdik. Böylelikle Dünya Kadın Yürüyüşü feminizm atölyeleri çalışmasına dâhil oldum. Dünya Kadın Yürüyüşü Feminizm Atölyelerinin ikincisine 2017 yılı eylül ayında katıldım. Ön saha çalışması söz konusu grupla 2017 Eylül ayı ile 2018 Kasım ayları arasında devam etti. Gruba girdiğim ilk andan itibaren araştırmacı olduğumu ve araştırmanın içerik ve hedeflerini grup üyeleriyle paylaştım. Dolayısıyla araştırmacı olarak sürekli gözlem yaptığım bilgisini ilgili taraflara açık eden bir konum benimsedim. Ön saha grubu DKY feminizm atölyelerini düzenli olarak takip eden yaklaşık 15 kadından oluşuyordu. Bu sayı grubun toplanma sıklığı ve atölyelere katılıma göre değişiklik gösterebiliyordu. Grubun katılımcıları Ankara Üniversitesi Kadın Çalışmaları Bölümü öğrencileri, ODTÜ Kadın Çalışmaları öğrencileri ve

feminist okumalar yapan ve okumaların bir adım ötesine gidip sahada bir takım işler yapmak, yazmak ve tartışmak isteyen kadınlardan oluşuyordu. Kadınların yaş aralığı değişken olmakla birlikte yoğunluk 22-50 yaş arasında çeşitlilik göstermekteydi. Gruba katıldığım ilk günden itibaren çalışmam üzerine bilgi verdim ve oldukça yapıcı ve destekleyici tavırlarla karşılandım.

Grupta atölye içerikleri ve buluşma tarihlerine birlikte karar veriliyordu. Grup Whatsapp üzerinden yazışarak toplantı içeriklerini belirliyordu. Grup üyelerinin kendi ilgileri ve dönemin feminist gündemi atölye başlıklarının seçimlerinde etkili oluyordu. Tartışmalar sıklaştığında grubun kimi üyeleri bir araya gelip bilinç yükseltme toplantıları da yaptılar. Grup baştan itibaren birlikte bir feminist yayın çıkarmayı da amaçlamıştı. Grup bu amaçla üç gün süren ve dışarıdan konuşmacıların da katıldığı bir yayın kampı da düzenledi. Söz konusu grupla yürüttüğüm ön saha çalışması grup üyeleri ciddi çatışmalar yaşayıp grubu sonlandırana dek sürdü. Bu süreçte araştırma sorularım netleşmişti. Grup içi dinamikler, kadınların gruba katılma amaçları, grupla birlikte geçirdikleri süreç içerisinde değişime uğrayan anlam şemaları konusunda fikir edinmiştim. Grubun dağılmasının ardından ön saha notlarını gözden geçirdim, görüşme yapacağım temel birkaç kişiyi belirledim ve esas saha çalışması böylelikle başlamış oldu.

Rutin Veri Toplama Dönemi

Ön saha çalışması bittikten sonra DKY içerisinde kalan ve atölyeleri yürüten birkaç kadınla bağlantım sürdü. Bu bağlantı hem araştırma nedeniyle ama daha çok da grup aidiyeti hissettiğim için devam etti. Saha çalışmasını hem DKY’de yer alan ve çalışma yürüten yaklaşık 7 kadının ve ayrıca bağlantı kurup toplantılarına, eylemlere, kamplara katıldığım diğer kadınların çalışmalarını gözlemleyerek, saha notları olarak, tek tek görüşmeler ve odak grup görüşmeleri yaparak sürdürdüm. Esas saha çalışması Mart 2019- Eylül 2021 tarihleri arasında devam etti. Bu tarih aralığı içerisinde katılarak gözlem yapmak üzere aşağıda sıralanan çalışmalara dahil oldum.

DKY Türkiye grubundan üç temsilci ile birlikte 2019 yılı Eylül ayında İsviçre’de 4 günlük toplantıya katıldım. Uluslararası feminist gündem ve buna dair çeşitli boyutları gözlemledim. Bunun ardından 2019 yılı Ekim ayında Ankara’da Dünya Kadın Yürüyüşü uluslararası toplantı çalışmasında yer aldım. İki gün süren toplantıda hem

Türkiye’den katılımcılar hem başka ülkelerden gelen katılımcı kadınlar vesilesi ile uluslararası feminist hareketin gündemi ve katılımcılar üzerine gözlemlerim oldu.

2019 yılı Kasım ayında Rize Fındıklı’da DKY içinde yer alan kadınlarla birlikte iki günlük eğitim toplantısının düzenleyicisi ve katılımcısı oldum. Bu kez de yerele özgü kadın gündemini oluşturan kadınların çalışmalarını gözleme ve bu çalışmada eğitimci olarak yer alma fırsatı buldum.

2019 yılı Aralık ayından 2020 yılı Kasım ayına dek DKY küresel eylem yılı hazırlık toplantılarında ve eylem yılı etkinliklerinde düzenleyici, katılımcı ve katkı koyan olarak yer aldım. Covid 19 krizi nedeniyle yüz yüze toplantı planları değiştirildi ve küresel eylem yılı organizasyonları çevrim içi olarak gerçekleştirildi. 8 Mart, 24 Nisan, 17 Ekim gibi DKY için önemli olan tarihlerin dışında küresel eylem yılı gündemleri ile ilişkili bir dizi çevrim içi toplantının düzenlenmesinde aktif olarak yer aldım.

Tez çalışmasının saha gözlemlerini beslemek üzere farklı kadın çevrelerinden ve feminist gruplardan kadınlarla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapmaya zemin oluşturmak amacıyla farklı grupların yaptığı toplantılara da katıldım. Bu çerçevede hem saha çalışmasının bir parçası hem de görüşme yapacağım kişilerle irtibat kurmak amacıyla 8-9 Şubat 2020 hafta sonunda İstanbul’da Mor Dayanışma ve Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu’nun ayrı ayrı düzenledikleri Türkiye geneli buluşmalara katıldım.

Nar kadın grubunun “feministin çantası” çevrimiçi etkinliğine katıldım.

Kampüs Cadıları grubunun 20 Aralık 2020 tarihli bir saatlik çevrim içi çalışmasına Hem Polonyalı aktivistlerin deneyimlerini Türkçeye çevirmek hem de gözlem yapmak amacıyla katıldım.

19-20 Aralık 2020 hafta sonu iki gün süren, Havle Kadın Derneği tarafından düzenlenen çevrim içi Feminizmin Yerelleşmesi konferansının tüm oturumlarını takip ettim.

Ayrıca daha önce de yaptığım gibi saha çalışmam boyunca da 8 Mart, 25 Kasım gibi feminist hareket için öne çıkan tarihlerde yapılan eylem ve etkinliklere katıldım. Bunun yanı sıra gündem nedeniyle kadınların örgütledikleri sokak eylemleri ve toplantıları da katılarak gözlemledim.

Tüm bunlara ek olarak kişilerle yaptığım görüşmelerde kadın kamplarının dönüştürücü rolü birkaç farklı görüşmeci tarafından dillendirildiği için 2021 yılı eylül ayında bir kadın kampına da katıldım.

Saha Çalışmasının Sonlandırılması

Ön saha çalışmasıyla birlikte 2017 yılı eylül ayında başlayan saha çalışması 2021 yılı eylül ayında sonlandırılmıştır. Yapılan görüşmeler ve saha notları ışığında araştırma bağlamında veri doyumuna ulaşıldığı için saha aşamasının sonuna gelinmiştir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada bütünsel bir değerlendirmeye erişebilmek için gözlem, görüşme, belge ve arşiv incelemesi başta olmak üzere çoklu veri toplama teknikleri kullanılmıştır.

Gözlem

Katılımlı gözlem saha çalışması süresince kullanılan temel araştırma yöntemiydi. Ek 1’de gösterilen katılımlı gözlem formuna uygun biçimde gözlem notları tutuldu. Araştırma sahasında not tutma imkânı bulunmayan durumlarda etkinliğin hemen ardından çalışmaya dair gözlemler not edildi. Özellikle ön saha aşamasında bir dizi gözlem odağı oluştu:

-Grup içi dinamikler, iktidar ilişkileri, karar alma ve tartışma yöntemleri, kişiler arası güç ilişkileri nasıl oluşuyor?

-Kadınlar arasındaki iletişim, etkileşim ve söylemler nasıl kuruluyor?

-Kararlar nasıl alınıyor?

-Kadınlar bu grup içi süreçlerden neler öğreniyor?

Bu gözlem odakları esas saha çalışmasına yönelirken araştırma için oldukça zengin bir zihinsel altyapı oluşturmuştur. Hem ön saha çalışmasında hem de esas saha çalışmasında etkinlik, çalışma ve eylemlerde fotoğraflar çekilmiş kimi zaman etkinlikler kayda alınmıştır. (Fotoğraflar eklerde sunulmuştur).

Görüşme

Çalışmada sahada kurulan bağlantı ve ilişkiler sayesinde farklı gruplarda yer alan 40 kadınla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra saha çalışması boyunca enformel yapılandırılmamış sohbet tarzı görüşmeler de yapılmış, bu görüşmelere dair notlar görüşülen kişilerin bilgisi dahilinde not alınmıştır. Kişilerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler esas saha çalışması süresince gerçekleştirilmiştir.

Görüşme yaptığım çalışma grubu 40 kadından oluşmaktadır. Bu görüşmecilerle bağlantımı hem yukarıda detaylı bir şekilde ele aldığım DKY çalışmaları üzerinden hem de katıldığım çeşitli etkinlikler yoluyla kurdum. Kimi zaman da görüşme yaptığım bir kişi bir başka kişiyi önerdi. Bu 40 kişiye ek olarak görüşmecilere yönelttiğim soruların araştırmacı olarak bana da yöneltildiği bir görüşme daha yaptım. Böylelikle araştırmanın başından itibaren kendimde gerçekleşen dönüşümlere dair farkındalıkla ilerlemeyi amaçladım. Nitekim “bir araştırmanın gerçekleşme süreci içinde araştırılanın olduğu kadar araştırmacının kimliği de önem taşıyor; bu kimlik araştırma süreci içinde değişimlere uğruyor, belki de karşılıklı bir etkilenme süreci yaşanıyor” (İlyasoğlu, 2014: 215). Bu dönüşümün kayıt altına alınmasının dönüştürücü öğrenmenin araştırmacı açısından nasıl deneyimlendiği üzerine düşünmek için önemli olduğunu düşünüyorum.

Ayrıca görüşme yaptığım kişilerle iki ayrı odak grup görüşmesi gerçekleştirdim. Bu odak grup görüşmelerini yaparken amacım feminist bir araştırma perspektifiyle katılımcıları salt görüşülüp geride bırakılan kişiler olmaktan çıkarmaktı. Odak grup görüşmelerinde araştırma ilerlerken ne gibi bulgular belirdiğini kişilerle paylaştım. Buna ek olarak dönüştürücü öğrenmenin kişisel ve toplumsal boyutlarını açan sorularla diyaloga dayanan bir tartışma ortamı oluşturmayı amaçladım. Bu geri dönüşlü, diyaloga dayanan ilişkilene çabası araştırma sürecinde görüşme yaptığım kişilerden olumlu tepkiler aldı. Bu grup görüşmelerinin amaçlarından biri kişilerle yapılmış görüşmelerde gözden kaçabilen bir takım kritik ya da eksik kalma ihtimali olan noktaları birlikte tartışmalarla açığa çıkarmaktı. Bir diğer amaç ise feminist araştırmanın önerdiği üzere kadınların deneyimlerini kolektifleştirmek böylelikle kadınların kolektif dönüşümleri için bir birlikte düşünme imkânı yaratmaktı. Nitekim Mies de “belirli bir zamanda bireylerle mülakata yöneltilen vurgu, grup tartışmalarına, eğer mümkünse aralıklarla tekrarlanan tartışmalara doğru yönlendirilmelidir” (Mies, 1995: 56) derken bu tutumu

feminist yöntemin önemli bileşenlerinden biri olan kadınların güçlenmesi açısından önemli bulur.

Görüşmeler yapılırken çalışmanın amacı ve genel çerçevesi konusunda görüşme yapılan her bir kişiye bilgi verilmiştir. Bunun yanı sıra etik ilkeler gereği görüşme yapılan kişinin kayda alınmasını istemediği noktaların çalışma dışında tutulacağı, görüşmecinin çalışmanın herhangi bir aşamasında çalışma dışına çıkmak isteyebileceği, etik sorumluluklar çerçevesinde hareket edileceği gibi noktalar da vurgulanmıştır. Görüşmelerin büyük bir kısmı Covid 19 pandemisinin yarattığı koşullar nedeniyle yüz yüze görüşmeler olanaksız hale geldiğinden çevrimiçi bir görüşme platformu olan Zoom'da yürütülmüş ve görüşmeler katılımcının izniyle kayıt altına alınmıştır. Ardından görüşmeler deşifre edilmiş, dileyen görüşmecilere deşifreler iletilmiştir. Kişinin onayının ardından deşifre edilen metinler kodlama ve tematik analize dahil edilmiştir.

Görüşme Kriterleri. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde görüşülecek kişilerin seçimi aşağıdaki kriterlere göre gerçekleştirilmiştir:

1. Kişinin kendisini feminist olarak ya da kadınların eşitliğinden yana biri olarak tanımlıyor olması. Kişi kendisi için başka bir tanımlamalar da ekleyebilir ya da bir tanımlama tercih etmeyebilir ancak feminist bir çalışma ya da kadınların eşitliği ekseninde çalışmalar içerisinde en az bir yıl süreyle yer almış olması gerekmektedir.
2. Çalışmaya katılanların büyük bir kısmı aynı zamanda feminist aktivizm içinde yer almaktaydı ve dönüştürücü öğrenme deneyimlerinde bu aktivizm biçimleri oldukça etkiliydi. Bu bağlamda feminist aktivizm şu şekilde tanımlanmıştır:
  - a. kültürel, siyasal ve toplumsal alanlarda özgürlükçü ve eşitlikçi bir dönüşüm yaratmak için aktif bir şekilde çaba harcıyor olmak.
  - b. Bir örgütlenmeye bağlı olarak ya da bağımsız bir şekilde statükoyu değiştirmek, daha eşitlikçi ve özgür bir toplum yaratmak üzere topluluk temelli/odaklı eylem/etkinlikler örgütleme süreçlerine dahil olmak.
  - c. Sokakta, internette ya da olası diğer mekan, ortamlardaki kamusal alana dair değişimler talep eden eylemlere, çalışmalara dahil olmak, katılmak.
  - d. Bu tür katılımları gönüllü olarak gerçekleştirmek, bu katılımlarda finansal bir beklenti içinde olmamak.

İlgili Literatür Taraması, Arşiv ve Belgeler

Çalışma süresince Türkiye'deki feminist hareketin tarihi üzerine ilgili literatür gözden geçirilmiş; Türkiye'deki feminist hareket, dönüştürücü öğrenme ve toplumsal hareketlerde öğrenme konularındaki ilgili alanyazın taranmıştır. Görüşme yapılan kişilerin dâhil olduğu grupların internet sayfaları bir arşiv çalışması yapmak amacıyla incelenmiştir. Ayrıca kimi görüşmeciler içinde buldukları çalışmalara dair yazışmalar, dergiler, yazılar ve görüşme notlarını araştırmacı ile paylaşmıştır.

Verilerin Çözümlemesi

Çalışmada kadınların anlatımlarından ve kendi gözlemlerimden yola çıkarak bu kadınların feminizm ve kadın sorunları ile ilgili çalışmaların etkisine bağlı olarak farklılaşan ve ortaklaşan deneyimlerini görünür kılmayı amaçladım. Bu çerçevede araştırma verileri herhangi bir sayısallaştırma çabası içerisine girilmeden nitel veri analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Buna göre öncelikle ön saha notları, esas saha notları, gözlem notları tekrar tekrar okundu. 40 kadınla 24- 154 dakika arası süren görüşmeler deşifre edildi. Her görüşme sonrasında ve deşifre sırasında yazdığım gözlem notlarını tekrar okudum. Tüm bu metinler MAXQDA niteliksel veri analiz programı ile içerik analizine tabi tutuldu. Verilerin çokluğu nedeniyle özellikle görüşme deşifreleriyle oluşan metinlere odaklanmaya karar verdim. Söz konusu metinlerin analizinden 1110 farklı etiket ortaya çıktı. Bu etiketler araştırma sorularıyla ve dönüştürücü öğrenme kuramıyla ilişkilendirerek çeşitli temalar altında toplandı. Ardından görüşme deşifreleri temalarla ilişkilendirerek birkaç kez daha okundu ve temaların sayısı daha da azaltıldı. Bu süreç sonunda bulgular araştırma amaçları çerçevesinde katılımcıların betimsel özellikleri, kadın gruplarının özellikleri, katılım nedenleri, praksis: eylem ve etkinlikler, bilişsel praksis: öğrenme türleri, perspektif dönüşümünde eleştirel düşünüm ve bilinçlenmenin rolü ve perspektif dönüşümü: bireysel ve toplumsal boyutlar başlıkları altında ele alındı. Katılımcıların kendi adları yerine müstear adlar kullanıldı. İlgili temalar katılımcıların deneyimleri ekseninde incelendi.

BÖLÜM 4

BULGULAR VE YORUMLAR

Katılımcıların Betimsel Özellikleri

Yöntem kısmında ifade edildiği gibi görüşme yapılan kadınlar özellikle ön saha çalışması sürecinde çeşitli etkinlikler, eylemler ve atölyelerde tanıştığım kişilerden ve onların önerdiği ve görüşmeyi kabul eden kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcılara ait genel bilgiler Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4

Katılımcıların Betimsel Özellikleri

Adı	Doğum Yılı	Eğitim Durumu	Meslek İş Durumu	Medeni Durum	Şehir	Örgüt
Leyla	1968	Üniversite t.	Emekli	Bekar	Ankara	DKY
Çiğdem	1970	Üniversite t.	Emekli	Boşanmış	İzmir	DKY
Gizem	1996	Üniversite	Editör	Bekar	Ankara	Kadın Cinayetl. Dur. Platf.
Ayşegül	1989	Üniversite	Öğretmen	Bekar	Ankara	Nar Kadın
Türkan	1993	Üniversite	Öğretmen	Evli	Trabzon	DKY
Sibel	1982	Doktora ögr.	Çevirmen	Evli	Ankara	DKY
Berna	1970	Lise	Belediye çal.	Boşanmış	İzmir	Bağımsız
Gülce	1981	Üniversite	Uzman doktor	Evli	Ankara	Çatlak Zemin
Seher	1998	Üniversite	Öğrenci	Bekar	İzmir	Kampüs Cadıları
Bahar	1998	Üniversite	Öğrenci	Bekar	İstanbul	Kampüs Cadıları
Sevinç	1997	Üniversite	Öğrenci	Bekar	Ankara	Üniversiteli Kadın Kolektifi
Sevgi	1960	Üniversite	Emekli Öğr.	Boşanmış	Ankara	Bağımsız
Gülşah	1996	Yüksek lisans ögr.	Sos. Hiz Uzm.	Bekar	Gaziantep	Uçan Süpürge D.
Taşkın	1962	Üniversite	Sos. Hiz Uzm.	Boşanmış	Rize	DKY
İpek	1995	Üniversite	Öğrenci	Bekar	Ankara	Kadın Savunma Ağı
İlgar	1977	Yüksek lisans	Öğretmen	Evli	Ankara	DKY
Feryal	1997	Üniversite	STK çalışanı	Bekar	Rize	Fındıklı Kadınları
Sezen	1956	Üniversite	STK yöneticisi	Evli	Ankara	Uçan Süpürge D.
Cemre	1989	Doktora Öğr.	Araştırmacı	Bekar	Ankara	Çatlak Zemin
Sevim	1961	Yüksek Lisans	Emekli Gelir Uzmanı	Boşanmış	İzmir	Ankara Kadın Platformu
Nezihe	1987	Üniversite	STK çalışanı	Bekar	İstanbul	Çatlak Zemin
Nisa	1983	Doktora ögr.	İşsiz	Bekar	Ankara	Feminist okuma grubu
Eren	1964	Üniversite	Emekli memur	Evli	Zonguldak	Ereğli Kadın Platformu

(Devam ediyor)

Tablo 4 (Devam)

Katılımcıların Betimsel Özellikleri

Adı	Doğum Yılı	Eğitim Durumu	Meslek İş Durumu	Medeni Durum	Şehir	Örgüt
Özgür	1975	Lise	İşletmeci	Boşanmış	Rize	Fındıklı Kadın Meclisi
Sertap	2000	Üniversite	Öğrenci	Bekar	Kocaeli	Kadın C. D. P.
Evrin	1977	Doktora ögr.	İşsiz	Evli	İstanbul	Bağımsız
Seyla	1964	Üniversite	Emekli sendikacı	Bekar	Aydın	Didim Kadın Platformu
Gazel	1990	Üniversite	Öğretmen-işsiz	Evli	Ankara	Kadın Savunma Ağı
Meryem	1990	Üniversite	Öğrenci	Bekar	İstanbul	İMECE Kadın Dayanışma D.
Handan	1995	Üniversite	Sosyal H. Uzm./işsiz	Bekar	İstanbul	Mor Dayanışma
Fatma	1965	Üniversite	Ziraat müh	Evli	Ankara	Kadın Day. Atöl.
Aysel	1952	Doktora	Emekli Öğretim Gör	Evli	Antalya	Antalya Kadın Dayanışma/DKY
Güneş	1972	Ortaokul	Temizlik görevlisi	Evli	Ankara	Kadın Savunma Ağı
Dicle	1978	Üniversite	Sosyolog	Bekar	Diyarbakır	Özgür Kadın D.
Yelda	1976	Üniversite	STK çalışanı	Evli	İstanbul	Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler D.
Işık	1965	Ortaokul	Ev işçisi- emekli	Evli	Antalya	İMECE
Arzu	1969	Doktora	Öğretim görevlisi	Evli	Muğla	Karya Kadın Derneği
Feride	1989	Üniversite	Mv.Danışmanı	Bekar	Ankara	Çatlak Zemin
Gülcihan	1971	Üniversite	Siyasetçi	Bekar	Van	Van Kadın Platf.
Aynur	1972	Üniversite	Öğretmen	Evli	Ankara	Eğitim-Sen Kadın Grubu

Katılımcıların betimsel özellikleri aşağıdaki başlıklar altında ele alınmıştır.

Katılımcıların Eğitim Durumu

Görüşülen 40 kadının 2'si ortaokul, 2'si lise, 23'ü üniversite, 4'ü yüksek lisans, 3'ü doktora mezunudur. Görüşülen kişiler arasında 1 yüksek lisans öğrencisi, 4 doktora öğrencisi vardır. Bir görüşmeci ise siyasi nedenlerle üniversite eğitimini yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Güncel TÜİK verilerine göre 2020 yılında kadınların ve erkeklerin genel nüfusa oranla eğitim durumları Tablo 5'te belirtilmiştir.

Tablo 5

Türkiye Geneli Yetişkin Nüfusun Eğitim Durumu

	Toplam	Erkek	Kadın
			(%)
Okuryazar olmayan nüfus oranı (25+ yaş)	3,8	1,0	6,5
Bir öğrenim kurumundan mezun olmayan	4,7	2,2	7,1
İlkokul	24,1	19,6	28,5
İlköğretim okulu mezunu	10,8	12,5	9,2
Ortaokul ve dengi okul mezunu	13,2	15,0	11,4
Lise ve dengi okul mezunu	21,6	25,6	17,7
Yüksekokul ve üniversite mezunu	19,2	21,1	17,3
Yüksek lisans	2,2	2,5	1,9
Doktora	0,4	0,5	0,4

TÜİK Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı 2020'deki verilerle oluşturulmuştur.

Görüşme yapılan kadınların eğitim düzeyi özellikle lisans ve lisansüstünde yoğunlaşmaktadır. Ülke ortalamasına bakıldığında 25 yaş üstü kadın nüfusunun %17,3'ü yüksekokul ve üniversite mezunudur. Bu açıdan kıyaslandığında görüşme yapılan kadınların eğitim ortalamasının genel kadın nüfusunun eğitim durumundan oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Katılımcıların Yaş Dağılımı

Görüşülen kadınların doğum yılına göre dağılımına baktığımızda 40 kişilik görüşme grubunun yaş dağılımı şöyledir:

Tablo 6

<i>Katılımcıların Yaş Aralıkları</i>				
20-30 yaş	30-40 yaş	40-50 yaş	50-60 yaş	60-70 yaş
10 kişi	9 kişi	7 kişi	10 kişi	4 kişi

Görüşmeciler tespit edilirken Türkiye’de feminizmin farklı dönemleri ya da izlediği seyrin kişilerin hayatlarına yansımaları üzerine düşünebilmek için yaş dağılımının çeşitlilik taşımaya koşulların elverdiği sürece dikkat edilmiştir. Bu bağlamda 20-30 yaş grubundaki kişilerin feminizmle tanışma, kadın çevrelerine katılma gibi deneyimleri ile 30-40 yaş grubu ve 40-50 yaş grubunun tanışma ve eyleme pratikleri birbirinden farklılıklar göstermektedir. Yine 50 yaş ve üzerindeki kişilerin pratikleri de diğer yaş gruplarından oldukça farklıdır. Bu farklar kimi zaman feminizmin dalgaları metaforu üzerinden kimi zaman da kuşak farklılıkları üzerinden çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (bkz. Morsünbül, 2019; Berber, 2017; Sancar, 2011; Tekeli, 2004).

Katılımcıların Sosyalleştikleri Şehirler

Ön saha çalışması sürecinde katıldığım toplantılar ve çalışmalar sayesinde kurulan bağlantılar ve erişim kolaylığı nedeniyle görüşme yapılan kadınların büyük bir kısmı Ankara’da çalışma yürütmüş kadınlardan oluşmaktadır. Tüm görüşmecilerin ağırlıklı olarak çalışma yürüttükleri şehirler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 7

<i>Katılımcıların Sosyalleştikleri Şehirler</i>	
Şehir	Kişi Sayısı
Ankara	17
İstanbul	7
İzmir	3
Antalya	3
Rize	3
Diyarbakır	1
Van	1
Muğla	1
Denizli	1
Aydın	1
Kocaeli	1
Zonguldak	1
Toplam	40

Büyük Şehir ve Taşra İkiliği. Kuşaklara göre bir takım farklılıklar gösterse de katılımcıların büyük bir kısmı aile içi ilişkilerde annelerden veya aile içindeki kadınlardan yana eşitsiz işleyen toplumsal cinsiyet rollerinden söz etmişlerdir. Bu eşitsizlikler kasaba, köy ya da genel olarak taşrada daha da keskinleşmektedir. Diğer bir deyişle katılımcıların çocukluk ve gençlik dönemlerini geçirdikleri yerler küçük kasabalar ya da köyler ise kişiler toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından çok daha eşitsiz ve çoğu zaman daha ataerkil işleyen ilişkiler gözlemlediklerini ifade etmişlerdir. Örneğin Gizem'in çocukluğu bir köyde geçmiştir ve kadınlar açısından köydeki durumu şöyle ifade etmektedir:

Ben bir köyde doğdum. Erzurum'un Karayazı ilçesine bağlı bir köyde. Babam inşaat işçisi, annem de ev emekçisi bir kadın. İlk ve orta öğretimi köyde okudum. Köyü hiç sevmiyorum çünkü köylüler... (Köyler) Bence kötü (yerler). Dar kafalı. O açıdan. (...) Şöyle oldu aslında. Bahsettiğim köyü de sevmememin nedenlerinden birisi. Kız çocuklarının hala günümüzde benim bile liseye gittiğim dönemde okumadığı, okuyamadığı süreçti.

Kendisi ve dört kardeşi ailenin de destekleri ile eğitim almış ve köyden ayrılmış olsalar da köyün ve genel olarak taşranın, bir kadın olarak Gizem'e bıraktığı en derin etki bu darlık ve kısıtlılık duygusudur.

Artvin'in Borçka ilçesinde büyüyen Gazel açısından ise taşra kendisinin değilse de annesinin eğitim hayatından mahrum bırakıldığı bir yerdir:

Şimdi küçük. Önceden çok daha küçük. Annemin çocukluğunda çok daha küçük bir yerde yetiştiği için. Dedem de koyu Demokrat Partili ve aşırı muhafazakar bir insandı gerçekten. Kız çocuğunu şimdi Erzurum'da okul bi de. Erzurum'a nasıl gönderirim? Ortam içerisinde gönderirsem. Yani kötü yola düşer tırnak içerisinde öyle bir bakış açısıyla göndermedi annemi ve annem üç yıl boyunca filan ağlamış, beni okula gönderin, her şeyi yapacağım. Yani inekleri var, 'inekleri de bakacağım, her şeyi de yapacağım. Sizin her şeyiniz de ben eksik etmeyeceğim hiçbir şeyinizi ama beni okula gönderin', ağlamasına rağmen maalesef okutulmamış onun içinde bir ukdeydi.

Okula gitmek konusunda tutku düzeyinde istekli bir kız çocuğunun okuldan alıkonabilmesinde Gazel'in annesi örneğinde olduğu gibi dönemin politik atmosferi gerekçe gösterilse de arkada yatan en önemli nedenler ataerkil baskılar ve taşranın kadınları ketleyen, kısıtlayan ve kendi olmalarını engelleyen söylentileri hayatın esas belirleyicileri haline getiren yapısıdır.

Burdur'un Bucak ilçesinin bir köyünde doğup büyüyen Işık da yoksulluk nedeniyle anne babasından ayrı büyümek zorunda kalmış, öte yandan köyde bırakıldığı için küçükken yalnızca ilkokul eğitimi alabilmiştir:

Babam bildiğin davar çobanıydı. Yani hayvanlarımız vardı. Onlar hep dağda, çadırda yaşıyorlardı. Ben babaannemlerle köyde kalıyordum. Okul hayatım öyle geçti. Daha sonra bunu bıraktı, bu mesleği bıraktı babam, Antalya'ya göç etti. Ben yine kaldım babaannemle çünkü ilkokula gidiyordum o zaman. Babaannemlerde dedemlerde kalıyordum. İkisi de okuma yazma bilmiyordu. Babaannem biraz daha şeydi, okuma yazma bilmemesine rağmen daha ileri görüşlü bir kadındı. Hani belki ailem yanımda olsaydı, okuyabilirdim ve okursam daha iyi bir yere geleceğimden emindim.

Taşra ya da köyde büyümenin kadınlar için yarattığı bir diğer sorun ise çocuk yaşta evlendirilmedir. Gizem'e kıyasla bir üst kuşak olarak sayılabilecek Özgür açısından çok boyutlu kısıtlanmanın çok somut bir formu olan akraba evliliği ve çocuk yaşta evlenmek zorunda kalmayı Özgür şu sözlerle anlatmaktadır:

O zaman istemeyi bilmiyorsun ki öyle isteme diye bir şey yok. Olabildiğince kapalı bir toplumda yetiştik biz. Anne, baba, büyükler ne dediyse adet budur diye sen de ona uyuyorsun. Yani öyle hiç gerçekten baktığımda bugün hiçbir şey bilmiyormuşuz. (...) Yani düşünsene 16 yaşa bırak ben 16 yaşında benim kız kardeşim 14 yaşında evlendirildi. Yani 13 yaşında sözlendi, 14 yaşında düğün yapıldı. (...) Oyuncak gibi. Sanki bi evden bir eve taşıyorsun. Acaba o ev daha mı güzel? Sanki tatile gidiyorsun onların bahçeleri daha mı iyi?

Biz biraz büyümeye başladık. Benim bir de ablam var. Ben ortancaları, 3 kız kardeşiz. Hangimiz işte biraz büyümeye başladık. Hemen diğer aile işte babamın kardeşleri, 'O benim gelinim olacak. O benim gelinim olacak. (...) Çok küçücükken evde işte gelin olarak sahiplenme, yani kızı dışarı vermeme mantığı, eşyayız ya zaten. Demek ki onlara öyle bakıyorlar o zaman. Direk eşya mantığıyla, oo bu güzel bir koltuk dışarı verilmez gibi bir şey, öyle. Bu sefer bize yansıdığına ne kadar çocuk olsak da abi gibi gördüğümüz büyüklerimizle evlenmeyi tabii reddediyoruz.

Çocuk yaşta evlenmek zorunda kalsalar da kız kardeşlerin akrabalarla evlenmemeyi kabul ettirebilmiş olmaları bir nebze olumlu görülebilir. Ancak gelişimini tamamlamaksızın ve kendi olma hakkı elinden alınarak evlilik içinde büyümek zorunda kalmak Özgür'ün kendi potansiyelinin çok azına erişmesine neden olmuştur. Yine taşra ve köy bağlamında Özgür hayatının belki de en kritik kararlarından birini kendisi vermemiş, evliliği bir tür oyun gibi algıladığı yaşta büyüklerin verdiği role uygun bir şekilde davranmak zorunda kalmıştır. Evlilik; çocuk yaşta ya da bir miktar şanslı olanlar için genç yaşta taşranın kadınlar için önerdiği en önemli kimlik bulma aracı, toplumun

belirlediği normlara uygun bir şekilde kendi yerini bulma seçeneğidir. Bu seçeneği kendi isteği doğrultusunda hayata geçirmeyen ya da çeşitli nedenlerle geçiremeyen kişiler ise yargılanmaya, kıyıda kalmaya ya da dedikodunun konusu olmaya mahkûmdur. Nitekim taşrada kadın olmanın anlamını tartışan Çur (2005) da taşranın kadınlar için neredeyse tek vaaadinin evlilik olduğunu ifade eder: “Bir gardiyan olarak taşra, mahkûmlarıyla birlikte kendisini de, özendirmelerden, seçeneksizliklerden, kabullendirmelerden müteşekkil bir hapse kapattı. Kadınlarınaysa giderek onlara daha dar gelen bir hapishaneyi tek kurtuluş yolu olarak sunmaya devam etti: Evlilik.” (2005: 122).

Babasının bürokrat olması nedeniyle farklı kentlerde büyüyen ve kendi ailesinde daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet ilişkileri deneyimlemiş olan Taşkın, taşranın zorlayıcı kodlarıyla üniversitede tanışır ve taşrayı kadınların özgürlüklerini her açıdan kısıtlayan bir yer olarak tanımlar:

Üniversiteye başladığımda bir 6-7 ay filan yurttta kaldım. Orada gözlemlemeye başladım. Çünkü benimle diğer kız öğrencilerin arasında hakikaten uçurumlar vardı, daha özellikle bu cinsellik yönünden. Daha cinselliğini serbest yaşayanlar dışlanmışlardı. Sürekli krizler geçiriyorlardı, bayılıyorlardı filan o toplumsal baskıdan dolayı.

Taşra, üniversite öğrencisi olsalar da kendi bedenlerine ilişkin kararları veren ve cinselliği evlenmeden yaşayan kadınların dışlanma ve toplumsal yargılanma ile karşı karşıya oldukları bir yerdir. Elbette ki ailelerin ekonomik koşulları, sınıfsal konumları ve kültürel sermayeleri de kız çocuklarının yaşamlarında fazlasıyla belirleyici olmaktadır. Fakat tüm bu etkenlerin kadınlar açısından yeterli düzeyde gelişmemesi bir taşra özelliği olarak öne çıkmaktadır.

Taşra kimi zaman kişinin hayatına ailesi nedeniyle değil eğitim nedeniyle de müdahil olabilmektedir. Örneğin Sevinç yatılı okul nedeniyle Trabzon ve Kayseri’de lise yıllarını geçirmiştir ve her iki kenti de baskıcı birer taşra kenti olarak tanımlamaktadır:

Trabzon ve Kayseri’de karşılaştığım ciddi bir gericilik. Özellikle de Kayseri’de inanılmaz bir muhafazakâr kesim ve *kadının kamusal alanda kesinlikle hiçbir yeri yok*. Ben oradaki baskıyı çok yoğun hissediyordum. Trabzon oraya göre bir tık daha ileri hatta ama Kayseri’de o kadar dönüşmüştüm ki artık. Mesela otobüste bir erkeğin yanına oturmuyordum artık. Bu öğretilmişti. İçselleştirmiştım. Ki ben buna tamamen karşı olan, dediğim gibi muhalif bir insandım. Ama çok tedirgin oluyordum sokakta yürürken filan. O açıdan beni çok şey yapmış o süreç, farkında değilim o süreçte ama içimi doldurmuş o şeyler. Gericiliğe karşı olan nefret haliyle.

Sevinç'in anlatısında da kent olmasına rağmen taşra olan iki şehrin kadınlar açısından oldukça sınırlayan, kapatan ve “kamusal alanda” kadınları görünmez hale getiren yapısı öne çıkmaktadır. Bu sınırlayıcılıklara karşın Sevinç'in okuduğu kitaplar, kafasındaki sorular ve lisedeki arkadaşları ile birlikte oluşturduğu alternatif alanlar kendi tercih ettiği yolu bulmasını sağlamıştır. Bu bilinçle beraber üniversiteyi büyük bir kentte ve daha nitelikli bir üniversitede okumak, taşrada içine düştüğü baskılayıcı, kısıtlayıcı sistemi herkes için dönüştürmek hayali onun için büyük bir çıkış noktası olmuştur.

Köy ve taşra çalışmaya katılan görüşmecilerin bir kısmının büyüdüğü ve kültürel kodları, toplumsal cinsiyet ilişkilerini gözlemledikleri ve çoğu zaman tepki duyup içinden çıkmak istedikleri birer bağlamdır. Görüşmecilerin genel olarak taşraya dair deneyimleri ve gözlemleri kadınların bir dizi ortak sorun yaşadığını ortaya koymaktadır. Bu sorunlar gelinen bölge fark etmeksizin çocuk yaşta evlilik, kamusal alana çıkamama, hayata, kararlara ve bedene müdahale ve kontrol biçiminde özetlenebilir. Çur (2005) da Uçan Süpürge kuruluşunun “Köprüler Kuruyoruz” projesinde 55 farklı ilde kadınlarla yapılan buluşmalardan hareketle elde edilen bilgilere dayanarak, Türkiye'nin farklı bölgeleri hatta kimi zaman büyük şehirlerinin kendi içinde oluşmuş taşra karakterli semtlerinin kadınlar açısından ortaya çıkan sorunlarda ne kadar ortaklaşabildiğini şu sözlerle vurgulamıştır:

Farklı insanların farklı sorunları dile getirmesi beklenir değil mi böyle bir toplantıda? Öyle olmuyor. Dahası sadece aynı şehirdeki kadınların değil, farklı yerlerdeki kadınların bile dillendirdiği sorunlar öyle ortak, öyle benzer ki, beş-altı başlıkta toplanabiliyor neredeyse. Eğitime yönelik engeller, rızasız ya da mutsuz evlilikler, gelir sahibi olamamak, geleceğe yönelik endişeler gibi bildik sorunlar anlatılanlar. Fakat aynı toplantılarda ortaya çıkan bir sorun daha var ki, dillendirilmesi bile çözüm olabilir: Dışarı çıkmak. Evlerin dışına, sokağa, gezmeye, kamusal alana... ne dersiniz deyin adına oraya işte, çıkamıyor kadınlar. Çıksalar da rahat edebilecekleri bir yer yok evin dışında (2005: 124).

Katılımcıların bir diğer grubu ise taşradan kente göç eden ailelerin çocuklarından oluşmaktadır. Bu gruba giren kadınların anlatımlarında da küçük bir şehirden/ taşradan büyük kente göçün kadınlar üzerinde yarattığı çeşitli çelişkili durumlar dikkat çekmektedir. İçinden çıkılan taşra, kız çocuklarının çekilip kurtarılması gereken bir yer olarak betimlenirken büyük şehir ise ailelerin kızlarını nasıl koruyacaklarını bilemedikleri ve sürekli tedirginlik hissederek kızlar üzerinde baskı kurdukları bir yer olarak tanımlanmıştır. Örneğin Eren'in babası Ankara'ya çocuklarını okutabilmek için

göç etmiştir. Eren Ankara'nın gecekodu mahallelerinden birinde, Çinçin'de 8 çocuklu bir ailede büyümüştür. Baba köyden kente kızlarının eğitimi için göçmüştür ama aynı zamanda köyden gelen misafirlerden sakınmak için onları gece odaya kilitler:

Babamın dediğim gibi, Ankara'da kafasındaki şey şu, büyükşehir, bırakırsan kötü yola düşer. Ya da birileri kandırır ya da işte başlarına bir şey gelir diye. İşte onun baskısı çok ağırlıktıydı. Onun tedirginliği de mesela. İşte akşam hava karardıktan sonra sokakta oynayamazdık. Ama bizim evimiz, bahçeliydi. Babam o konuda şöyle bir şey yapardı. Mahalledekiler bizim bahçeye gelebilirdi. Gözünün önünde olalım isterdi. Eğer gözünden uzaklaşacaksak, sıkıntı. Pencerenin işte perdelerin kapalı olmasına çok önem verirdi. İşte doğulu ailesiniz, Ankara'dasınız, hastalanan, üniversiteye gelen, bizde çok okuyan büyük abilerimiz, ablalarımız oldu. Bu konuda özveriliydi. Ama mesela iki odalı bir gecekonduda eğer bizde biri kalıyorsa bizi bir odaya kilitlerdi.

Bu sakınmalı, bir yandan eğitime önem verilen öte yandan baskı kurulmaya çalışılan çelişkili ortamda, baba kontrolü elinde tutabilmek için şiddet de uygular. Bir kontrol mekanizması olarak şiddet tüm kuşakların hikâyelerinde köyde, taşrada ya da büyük şehirde ortak bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taşradan kente göçün kadınların hayatlarına yansması çok boyutludur. Göçün nedenleri, göç eden kişilerin etnik kimlikleri kişilerin göçün olumlu ve olumsuz etkilerini farklı boyutlarda deneyimlemelerine yol açabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Ilgar'ın deneyimleri dikkat çekicidir:

Muhafazakar olmayan ama biraz o tarafa yönelen, doğulu bir ailenin 7 çocuk arasından dördüncü çocuğuyum. İlk 8 yılım kırsalda geçti. Küçük bir ilçede, Muradiye'de, Van'da. Daha sonraki bütün yıllarım Ankara'da geçti. Çocukluğumda yaşadığım bölge ile buraya geldikten sonraki çocukluğumun bir çatışmasını yaşadım. Hem doğa açısından, farklı iki doğanın ortasında olmak, kırsalla şehir çarpışması, kimlik çarpışması ya da kargaşası. Artı işte toplumun kimlikle beni yüzleştirmesi. Benim bilmediğim kimliği toplumun bana öğretmesi. Öğrettiği dönemlerin içinde geçti benim ikinci çocukluğum. (...) Ailem bu kent yaşamına çok çabuk aslında adapte oldu. Ama bu kimlik kargaşasının yaşatılması bizi çok zorlayan zamanlara denk geldi, işte 90'lar döneminde, şimdi de az değil ama, büyüdüm, daha başka bakıyorum. O zaman çok zorluydu. Öyle bir yaşamın içerisinde geldim ve bizim tek çaremiz okumaktı.

Özellikle annesinin kızlarını erken yaşta evlendirmek istemesi, erkek kardeşlerin kızların okumasına engel olmaya çalışması gibi ataerkil baskılara maruz kalan Ilgar Kürt kimliği nedeniyle kentte sorun yaşarken kadın kimliğine yönelik baskıları biraz da kente göç etmiş olması sayesinde aşabilmiştir. Babası ona kentte olmanın yarattığı çıkış olanaklarını sürekli hatırlatırken annesi geleneksel rolüne uygun davranmasını salık

verir. Ilgar ise daha sonraki yıllarda da yapacağı gibi çelişkili bir biçimde geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri ile eğitim ve büyük şehir sayesinde eriştiği olanaklar arasında gidip gelen bir yaşam seyri izler:

Liseyi bitirdiğimde nişanlanmıştım. Nişanlanıyorum. Ama bu başarımı zaten babam biliyor, nişanlanmamı istemiyor. Dedi ki sen başarılı bir kızsın. Geleceğin parlak. Bak söylediği cümle bu. Aynen. Neden gidesin ki doğuda hayat düşünüyorsun? Ve daha küçük bir yerde, ilçede. Sen büyük şehirdesin, başkenttesin. Bunu yapamazsın. Yapmamalısın. Evet, istemiyorum dedi.

Büyük şehrin bir kadın için açabileceği pencereler ve çıkış yolları konusunda Ilgar'ın babasının uyarısı çok dikkate değer görünmektedir. Ancak belli ki toplumsal normların ve geleneksel rollerin çağrısı genç yaştaki Ilgar'ın bu uyarıyı dikkate almasına engel olmuştur.

Büyük kente göç Batman doğumlu olan Dicle için ise kadın hareketi ve politik kimliğine erişim için zengin imkânlar yaratmıştır. Siyasal nedenlerle göç etmek zorunda kalan Dicle kadın hareketiyle ve kadın gruplarıyla İstanbul'da tanışır. Politik kimliğini oluşturan farklı grupların içine İstanbul'da girer:

Ben uzun zamandır, 25 yıldır kadın mücadelesinde yer alıyorum. İstanbul'da çalışmaların avantajı oldu benim için. İlk feminist kadın hareketi ile de buluştum. (...) Yani göç ettim gittim ve Kürt ilinden göç ettim. Gittim ve orada mücadeleye de ilk başladığımda Özgür Kadın Derneği, Kürt kadın hareketinin başlattığı bir dernekti.

Farklı kadınlık deneyimlerinin de gösterdiği gibi büyük kente göç büyük oranda taşranın baskıcı yapısından kurtuluş imkânlarını içinde taşımaktadır. Özellikle İstanbul'da kent yoksulları açısından kıyıda bırakılmak ve birçok olanağa erişememek gibi sorunlar olsa da büyük kent olmanın bir dizi avantajı da özellikle kadınlar açısından erişilebilir durumdadır. Dicle'nin kendisini ifade edebileceği bir takım dernekler ve topluluklara erişebilmesi bu imkânlara işaret etmektedir. Kendisi iki yaşındayken ailesi Ardahan'dan İstanbul'un kıyısına Esenyurt'a göçmüş olan Meryem'in kentle ilişkili çocukluk ve gençlik deneyimleri de buna örnek teşkil edebilecek niteliktedir:

Annem ev işçisi, halalarım ve çevremde birçok kadın ev işçisiydi. İmece Kadın Dayanışma Derneği de bizim Esenyurt'a gelmişti o dönem. Hemen bizim evimizin altındaydı. Ben o zaman orta sona gidiyordum. Yani 8. sınıf öğrencisiydim. Annem halalarım, o derneğe gidiyorlardı, kadın derneğine. İşte ev işçileriyle ilgili çalışmalar yürüten bir dernekti o zaman. Ve ben de kitap okuma, tiyatro gibi şeyler için gidiyordum mahalledeki arkadaşlarımla birlikte. Aslında kadın çalışmalarına ordan öyle başlamış oldum.

Hem ailenin kadınları hem de bir kız çocuğu olarak Meryem kentin kıyısında da olsalar büyük kentin çoklu olanakları, farklı politik grupların kendilerini ifade etmelerine olanak tanıyan yapısı sayesinde bir kadın derneği ile buluşabilmiş, bu yolla kendilerini ifade edebilecek kanallara erişebilmişlerdir. Özetle köy ya da taşradan göç çelişkili kimi yanları olsa da kadınlar açısından büyük oranda olumlu etkilere sahiptir.

Kentte ve daha çok da kentli, eğitilmiş ailelerde doğup büyümüş kadınların gerek eğitime erişim olanaklarına gerekse de dönüşmeye daha açık toplumsal cinsiyet ilişkilerine sahip olduklarını söylemek mümkündür. Kendini bulmaya olanak sağlayan alternatif kamusal alanlara erişmek kadınlar için kentte daha olasıdır. Üç farklı kuşaktan kentli kadının deneyimleri de kentte alternatiflere erişme ihtimalinin taşraya kıyasla ne kadar yüksek olabildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin ev kadını bir anne ve memur bir babanın çocuğu olan Aysel, İstanbul Beşiktaş'ta büyümüştür. Büyüdüğü aile ekonomik olarak dar gelirli bir aile olsa da Aysel bir Fransız lisesinde okur, liseyi bitirir bitirmez kendi tercihiyle evlenir. Ancak kendisini 1982'den itibaren özellikle İstanbul başta olmak üzere Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde adım adım genişleyen feminist hareket içinde, kadınların arasında bulur. Akademisyen, mimar, avukat gibi birçok meslekten kadının bir araya geldiği toplantılara katılır. Bir süre sonra ise bu toplantılar mimar olan kız kardeşinin küçük bürosunda yapılır. Doktor eşinin ağır şiddetine maruz kalan mimar kız kardeşi ile birlikte Aysel 1987 yılındaki Dayağa Karşı Yürüyüş'ün öncülerinden olur. Aynı dönemde Aysel birlikte toplantılara katıldığı kadınları gözlemler:

Şimdi ben bu toplantılara gidiyoruz ya. Geniş grup dediğimiz bir grup oluştu işte. Kadınlar 5- 6 taneyken olduk 30 kişi. O sırada gözlemliyorsun tabii, profesörü var, doçenti var. Efendim ev kadını var. Ne bileyim diğer mesleklerde eczacısı var, doktoru var. Diğer mesleklerden bir sürü insan var. Ay dedim ya ben kendi kendime ne oluyor olamam ki, yani bu saatten sonra olmaz mı?

Aysel liseyi bitirdikten hemen sonra evlenmiş ve ekonomik zorluklar nedeniyle de çalışmaya başlamıştır. Bu arada üniversite sınavına girmiş ancak çalışma hayatı ve evlilik nedeniyle üniversiteye başlama gündemini bir kenara bırakmıştır. Ancak toplantıların ve tartışmaların yarattığı heyecan ve kadınlardan aldığı ilhamla üniversiteye başlama kararı alır:

(...) Ondan sonra işte dank edip dank edip otuzumdan sonra ben üniversiteye tekrar girip çok çalıştım ama. Yüksek lisanslar, doktoralar, doçentlikler ve profesörlükler. Hepsi çok yoğun ve de şey geçti yani, nasıl diyeyim, meşakkatli geçti. Ama tabii yani kadın hareketine borçluyum, bunu söylemem lazım. Kadın hareketine borçluyum ben bunu.

Bunu bir borç olarak nitelese de Aysel bu borcu ya da yeniden deneme, başlama fikrini elbette ki en çok kendi becerileri ve ama aynı zamanda büyük kentin farklı karşılaşmalara olanak sağlayan yapısı sayesinde hayata geçirmeyi başarabilmiştir. Farklı arka planlardan, kültürel yapılardan, dünya görüşlerinden insanların çeşitli sorunlar çevresinde bir araya gelebilmelerini mümkün kılabilmesi, kentin toplumsal hareketler için hayati öneme sahip olmasına neden olmaktadır. Diğer bir deyişle:

Kentler mücadeleyi besler. Toplumsal hareketler genellikle kendilerini kentlerde ifade etme şansı bulurlar (...) Biz kentin toplumsal hareketlerden oluştuğunu düşünüyoruz. Kentleri tanımlayan özellikler- yoğunluk, büyüklük ve çeşitlilik (Wirth, 1938)- mücadelenin (contention) gelişmesi için temel öğeleri sağlar. Kentler yoğun alanlar oldukları için o alan üzerinde gelişen çelişkileri tetiklemeye meyillidirler (Uitermark, Nicholls and Moormans, 2012: 2546).

Politik nedenlerle, kazandığı üniversiteye gitmesine ailesinin izin vermediği Berna da İzmir'in büyük bir şehir olmasının sağladığı imkânlardan yararlanmıştı. Bu sayede Berna farklı politik gruplarla temas etmiş ve 1990'ların yükselmekte olan feminist hareketine dâhil olmuştur:

Bizler nasıl kadınlardık? 90'lar, 94-95. Bu sıralarda da bunlar şey yapmışlar, bizim gibi genç kadınları hem de geriye dönük kendi ilişkilerinde olan kadınları, şu örgütümüzde olan kadınlar olarak, akıllı kadınlar tabii bunlar, bi kendimize bi bakalım diye gezdiler. Bunlara bilinç yükseltme toplantıları dedik biz. Ve bunlar her hafta ya da her ay bir evdeydi. Bilmiyorum. Bence her hafta dönüşümlü bir evde, pastalı börekli çaylı sohbet ediyorduk. Alkol alınmıyordu. O bilinç yükseltme toplantılarında hepimiz feministleştik. Bana da geldikleri için, ben de sendikada filan herhalde şey yapıyorum, Halkevleri'nde çalışıyorum bi de tanımıyorum ordaki kadınlar tarafından. Ordan böyle bir grup İzmir'de, kaç kişilik işte 10-15 kişi vardık. Daha sonra örgütsel yapılandırmalara çevirdik onları. Evet evlere sığmıyoruz deyip sonra sokağa eyleme özgürleşmeye gibi oldu.

Her iki kadının anlatısında kentte olmaya özel bir anlam atfedilmemektedir; onlar açısından yaşanan karşılaşmalar, farklı politik gruplarla bir araya geliş ve bununla birlikte gerçekleşen dönüşümler kent yaşamının doğal akışı içinde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Taşranın kısıtlayıcılığına kıyasla İstanbul ve İzmir gibi iki büyük kentin merkezinde bu tür deneyimler yaşamak kadınların kentin anonimliğinin yarattığı ferahlıkta kendilerini bulmalarını sağlamıştır. Feride ise İstanbul'un merkezi yerlerinden birinde büyümenin kendisine sağladığı imkânların farkındadır ve küçük yaşlardan itibaren kendi kimliğini kendi isteğine göre kurmak için bu olanaklardan yararlanmıştı:

İstanbul'un merkezinde Feriköy'de doğdum, büyüdüm. Hep ailem orada yaşadı. (...) Sanırım lise sondaydım yani ve İstanbul'daki ilk feminist gece yürüyüşüydü. Ben de Feriköy'de oturduğum, serbest çok serbest bir ergenlik ve gençlik geçirdiğim, akşamları sokakta olabildiğim için, sanırım büyük bir yürüyüşe denk geldim. Ama gitmedim. Sanırım ben yine lise sondaydım, Filmmor ilk festivalini yaptı Fransız Kültür'de, gösterim yaptı sanırım, çok emin değilim ama. Onu gördüm, bir tane filme gittim. Ama asıl feminist gece yürüyüşüne 2007'de sanırım gittim ilk, yani üniversiteye başladığım yılda.

Katılımcıların taşrada olma, büyük şehre göç etmiş olma ya da kentte büyümüş olma deneyimleri, içinde büyüdükleri ailelerin ekonomik ve sosyokültürel yapısı kadar kimi zaman onu aşacak düzeyde yaşamlarına etki etmiştir. Taşranın çoğunlukla akla getirdikleri bastırılmış, kısıtlanmış kız çocukları ve kadınlık halleridir. Kente doğru yaklaştıkça kadınlar açısından kamusal, sokağa, politik olana ve aynı zamanda kendini istediği biçimde oluşturmaya dair olanaklar yelpazesi açılmaktadır. Elbette ki taşranın güvenli ve korunaklı bir yaşamı, kentin ise korunaklı olmayan tehdit ve tehlikelere açık halleri çağrıştırdığı kadın deneyimlerinden de söz etmek mümkündür. Örneğin Handan'ın küçük bir taşra kentinde başlayan ve daha sonra İstanbul'da çok başka bir hal alan deneyimleri buna işaret etmektedir:

Hatay'dayken kendimi *çok güvende hissettiğim* bir durum vardı. Kendi bölgem, kendi çevrem vs. Bir şeyleri yapmakta çok korkusuzdum açıkçası. Endişelerim, kaygılarım çok daha azdı. Ve orada kendimi çok daha iyi hissediyordum. Bir yere çıkarken bile, bir şeyler yaparken bile kendimi daha özgür hissediyordum. (...) İstanbul'da özellikle şeyi fark ettim,

mesela Hatay'da dediğim gibi tek bir örgütsün. Kadın örgütü nerdeyse çok fazla seçeneğin yok ya da çok fazla şeyin yok, örneklerin yok. Ne yazık ki. Her şeyi sen deneyimliyorsun, sen keşfediyorsun. Ama İstanbul'a geldiğinde çok fazla deneyim ve çok fazla şey fark ettim. Çok fazla seçenek var. Birbirinden farklı yapılar, birbirinden farklı insanlar, bir dünya topluluklar. Sosyolojik açıdan da baktığımda bir dünya insan çeşidi var ve bunlar ilk başta çok korkuttu, *çok güvensiz hissettim*. Mesela o Hatay'da gördüğüm güven ilişkisi ya da güven temelini kurduğum birçok şey burada yoktu. Burada mesela çok güvensizdim. Ama sonrasında şey toparladım. Yani alıştım bu süreçlere. Buradaki yapılara, buradaki kazanımlara, oturduğum yerlere, gittiğim yerlere. Tabii ki de kentle, Hatay da kent ama kırsal noktalarda kalıyor. Yani ben mesela kasabada büyüdüm orada. Yani buradaki bir mahalle neredeyse Hatay'ın tümüne bedel yani.

Handan'ın iki kentte ya da diğer bir deyişle taşra ile kentte edindiği deneyimleri kendi dönüşümünde kritik roller oynamıştır. Kentte (İstanbul'da) başlangıçta hissettiği güvensizlik onun için bir başka köklü dönüşümün başlangıcı olmuştur. Söz konusu taşra

kent kıyaslamasında taşra lehine söylem neredeyse sadece Handan'ın deneyimiyle sınırlıdır.

Bu çalışma özelinde katılımcıların ilk gençlik ve çocukluk yılları ile ilişkili olarak Türkiye'nin çeşitli şehirlerindeki deneyimleri ağırlıklı olarak yukarıda betimlenen şekillerde bir taşra-kent karşıtlığı ortaya koymaktadır. Özetle taşra kadınlar açısından sınırlandırılmanın, geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri ekseninde oluşturulmuş ve kamusal alanın dışında kalmış bir hayatın mekanı iken; kent, özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirler başka türlü yaşamların, sokağın ve kendini bulmanın mekanıdır.

Katılımcıların Aile Yapıları

Yapılan görüşmelerde kişilerin büyüdüğü aile ve çevre üzerinde durulmuştur. Kişilerin nasıl bir çocukluk geçirdikleri sonraki yıllarda hayatlarını biçimlendiren etkenlerin başında gelmektedir. Türkiye gibi oldukça çeşitli kimliklere sahip toplulukların, politik grupların ve son yıllarda toplumsal alanda kendine giderek daha fazla yer açan çeşitli feminist hareketlerin yer bulduğu bir toplumda, aile halen merkeziliğini büyük oranda korumaktadır. Aileler kimi zaman çocuklarının eleştirel düşünme süreçlerini desteklemekte kimi zaman ise onları baskı altına almaya bazen de çeşitli biçimlerde engellemeye çalışmaktadırlar. Görüşmelere dayanarak kadınların geçirdikleri dönüşümlerde farklı tutumları ile aile dikkate alınması gereken bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede aileler, siyasal dönüşüm için kritik öneme sahip olan düşünümelliği çocuklukta destekleyen bir ortam sunan aileler ile sınırlayıcı ve baskıcı tutuma sahip aileler başlıkları altında değerlendirilecektir.

Düşünümelliği Destekleyici Bir Zemin: Hayatı Sorgulamayı Destekleyen Aileler. Chovanec ve Lange (2007: 2) toplumsal hareketlere katılan aktivistlerin eleştirel bilinç oluşumu üzerine yaptıkları çalışmada, bir takım toplumsal hareketlerde yer alan kişilerin bilinç dönüşümünün temellerini incelerken, yola çıkış noktalarını şu Marksist öncüle dayandırdıklarını ifade ederler: “bilinç toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirilir ve bu da dolayısıyla bireylerin toplumsal olarak nasıl konumlandığını ve bilincin maddi ve fiziksel dünya ile nasıl ilişkilendiğini biçimlendirir”. Bu bakış yazarların da ifade ettikleri üzere Freire, Gramsci ve Allman gibi Marksist yazarların

bilinç meselesini ele alış biçimlerinin bir özeti gibidir. Bu çalışma bağlamında da bilincin oluşumu benzer şekilde toplumsal ilişkilerin, öncelikle de ailenin etkisi ele alınarak incelenmektedir. Zira çalışmanın teorik olarak yaslandığı kaynaklar söz konusu yazarlarla ortaklıklar taşımaktadır. Chovanec ve Lange'ın söz konusu çalışmadaki şu vurguları da burada yol açıcı olmuştur: “toplumsal bilincin yalnızca *dönüşümünün* değil erken yaşlardaki *oluşumunun* da olgun bir eleştirel bilincin yeşerebileceği ya da yetişkinlik döneminde restore edilebileceği bir temel oluşturduğunu öğrendik” (2007: 2). Bu çalışmada görüşülen kişilerin büyük bir kısmının kendi bilinç dönüşümlerine dair bakışları da bu saptamayı destekler niteliktedir. İlk çocukluktaki şekillendirici öğrenmelerde ailenin referans çerçevesi belirleyici olmaktadır. Diğer bir deyişle aile kişilerin çocukluk yıllarında onlara bir dizi anlam perspektifi sunar. “Anlam perspektifi genellemelerimizi ve zihinsel alışkanlıklarımızı biçimlendiren kültürel ve psikolojik varsayımlarımızın bütünsel yapısıdır” (Sayılan, 2009: 167). Bu anlam perspektifleri referans çerçevesini oluşturur ve çoğu zaman sonraki yıllarda kişilerin kendi geliştirdikleri referans çerçeveleri için destekleyici bir zemin oluşturmaktadır. Örneğin Türkiye'nin kuzeyinde küçük bir kentte büyümüş olan Feryal ailesinin kendi bilinç durumunun oluşumuna etkilerini şu sözlerle ifade etmiştir:

Politik bir ailede büyüdüm. Annem de babam da çok politik insanlar. Keza ablam da. 4 kişilik bir çekirdek ailemiz var bizim ve hepimiz çok politik insanlarız. Babam aktif olarak siyasetle gençliğinden beri uğraşmakta. Önce Behice Boran'dan başlayıp şu an CHP'de hala aktif görevi var, ilçe yönetiminde orada uğraşiyor. Ablam da akademisyen, kendisi zaten feminizm, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konularda duyarlı bir barış imzacısı, atılmış bir maalesef KHK'lı bir akademisyen. (...) Annem politikayı gençken çok uğraşmış, bu duvar yazıları olsun, afişlemeler olsun o zaman baya uğraşmış. (...) Gene tabii her eylemimize gelir çağırıldığında. Aynı zamanda çok birbirleriyle konuşan, tartışan bir ailede de büyüdüm. Bu siyaset olur, başka bir konu olur. Büyüklerim olarak annem ve babam çok fazla söz hakkı sahibi olmamızı istedi hayatlarımızda ve kendi hayatlarında da. Ve bizi bu şekilde yetiştirdiler.

Söz konusu ailenin politik tartışmalara ve çocukların söz hakkına olanak tanıyan bir iklim sunması Feryal'in kendi kimliğini ve referans çerçevesini etkileyen en önemli etkenlerden biri olarak kendisi tarafından vurgulanmıştır. Türkiye'nin doğusunda büyük ama taşra sayılabilecek bir kentte, Van'da büyüyen Gülcihan da ailenin kendi referans çerçevesinin oluşumunda oldukça etkili olduğunu ifade etmiştir:

Ailem aslında Siirtli. Babam okumuş, medrese okumuş biri. Gerçekten bize büyük bir imkânlar sundu. Çocuklarıyla da paylaşarak onların daha demokratik bir

ortamda yetişmelerini istedi. Böyle bir ortamda büyüdük. Babam yaklaşık 45-50 yıla yakın Van'da yaşıyor. Ailemiz 10 çocuklu bir aile, ben ikinci çocuğuyum ailenin. Tabii bunun sorumlulukları var. 4 kız kardeş, 6 erkek kardeşiz, tabii hepsi benden küçük olduğu için ister istemez sorumlulukların birçoğunu ben üstlendim. Babam aktif siyasetin içinde olan bir şahsiyetti. HEP, DEP dönemlerinde aktif siyaset yürüttü, kendisi medrese okudu ama mele deniyor burda, imamlık falan yapmadı. Kendisi bir alimdir yani bu konuda toplumda tanınan bir şahsiyettir. Annem o da yani küçük yaşta evlenen bir anne. Onun sohbetlerinde mesela 14 yaşında evlenip küçük yaşta çocuk sahibi oldu. Hatta şöyle derdi, 'köye okul geldi babam okula göndereceğine beni evlendirdi', hep demiştir. Evliliğin içinde kalan, aslında çok politik, her şeyin farkında, halen çok düzenli bir şekilde televizyonu izler, takip eder, politik yorumlar yapar. (...) Kendini bilen, toplumu taniyan, toplumun geleneksel yapısını gören ama dönem dönem onun da o geleneksellik içinde kadına, kadının yaşamına dönük eleştirileri olduğunu görebiliyorum. (...) Özgürlükleri tanıyan, olması gerektiğini düşünen bir kadın.

Ebeveynlerin kendi yaşamlarına dair çıkarımları, eleştireliliğe görece açık olmaları, ev içinde politik görüş ve tartışmaların yapılıyor olması gibi bir dizi etken Gülcihan'ın sonraki politik tercihlerinde fazlasıyla şekillendirici yere sahiptir. Annesinin çocuk yaşta evlenmiş olması ve buna yönelik eleştirileri belki de Gülcihan'ın daha sonra kendi belediye başkanlığı döneminde çocuk yaşta evliliklere karşı tutumunda etkili olmuştur. İlk çocuklukta ve gençlik döneminde evde çocukların şahit oldukları her şey aslında sonraki yıllarda referans çerçevelerinin yapıtaşlarını oluşturmaktadır. Nitekim Dicle de politik bir ailede büyümenin kendisi ve kardeşlerinin hayata bakışlarını nasıl etkilediğini benzer şekilde ifade etmiştir:

Kadın çalışmaları nasıl diyeyim, biraz demokrat bir ailede büyüdüğümüz için aslında zor, çalışmalara onlar bizi teşvik ediyordu. Götürüyordu, katmaya çalışıyorlardı. Çalışmalara başladıktan sonra da bu konuda hani her zaman da aile yanımda destek oldu. (...) Politik bir aileden kaynaklı avantaj oldu aslında. Bugün mücadelenin bir yerindeysem en çok da ailem daha çok annemin emeği, katkısından kaynaklı.

Aile bireylerinin özellikle annenin siyasal etkinliklere katılmayı teşvik eden tutumu, hem Dicle'yi hem de diğer kız kardeşlerini kadınlara dair konularda politik tutumlar almaya yönelten önemli bir zihinsel zemin oluşturmuştur.

Ankara'da oldukça politize aile ortamında büyümüş olan Gülce'nin okuma, tartışma ve yaşam üzerine derinlemesine düşünme gibi özellikleri edinmesinde de ailesinin yarattığı zemin etkilidir. Örneğin dedesi küçük yaştaki torununun düşünce dünyası ile özenli bir şekilde ilgilenmiştir:

Dedem evet çok okumuş, dünya mevzularına duyarlı, kendini solda ifade eden birisiydi ve bir kızı var annem, bir de kız torunu var ben. Bizimle ilişkisi olağanüstü ötesiydi ve ben hala çok özler ve yokluğunu çok hissederim dedemin. Çok konuşurdu. Ben çocukken bana çok kitap okurdu. Çok anlatırdı. Yani beni okula yürüyerek götürürdü ve her gün gelirken kafasında bir şey düşünürdü mesela Gülce'yle bunu konuşayım diye, ki ben o zaman 8-9 yaşlarında bir çocuğum. O kadar da kıymetli bir insandı aslında.

Bir yandan anneanne ve dede ile diğer yandan her ikisi de 1980 öncesi politik gruplara dâhil olmuş ebeveynleriyle büyüüp iki çifti de gözlemlene şansı bulan Gülce anne baba ile okunan, tartışmalar yürütülen, 1980 darbesinin çeşitli boyutlarının yaşandığı bir çocukluk geçirmiştir:

Tabii bizim hayatımızı belirleyen biraz da 80 sonrasında yaşanan o bütün işsizlik ve işte ceza korkusu ve babam da kısa bir dönem de olsa hapse girdi çıktı. Ve o tabii bütün etraflarındaki arkadaşlar, insanlar çok kötü günler yaşadılar. Fiziksel duygusal ciddi hasar gördü. Arkadaşlarının büyük bir kısmı yurtdışına çıkmak zorunda kaldı. Oldukça zor zamanlar. Annemin hem örgüt içersiyle ilgili anlattıkları hem babamla evliliğin özellikle ilk dönemlerine dair anlattıklarında yine de kendilerinin çok daha ikinci plana atıldığı hem örgütler orada daha çok birbirine karışıyor tabii. Örgütte bize pul yala derlerdi oturup yalardık bir kenarda yani diyor. Mesela arkadaşları geliyor, annem çay demliyor babam oturuyor salonda gibi şeyler oluyordu. Çok küçükken ben de hatırlıyorum. Gelen gidenin de çok olduğu dönemlerdi biraz da.

Cemre de politize aile ilişkileri özellikle de politik bir baba ile büyümenin, okuduğu kitapları, süregiden toplumsal meseleleri tartışabildiği bir ailede yetişmenin kendisi için düşünsel anlamda ön açıcı olduğunu düşünmektedir. Bu çerçevede feminist bilinç edindikçe babasının cinsiyetçi tutumlarına yönelik eleştiriler de bu ortamın bir parçası olmaya başlamıştır:

Görece de rahat bir ailede büyüdüm aslında. Yani belli bir şeyler için kavga vermem gerekti ama muhafazakâr bir aile gibi addedemem. Babam 70'lerden beri solculuk yapan bir figür. Annem babam kadar olmasa da öyle bir şekilde hareketlerle ilişkilendi üniversitedeyken lisedeyken falan. Babama göre daha muhafazakar olduğunu söyleyebileceğim gençliğinde. Ama gene de çok şey rahat. (...) Biz çok konuda konuşan bir baba kızdık. Ve daha şey üzerinden siyasal konuşmalar çok yapardık. Yani ilişkimizin temeli. Buna ne diyorsun, şuna ne diyorsun falan. Şunu okudun mu filan. Oralarda böyle sürekli. Ama bak böyle bir tartışma da var. Ama şu da var, bunu evde göremiyoruz. Saçmalıyorsun falan gibi biraz daha sanırım babacılıktan annemi tutmaya doğru ufak ufak kaymalar.

Çok küçük yaşlardan itibaren etnik kimliğe, siyasal tutuma ya da kadın sorunlarına dair tartışmaları dinleme, yaşama, tanık olma ve gözlemlene hali; yetişkinlik

döneminde, görüşülen kadınların oluşturduğu hayata bakış biçimlerine temel oluşturmuştur. Ailenin destekleyici tutumu, siyasal görüşlerin tartışılması, çocukların kendilerini ifade edebildikleri bir ev içi ortam yaratılması gibi davranışlarla kendini göstermektedir. Örneğin tek çocuk olarak yetiştirilen Sertap da ailesiyle ilişkisini, kendini rahat ifade etmesine olanak sağlayan, rahatlatıcı bir ilişki olarak betimlemiştir:

Böyle daha çok şöyle bir durumum olmadı, yani beni ailem bir şeylere itmedi. Hani bazı insanları küçükken aileleri çok sıkar ve sonra onlar birden kurtulmak ister. Farklı bir şehirde okumak istiyorum vs. derler ya, benim hiç öyle olmadı. Sıkı ve baskıcı bir ailem yoktu. Güzeldik, mutlu mesut yaşadık aslında. O şekilde yani bir sorun yaşamadım. (...) Babam eğitime önem veren, deli gibi kızım okusun kızım okusun diyen, anne de aynı şekilde öyle bir ailede büyüdüm. (...) Farklı bir şey beklenir ya. İnsanlar kurtulmak ta istiyordur işte. Ya da örgütün, bir örgüte üye olanlar hakkında öyle düşünülür. Genelde, annesi babası sahip çıkmamış ta, bir yerlere girmiş falan diye. Böyle bize çok o gözle bakıyor büyükler, benimki öyle değil.

Örgütlü olmayı, bir toplumsal hareketin ya da siyasal bir grubun parçası olmayı kimi zaman ailenin kusuru olarak gören geleneksel bir bakışı betimleyen Sertap durumun hiç de öyle olmadığını ifade etmeye çalışmaktadır. Tam tersine ona göre ailesiyle olumlu ve destekleyici bir ilişkiye sahip olması, kendisini eleştirel bir biçimde ifade etme ve toplumsal dönüşümün bir parçası olma isteğini beslemiş ve desteklemiştir. Yelda açısından da ailesi olumlu bir örnek teşkil etmiş ve bu bakımdan sonraki çalışmalarında kendisini olumlu anlamda etkilemiştir:

Aslında biz çok dengeli büyümüşüz. Yani geriye dönüp bakınca şeyi ben çok hiç hissetmedim nerdeyse, kız ve oğlan, bir erkek ve kız çocuktuk sonuç itibarı ile. Dolayısıyla o aradaki fark, bir fark gözetilmesi işte. İşte bir adaletsizliğe, haksızlığa uğruyor olmak falan gibi şeyleri hiç hissetmedim, aksine böyle şeydi. Ben daha dışa dönük olan, daha dışarıda olmayı seven çocuktum. Erkek kardeşim daha evde olmayı tercih eden, daha içine kapanık olan çocuktum. O konuda ebeveynlerimizin bir şey yaptığını düşünüyorum. O dengeyi güzel gözettiklerini düşünüyorum.

Fatma'nın deneyiminde ailesi görece eşitlikçi bir yapıdadır ve kendisini destekleyen ve önünü açan bir role sahiptir:

Bizim bugünkü savunduğumuz anlamıyla bir toplumsal cinsiyet eşitliği söz konusu değil ancak özellikle annem babamın ilişkileri açısından birbirlerine çok saygılı bir ilişkileri vardı. Şiddet hiç olmadı hayatımızda. Yani ne bize ne annemle babamın ilişkilerinde. Bizim ailede söz sahibiydik. Yani konuştuğumuz ya da fikirlerimiz değer verilir, dikkate alınır. Çok sorunlu değildi ama tabii ki gerçek anlamıyla baktığımızda diğer birçok aile gibi tam bir eşitlik olduğu ya da eşitlik olduğu söylenemez. (...) Ben aynı zamanda engelliyim. Bir de çocuk felci geçirmişt看.

Özellikle benim için özellikle babam çok daha fazla ön açıcıydı. Yani toplumda yer ve söz sahibi olabilmem, yaşamımı o şekilde hani güçlü olarak ikame ettirebilmem için, gelecek için özellikle ben daha çok teşvik ediliyordum.

Bazı ailelerde ise aile bireylerinin dayanışma kaynağı olarak görülmesi söz konusudur. Bu noktada Sevim'in ailesini en temelde güçlü bir dayanışma kaynağı olarak tanımlayışı ve feminist kuramların büyük kısmının aileye bir kurum olarak yekpare tavır alışına dair eleştirisi dikkat çekicidir:

Birbirine düşkün bir aileyiz. Hala öyle. O düşkünlük ve birbirini kollama. Annemin özellikle bu sağladığı şey. Bizi hep ayakta tuttu, öyle diyebilirim. Aile üzerine konuşurken bugünlerde çok gündeme geliyor ya İstanbul Sözleşmesi, bir aile miti üzerinden reddedilmeye çalışılıyor. Ben mesela ailenin önemli olduğunu, kendi kişisel hayatımda benim en büyük desteğim orası oldu. Hani o yüzden aileye feminist bakışta bazen zorlandığımı hissediyorum.

Ailenin dayanışmacı yanının özellikle annenin güçlü duruşu ile açıklanması dikkat çekicidir. Annelerin kızların feministleşmesi ya da kadın sorunları konusunda duyarlılık geliştirmeleri ve bu konuda toplumsal dönüşüm için çaba harcar noktaya gelmeleri üzerindeki etkileri ayrıca ele alınmayı hak eden bir konudur ve sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Bazen ailenin kişinin hayatından çekilmesi ailenin olumlu yanı olarak ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle kişinin kendi yolunu bulabilmesi için ailenin onu azat etmesi kişinin kendi benliğini bulabilmesini mümkün kılabilir. Örneğin Sibel ailesi, özellikle annesinin kendi yaşamına hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğunu ifade etmiştir. Ancak onun açısından ailesinin en olumlu etkisi tek çocuk olmasına rağmen ailesinin, özellikle de annesinin, kendisini erken yaşta kendi seçimlerini yapma konusunda özgür bırakmış olmasıdır:

Mesela beni serbest bırakma, üniversite için yanlarından gitmeme teşvik. Hatta bir sene Amerika'da kaldım ben. (...) Ve bunları teşvik etti hep. Onun mücadelesini hiç vermek zorunda kalmadım. Eğitim ve evden çıkış mevzusunu. Hatta olması gerekendi onlar için. Kendi çünkü bir noktadan sonra okuyamamış liseden sonra. Mesela bunlar için filan çok minnettarım. Böyle bir sürü eğitim için mücadele eden kadınlar var. Sonradan da benim peşimden gelmeye kalkmadı İstanbul'a. O kendi hayatına devam etti ben uzaktayken. Tek çocuğum neticede. Öyle yakama yapışma durumu da olmadı. Bu da benim sonrasında özne olmamda çok etkili olduğunu düşünüyorum. (...) Sonradan bütün bu yaptıkları, benim kendi kendimi yetiştirmem, kendi yolumu bulmam için alan sağlamış oldu yaptıklarıyla. Çünkü ben şu an pek çok insana bakıyorum aile yanında yaşayan, onlardan pek ayrılamamış, onların bir uzantısı haline gelmiş oluyorlar.

Türkiye’de ailelerin özellikle genç kadınları evlenene dek aile yanından ayırmama eğilimleri dikkate alındığında Sibel’in ailesinin kendisini ketlemediği konusundaki vurgusu iyice önem kazanmaktadır. Türkan açısından da benzer bir durum söz konusudur. O da ailesinin bulunduğu ilde üniversiteyi okumasına rağmen ayrı bir eve taşınabilmiş, yaşamını kendi istediği doğrultuda yaşayabilmiştir:

Yalnız üniversite boyunca ailemden ayrı yaşıyordum. Üniversite döneminde çok çalışan, odaklı bir öğrenciydim. Seyahat edeyim, başka şehirlere gideyim kurs alayım. (...) Trabzon’da bir yıl yedi ay çalıştım. Üniversiteden mezun olmadan orada çalışıyordum. O sırada yaz okulu için İstanbul’a gittim Marmara Üniversitesi. Bir yıl yedi ay sonunda, kadın bir yöneticim vardı, bana biraz, biraz değil baya mobbing uyguladı. Ben de düşündüm ne yapayım? Yurtdışına bir dil eğitimine gitmek istiyordum. Çünkü şirketle beraber dil kursuna gidiyordum. Şirket bize dil kursu sağlıyordu gruplar halinde. Sonra oradaki eğitim eksik, bir şey eksik yani, laboratuarda olmam lazım. İrlanda’ya gitmeyi düşündüm. Bir gün şirketten izin aldım. İstanbul’a gittim. Taksim’de bir aracı kurumla görüştüm anlaştım, tarihi netleştirdik. Ben ayrıldım şirketten. Bir buçuk ay içinde de yurt dışına gittim. İrlanda’da 8 ay yaşadım.

Sibel ve Türkan açısından ailenin olumlu yanı, ailenin onların önüne set çekmek yerine tek başlarına ilerlemelerine olanak sağlayan tutumlarıdır. Eurostat verilerine göre (2022) 2020 yılında 18-34 yaş yetişkinlerde ebeveynleriyle birlikte yaşayan gençlerin oranı AB ortalamasında % 49.5 iken Türkiye’de % 55.2’dir. Neredeyse her 2 gençten birinin çeşitli nedenlerle aile yanında yaşadığı dikkate alındığında Sibel ve Türkan’ın deneyimleri daha özgün örnekler olarak dikkat çekici hale gelmektedir.

Görüldüğü gibi oldukça farklı bölgelerden gelseler, farklı yaşlardan olsalar da kadınlar dünyaya bakış biçimlerini, diğer bir deyişle yetişkinlikte oluşturdukları referans çerçevelerini içinde büyüdükleri aile bireylerinin olumlu açılardan etkilediğini vurgulamıştır.

Çalışmada ailenin kişiler açısından önemli bir destek ve aynı zamanda esas kimlik kaynağı olarak betimlendiği durumlar da olmuştur. Örneğin görüşmecilerden Seyla ailesini ve kendi durumunu neredeyse en ideal haliyle betimlemekte hatta bu nedenle hiç dönüşmeye gerek duymadığını ifade etmektedir:

Diyorum ya hem aile olarak, yaşam tarzı olarak, büyüdüğüm çevre koşullarında, kendi dayılarım veya işte belli bir kuşağın insanlarıydık. Ben kendim de öyle. O anlamda valla olduğumdan beri feministim diyorum ben. (...) Benim hayatımda hiçbir şey değişmedi. Dediğim gibi ya da çok nasıl diyeyim? Hani yeni yeni keşfettiğim bir şey değil. Yeni son dönemlerde feminist olmadım. Uzun yıllar feminist mücadelenin içinde olduğum için, feminizmi benimsediğim için bana

hiçbir şey olmuyor. Bir şey gelmedi. Hani çok farklı bir alandan farklı bir alana geçmiş olsam belki dediğim gibi olabilirdi.

Seyla'nın anlatısı aileden aldığı kimliklenmeye duyulan güven ve değişime bakış anlamında tüm diğer görüşmecilerden ayrı bir yerde durmaktadır. Görüşmecilerin neredeyse tamamı aile ile ister olumlu ister olumsuz bir etkilenme ilişkisi tarif etsin, sonraki hayatta kendi referans çerçevelerini kurarken türlü değişim ve dönüşümler geçirdiklerinden söz etmişlerdir. Seyla'nın anlatısında ise kendisini ve ailesini algılayış biçimi dönüşüm ihtimallerini sınırlamakta, kendisini sorgulama bakımından bir eksiklik yaratmaktadır. Bu bakımdan Seyla istisnai bir örnek teşkil etmektedir.

Sınırlayıcı ve Baskıcı Aileler. Elbette ki aile her zaman sorgulayıcı tutumları ve referans çerçevelerini besleyen bir atmosfer sunmamaktadır. Ancak sınırlayıcı hatta bazen engelleyici görüşler içeren referans çerçevelerine sahip aileler de görüşmecilerin zihninde sıradan eşitsizliği sorgulamak için çentikler açmıştır. Örneğin Türkiye'nin batısında, İzmir'in Foça ilçesinin bir köyünde yoksulluk içinde büyüdüğünü anlatan Sezen; ailenin, özellikle babanın baskıcı, dahası şiddet uygulayan halinin kendi bilincinin oluşumuna etkisini açıkça ifade etmiştir: “Babam ben 7 yaşındayken öldü fakat yine de o yaşlarda anneme şiddet uyguladığını hatırlıyorum. Ve o bendeki bu motive ve yıllardır bu yaşlara kadar yaptığım mücadelenin biri buradan.”

Kişilerin çocukluklarında sınırlayıcı tutumlar takınan ya da ailedeki kadınlara çoğunlukla sözlü ya da fiziksel şiddet uygulayarak onları kontrol altında tutmaya çalışan erkekler, ağabeyler ya da babalar referans çerçevesinin sorgulayıcı bir yöne evrilmesinde tetikleyici rol oynayabilmektedirler. Sezen'in babası bu tutumuyla Sezen'in kararlarında çok kritik bir etki bırakmıştır ancak belirtmek gerekir ki Sezen babasını kaybettikten sonra, ağırlıklı olarak kadınlardan oluşan ailesi kendisi için bir dayanışma ve sevgi kaynağına dönüşmüştür. Ancak Sezen özellikle yoksulluk nedeniyle ailesinden uzakta, yatılı okulda okumuştur. Bu deneyim onun bilincinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir:

Ve o bendeki bu motive ve yıllardır bu yaşlara kadar yaptığım mücadelenin diğeri de 10 yaşında İstanbul Kız Lisesi'nde leyli meccani dediğimiz yatılı okulda okurken, paralı ve parasız yatılılar arasındaki sınıfsal farklılıklardaki iletişimsizlik ya da güç. Bunları çok izleme olanağım oldu. Ve yaşam da beni bu mücadelelerin içine sürüklemiş oldu.

Çanakkale'nin küçük bir kasabasında büyümüş olan İpek'in deneyimleri de Sezen'in deneyimine benzemektedir. Fakat İpek'in yaşamında kontrol, sınırlama ve denetleme ailenin birçok bireyi hatta komşular tarafından gerçekleştirilmektedir:

İlk aslında yani çocukken kendimi bilmeden bir altı sene anne baba ablayla birlikte bir de dayımın olduğu bir ailedeydim. Annem türbanlıydı. Daha böyle geleneksel bir aileydi. Sonrasında aslında annemin ölümüyle birlikte büyük aileye geçtiğimiz, babaanne, enişte, abla, dede ve ablanın daha çok içinde olduğu ve müdahaleci olduğu. Böyle o muhafazakâr geleneksel ailenin bir şeyiydi. Herkesin müdahale ettiği, komşuların da müdahale ettiği küçük bir kasabada büyüdüm. Aile olarak birazcık şeydi. Gerilim hattının fazla olduğu, sürekli o tartışmanın şeyin olduğu bir şeydi. Ve ben ailenin en küçüğü olduğum için hep müdahale edilen kişinin ben olduğu bir şey oldu. Faturanın da kesildiği kişi oldum.

Bu tür kuşatıcı ve sınırlayıcı aile yapıları çoğunlukla çocukların bir çıkış aramasına yol açmaktadır. Yatılı okul sınavlarına girmek ve başka bir ildeki okula gitmek bu tür ailelere sahip görüşmecilerin büyük bir kısmı için önemli bir seçenektir. Nitekim İpek de bu yolu dener ve liseyi ailesinden uzakta okuyarak kendi yolunu açar.

Benzer şekilde baskılara maruz kalan bir başka görüşmeci de Sevgi'dir:

Baya muhafazakâr bir ailede büyüdüm. Oldukça otoriter bir baba, çok ezilmiş bir anne. Yoksula yakın bir gelir düzeyi içinde bir aile tabii. Babada onun gerginlikleri vs. İşte bir tarafta bir köy desteğiyle onu rahatlatma çabası. Biz de zaman zaman öyle bir şey oldu. Sinop Gerze, ilkokulu, ortaokulu orada okudum. Çok parlak bir öğrenciydim. Sonra ortaokulda birilerinden sınava girilerek yatılı okula gidilebildiğini öğrendim. Ayrıca önümde bir model vardı, ablam. Biz ilçede oturuyoruz Gerze'de. Sinop öğretmen okulunda okuyor, orada ev tutuldu. Dışarıdan gidiyor. En kötü ihtimalle onu yaptırabileceğimi düşünüyorum. Çünkü tek amacım babamın olduğu ortamdan kurtulmak.

Sevgi baskıcı ve kendisine olmasa da ailedeki diğer kadınlara ağır şiddet uygulayan babasından “kurtulmak için” hem yatılı okul sınavına girer hem de farklı stratejiler geliştirir. Yatılı okul sınavlarına girer ve aynı zamanda il merkezindeki ticaret lisesinde okumak istediğini söyler. Babasının direncine ve engelleme çabalarına karşın sınavı kazanarak evden ayrılmayı başarır:

Memleketten bir arkadaşla ikimiz, müdür başyardımcısının odasına çağrıldık. İkimizin de babası orada bekliyor. Gittik, dediler ki siz ikiniz, Sinop'ta sadece ikiniz, Çamlıca Kız Lisesi'ni kazandınız. Ben orada Sinop'taki en yüksek puanı almıştım. Düşün. Hayatımda ne test gördüm, ne başka bir şey gördüm. N'aaptım o sınavda, orada ne sordular, hiç birini hatırlamıyorum. (...) Dediler böyle bir şey var, siz ne dersiniz? Ben gidelim dedim. Gidelim. Uzak ya, hele ki İstanbul. Hiç bilmiyorum Çamlıca mamlıca filan. Müdür yardımcısı çok övdü, orası işte şöyle

okul böyle okul. Çok büyük başarı, bu şansı kaçırmayın filan deyince. Boyunlarını büktüler, biz kabul ettik. Kaydımızı aldık, çıktık. Ordan İstanbul'a yol aldık. Çamlıca Kız Lisesi'nde okudum.

Baskıcı ailelerde yetişmiş üç görüşmecinin de aileden kaçış stratejisi olarak yatılı okul seçeneğine yönelmesi oldukça dikkat çekici. Bu noktada kadınlar için eğitimin hayatlarında alternatif pencereler ve çıkış noktaları oluşturmak açısından kritik öneme sahip olduğunu vurgulamak gerek. Taşra-kent karşıtlığı üzerinde durulurken taşranın kadınlar açısından baskıcılığı ve kısıtlılığından söz edilmişti. Bu kapandan kaçışta kadınlar için eğitim önemli bir araçtır. Nitekim Gizem de ailesinin değilse de yaşadığı köyün baskıcılığından kurtulmak için Erzurum'daki lisede yatılı okumuştur. Eğitimin kızların hayatlarında kırılma yaratmak açısından genel önemi çok sayıda çalışmada vurgulanmaktadır. Buradaki anlatılarda ise yatılı okulun özellikle yoksul kız çocukları için bağımsızlaşma açısından dikkate alınması gereken bir olgu olduğu ayrıca açığa çıkmaktadır.

Daha baskıcı bir aile geçmişine sahip bir diğer katılımcı olan Evrim ise her ne kadar sert bir baba otoritesi etkisinde bir ailede büyümüşse de köy ortamının pastoral yanını anımsamaktadır. Onun aileye özellikle anne ile babasının ilişkisine dair bakışı hayal kırıklıkları ile örülmüştür. Sert bir babası ve tüm işleri yüklenmiş bir annesi vardır:

Babam daha önce evlenip boşanmış ve 15 gün içinde tanışıp birlikte kaçıp öyle evleniyorlar. Annem 22 yaşında beni doğurduğunda, 20 yaşında evleniyor. Genç bir işçi kadın. Aslında onun bence beklentileri belki farklı bu ilişkiye dair. Ama herhalde bir çocuk olarak benim doğmamla bunlardan vazgeçmiş ve bu ilişkiyi yürütmeye çalışıyor bir biçimiyle. Bir de babam şeker hastası. Dolayısıyla özel bir bakıma da ihtiyacı var. Hani yemek falan anlamında, hani çok bilmedikleri aslında şey olarak başlangıçta hani neyi ne kadar, ne zaman, nasıl yiyeceği çok önemli, insülin kullanması gerekiyor falan filan. Dolayısıyla böyle biraz hani annem için sıkışmış bir hayat oluyor tabii. Biraz şey de var. Bağırış çağırış, kavga gürültü. Hem kendi aralarında hem de şeyle, dede ve babaanne ile aralarında da sürtüşme var. Dolayısıyla çok kolay bir çocukluk değildi ama çok kötü de değildi belki köyden kaynaklı.

Aile söz konusu olduğunda belki iki karşıt tarafta biriken keskin bir ikilikten söz etmek tüm aileler için geçerli olmayabilir. Kimi ailelerde ailenin bazı bireyleri kişi için destekleyici rol oynarken bazı bireyler kişiye müdahale eden bir tutum benimseyebilmektedir. Seher'in ailesi bu çelişkili tutumlara sahip bireyleri içeren bir örnek teşkil etmektedir:

Aslında baktığımız zaman ailemdeki herkes tabii benim gibi değil. Belki muhalif sayılabilecek taraflar var aile içerisinde ama tam olarak öyle olmuyor. Hatta belki çok karşıt görüşlerde olduğumuz durumlar da var olabiliyor. Mesela büyük abimle bambaşka dünyalarda yaşıyoruz. Büyük abim İslamcıdır. Ben feministim filan. Yani böyle çok fazla çatışmalarımız da olabiliyor. Bu çatışmaların ciddi boyutlara evrildiği durumları da yaşamıştık ama şu an oraları aşmış durumdayız. Yani onlar beni kabul ediyor, ben onları öyle kabul ediyorum. Biraz o dengeyi tutturmaya çalışıyoruz aslında.

Aile içerisinde farklı politik tutumlara sahip bireyler bulunmaktadır. Ancak özellikle erkek aile üyeleri, bu kimi zaman erkek kardeş ya da abi olabilir, kadınlar üzerinde baskı uygulamakta, bu baskı, özellikle kadın kendi istediğini yapmaktan ısrarcı olduğunda şiddet halini alabilmektedir. Örneğin Çiğdem ve Leyla siyasal hareketlere katıldıkları için ilk gençlik dönemlerinde ailenin erkeklerinin şiddetine maruz kalmıştır. 1980 askeri darbesi sonrası siyasal ortamda her ikisinin de uğradığı şiddet bir bakıma iki yönlüdür. Devletin siyasal gruplara uyguladığı çeşitli biçimlerdeki şiddet evde de kadınların kontrol edilmesi bağlamında farklı bir hal almıştır. Çiğdem'in anlatısı bu iki kurumun birbirinin uzantısı haline dönüşebilen şiddet uygulamalarını ortaya koyan bir örnektir:

Polis çok sıkı takipteydi. Mesela o zaman çok sıkıntıdaydım ben, abim belediyede çok iyi bir konumdaydı büyük abim. O beni kurtarıyordu her seferinde. Dergi var çantamda diyelim, görüyorlar, polisler alıyor, abim geliyor kurtarıyor, öyleydik. (...) Hatta o yıl, o ekip otosundan indirildikten sonra bir kere Dikili'de bir festivale gitmiştim. Ben sevgilimle kalcam illa gidecem yani festivale. Annem babam şehir dışında. Abimler var ama abimlerin evi ayrı, bizim evimiz ayrı, ben yalnızım evde, annem babam yok. Ben de kaçtım gittim Dikili'ye, kimseye söylemedim. Bi amcamın kızına söyledim gidiyom diye, amcamın kızının haberi var. Ben oraya gidince, o gün gece orada kalınca, bütün gece beni aramışlar. Karakollar bilmem neler. Siyasi şeylerim de var ya. Korkmuşlar. Sonra ben eve döndüğümde abim beni 19 gün rapor alabilecek kadar dövdü yani. O kadar korkunç bir şekilde dövdü. Banyoda, banyoya saklanıyorum, oraya geliyo, oradan çıkıyorum evin içinde. Ve büyük abimle karısı yardımcı olmuyorlar. Dövenin karısı gelip kurtarmaya çalışıyor. Adam kadını da dövmeye başlıyor. Böyle çok kötü bir şekilde, hani şey vardır ya bi laf dövülüp dövülüp kenara atılmak. Çok iyi biliyom ben onu, yani o, onu deneyimledim yani, bütün bedenimin her yerinde zonkladı böyle.

Leyla'nın anlatısında da benzer biçimde bir şiddet örüntüsünden söz edilebilir. Siyasal hareketlere katılan genç bir kadına uygulanan devlet şiddeti ve ailenin şiddeti birbirini tamamlamaktadır: “Ben disiplin cezası alınca kovulmuştum. (...) İlk disiplin cezalarımından biriydi. Jandarma kasten bunları eve gönderiyordu postayla ve imza karşılığı teslim ediyolar hani. Bi geldim eve benden önce gelmiş şey. O zaman 15 gün

almıştım uzaklaştırma sanırım. Babam beni dövdü ve beni evden kovdu. O zaman ben de evden gittim.” Leyla babasının kendisini dövmesinin o dönem için sıradan bir olay olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Şiddet başka anlatılarda da karşımıza çıkan bir temadır. Leyla bu şiddet olayını evden çıkış ve özgürleşme için bir basamak olarak kullanmış, bu travmatik deneyimden kendi dönüşümü için bir bakıma faydalanmıştır. Meryem de çok daha genç olmasına rağmen kız kardeşine yönelik benzer bir aile içi şiddet olayını kız kardeşi ve kendisi için aileyi sorgulama, evden çıkış ve özgürleşmede kritik bir dönüm noktası olarak betimlemiştir:

Bir abim var, bir de ondan küçüğü var, o da benden büyük abim. Abi demek istemiyorum çünkü konuşmuyoruz yaklaşık on yıldır. Yani o bize mesela kız kardeşimle birlikte çok ciddi bir, eve girmememizden, mücadelenin içerisinde olmamızdan çok ciddi bir basınç kurdu. Hatta şiddete varana kadar. Ve biz kız kardeşimle birlikte bir gün işte çok geç eve gittiğimizde, ben evin dışındaydım, aşağıdaydım. Kız kardeşim yukarıya çıktı. 8 Mart çalışmalarıydı. Yani geç gitmiştik. Sonra sesler yükseldi. Eve gittiğimde kız kardeşime şiddet uyguluyordu. Sonra annem girdi araya, ben girdim. Siz nerden geliyorsunuz bu saatte neredesiniz kız başınıza? Böyle bir adam yani. Sonra biz orda aslında şey, bizim aslında özgürleşme mücadelemiz orda başlamış oldu. Sen bunu yapamazsın. Yani şiddete karşı biz mücadele ediyoruz. Ve evin içinde şiddet görmüş olduk. Ve orada baba da tabii ki klasik işte erkekten yana tavır alan bir adam. Annem tabii ki bizim yanımızda durdu ama işte abinizdir, ne olmuş. Bir tane tokat atmış meselesine geldi. Neyse, öyle mi öyle. Dedik ya bu adam gidecek evden ya da biz gideceğiz. En nihayetinde biz gitmiş olduk evden. Ve çıktık. Yaklaşık 6 ay eve gitmedik. Arkadaşlarımızda kaldık falan. Sonrasında adamı gönderdiler evden tabii ki. Çünkü biz eve gelelim diye. Ama eve döndüğümüzde artık şöyle olmuştu yani, bunlar her şeyi yapabilirler. Çünkü evden gittiler. Ve ondan sonra aslında biz çok ciddi özgürleştik yani, hiç bir şekilde bize karışma etme gibi bir durum olmadı. Orda mesela eğer bizdeki o bilinç olmasaydı, o değişim, belki de ses çıkarmayabilirdik.

İki kız kardeş hem politik bilinçleri hem de arkadaşlarının gösterdiği dayanışma sayesinde ailenin kendilerine bir bakıma dayattığı yaşama biçiminin dışına çıkabilmişlerdir.

Gazel de ailesini bünyesinde çelişkili unsurlar barındıran bir aile olarak betimlemektedir:

Aslında kendine has muhafazakarlıkları olan ve yaşadığı coğrafyaya göre bir takım ilerici unsurları da barındıran böyle biraz çelişkili bir ailede büyüdüm diyebilirim. Kadın erkek ilişkileri açısından görece hani Karadenizliyim ben, görece eşitliğin olduğu, kadınlara daha önem atfedildiği bir yer olarak bakılır. Borçka Artvin’de, Karadeniz’de daha özel bir yer olarak görülür. Çünkü geçmişten bugüne hem ilerici mücadeleler içerisinde bir sürü tarihsel anlamda önemi var hem de çok fazla okuma yazma oranı yüksek olmuş çünkü başka çaresi olmamış insanların kendini, kendi hayatlarını kurabilmek için vs. Biraz öyle bakılır ama ben çelişkili bir durum

olduğunu, kendi ailemin de bu çelişkiler içerisinde aslında birtakım hem gerici hem de ilerici unsurların, bulunduğunu, coğrafyaya göre barındırdığını söyleyebilirim.

Gazel çocukluk dönemi boyunca hatta üniversiteye gidene dek kendisinin de büyük oranda muhafazakar bir insan olduğunu ancak üniversitede yaşadığı dönüşümle birlikte ailesiyle ve çevresiyle keskin tartışmalar ve hatta kopuşlar yaşadığını ifade etmiştir:

Öncelikle insanların benle kurduğu ilişki değişti. Yakın çevrem özellikle onu söyleyebilirim. Pek çok insanı ilk anda kaybettim yani. Çünkü kavga ederek kendimi ifade etmek zorunda ve kendimi gerçekleştirmek zorundaydım. Bir tercih yapmak zorundaydım aynı zamanda. Ya onların istediği insan olacaktım ya da bunun kavgasını verip kendim olup bir süre sonra onların anlamasını bekleyecektim. Bir kısmı şimdi anladılar ama halen daha bir kısmıyla bu gerçekleşmiş değil. (...) Bi de bence mesela sosyalist olarak bir mücadelenin içerisinde bulunmakla ekstra bir de feminist olmakla aynı mücadele içerisinde bulunmak da benimle kurulan ilişkiyi değiştirdi. Ekstra bir de bunun mücadelesini verdim. Mesela şunu hatırlıyorum. Bir kere o zamanlar daha televizyonlara çıkabiliyorduk. CNN Türk'te bir programa katılmıştım. Kızlı erkekli evde kalma tartışması üzerine. Onu tabii herkes izliyor ve o süreden sonra benim ailemle olan tüm ilişkilerimiz iyice kötüye gitmişti ve onların da mesela sosyal hayatları bundan doğrudan etkilenmişti. Atıyorum herhangi bir eylem değildi. Ben kızlı erkekli aynı evde evlenmeden kalabilmeyi savunmuştum orada ve bu çok büyük bir şeydi, yani eyleme katılmakla aynı şey değildi onlar açısından.

Gazel kendi tercihlerinde ısrar ettiği ve bir adım ileri gidip bu tercihi kamusal alanda hatta bir televizyon programında ifade ettiği için ailesi ile yaşadığı kırılmalar derinleşmiştir. Zira kendisini açıkça ifade ettiği konu cinsellikle kolaylıkla ilişkilendirilebilen kadın ve erkeğin aynı evde kalması meselesidir. Ailesi Gazel'i kendi sevgisi ve maddi desteğinden mahrum bırakarak cezalandırmayı tercih etmiştir.

Eğitilmiş olsa da kısıtlayıcı ve müdahaleci bir aileye sahip olduğunu düşünen Nezihe ise ailesini şöyle tanımlamıştır:

Annem doktor, babam mühendis, maden mühendisi. Emekliler şimdi çalışmıyor ikisi de. (...) Bütün o muhafazakarlıkların aslında içinde barındırdığı ve onu giyme, hani şey böyle şey gibi bir ayırım vardı mesela hatırlıyorum. Yazlıktayken istediğin gibi giyinebilirsin, istediğiniz şeyi yapabilirsin falan. Ama İzmir'de de olsan İzmir şehir, şehirde aman şort ve aman askılı giyme.

Nezihe'nin ailesi daha doğrusu babası kendisi olabilmek için farklı bir yolu, feminist olmayı tercih eden kızlarını cezalandırmak yerine ona rüşvet teklif eder:

Ben ilk feminist olduğumda mesela babam bana şey demişti. Üniversitedeyim, Filmmor'a gidip gelmeye başladım. Ben de feminist oldum kendimce. Feminist

olma dedi. Hiç feminist olmamı istemiyordu. Bana para teklif etti resmen emekli maaşı kartımı sana vereyim dedi. Feminist olma dedi.

Bu rüşvet teklifinin arkasında babanın fazlasıyla ataerkil bir yapıya sahip olması yatmaktadır:

Evin içindeki şeyi atıyorum, süpürgeyi, temizlik yaparken süpürgeyi de babam yapar falan gibi bir şey hiç yok mesela. O yüzden biraz daha hakikaten şey. Hiç iş yapmayan birisi o açıdan. Yani baktığımda. Onun dışında da zaten o, bütün o erkeklik şeylerine sahip işte. Ben büyürkenki şey yapma bir yandan da çok çatışmalı bir ilişki, annemle çok kavga ederler. Falan filan. Şeyi falan yapmışlığı da var. Ama ben küçükken annem kavga edip anneme hiç fiziksel olarak vurmadı. Ama mesela duvara bardak fırlatmışlığı, evde kumandayı fırlatmışlığı falan filan gibi.

Annesi ise Nezihe'nin yaşadığı dönüşüme karşı çıkmaz hatta bu dönüşümle birlikte kendisinin aile içinde özellikle baba nedeniyle oluşan ikincilleşme haline kızının verdiği desteği memnuniyetle karşılar. Ailede çocukluk döneminde annenin sessiz bir itirazla direnmeye çalıştığı eşitsiz bir ilişki söz konusudur.

Kadınların üzerinde kurulan toplumsal baskının en önemli kaynaklarından biri aile olabilmektedir. Buradaki örneklerde görüldüğü gibi kurulan baskı kimi zaman doğrudan şiddet biçimini alabilmekte kimi zaman da ailenin kişiden desteğini kesmesi ve ilişkiyi sınırlaması olarak kendisini gösterebilmektedir. Ancak aile elbette ki yekpare bir bütün değildir. Çoğunlukla ailedeki erkekler baskının taşıyıcısı, şiddetin ve vazgeçirme taktiklerinin uygulayıcısı gibi davranmaktadır. Kız kardeşlik ailede çoğunlukla destek ve dayanışma kaynağıdır. Anneler ise kimi zaman kendilerine dayatılan patriyarkal sistemin taşıyıcısı olma rolü nedeniyle baskı uygulayabilmektedirler. Kimi zaman ise anneler kendi yollarını farklı şekillerde açan, destekleyen ya da kızların bu yollara yönelmesine neden olan kişiler olarak konumlandırılmışlardır.

Kadın Dayanışması ve Bilincin Yükselmesinde Annenin Konumu ve Rolü.

Görüşmelerde ailenin kişilere etkileri üzerinde durulurken anneler çoğu kişi için yaşamlarında kritik birer figür olarak öne çıkmaktaydı. Belirtmek gerekir ki anne kız ilişkisi karmaşık ve çok boyutlu bir konudur. Bu çalışma bağlamında söz konusu ilişki kızların referans çerçevelerinin oluşumunda annelerin etkisi boyutuyla ele alınmaktadır. Bu bölümde anneler, rolleri üzerinden ele alındığı için ve ayrıca isim çokluğu ile kafa karıştırmamak amacıyla adları değil rolleri ile anılmaktadır. Örneğin Sibel aileye dair

anlatısının büyük bir kısmında annesinin kendi kişilik oluşumuna olumlu ve olumsuz etkilerini uzun uzun paylaşmıştır:

Özellikle annemin hayatımda çok etkisi var. Her şeyiyle, yaptıklarıyla yapmadıklarıyla. Onun da çok kolay bir yaşamı olmamış. Her şeyle uğraşmak zorunda kalmış. (...) SSK hastanesinde çalışıyordu ama memur. Sağlık görevlisi değil de memurdu. Ondan öncesinde aslında Ankara'da. Ankara'dan taşınmış annem Eskişehir'e. 8 yıl burada yaşamış. Babam Eskişehirli. Onunla evlenirken babam Ankara'ya gelmek istememiş. O yüzden annem mecbur taşınmış. (...) Ve dövüyordu da arada. Öyle sinirliydi. Hayata karşı çok öfkeliydi. Bütün bu istemediklerini yaptığı için belli ki. (...) (Babam) Anneme işi bırak demiş. Annem de demiş ki seni bırakırım ama işi bırakmam. Bazı şeylerin kodlarını bence çok erken çözmüş. Şey mesela biz kadın güçlenmesi filan deyip dururuz ya. Bunun ilk bence önkoşullarından biri ekonomik bağımsızlıktır aslında. Ve o kendine feminist demese bile, bunun kendisine gerekeceğini, oradaki ekonomik özgürlüğünü bırakmaması gerektiğini çok çözmüş zamanında. (...) Bazı şeyleri çok içselleştirmişim annemden dolayı. Çok çok erken sorguluyordum bazı şeyleri zaten.

Sibel'in anlatısında vurguladığı noktalar, annenin hayata öfkesi, istemediği halde bir takım şeyleri yapmak zorunda kalması, sonrasında ise özellikle işten ayrılmamak gibi kritik bir konuda eşine sınır koyması kızı için kendi kimliğini oluştururken oldukça belirleyici olmuştur. Sibel kendisine toplumsal cinsiyet rolü dolayısıyla dayatılan şeyleri kabullenmeme ve itiraz etme gibi özellikleri annesinden devralmış gibi görünmektedir. Yine hayata, özellikle de toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik sorgulamalar Sibel'in annesi ile ilişkili bir şekilde, referans çerçevesinde öne çıkan anlam şemalarından birini oluşturmaktadır. Sibel annesini baskın bir figür olarak tanımlamıştır. Görüşülen kadınların bir kısmı açısından baskın anne figürü ortaktır. Örneğin Gülşah da babası bir asker olsa da annesinin oldukça baskın ve belirleyici bir karakter olduğunu ifade etmiştir. Annesinin baskınlığı sayesinde babası katı ve emreder asker rolünü ev içinde sürdürememiştir ve bu sayede ev içindeki toplumsal cinsiyet rolleri görece eşitlikçi bir şekilde paylaşılabilmiştir:

Aslında o yıllarda fark etmek çok zor ama şimdi dönüp bakınca şartların elverdiği kadar eşitlikçi bir ilişki olduğunu görüyorum. Çünkü babamın mesleği gerçekten çok zor bir meslek ve çoğu zaman evde olma şansı hiç olmuyordu. Zaten çalışma esasları 24 saat iş, gelebilirse birkaç saat ev, tekrar 24 saat iş. O yüzden özellikle erken çocukluk dönemimizde tam da işinin yoğun olduğu bir dönemdi. O yüzden de ilk çocukluk bakımlarımızın tamamı ne yazık ki annemin üzerindeydi. O noktada çok bir ev içerisindeki işleyişin eşitlikçi dağılımı mümkün olmadı ne yazık ki. Ancak babamın işleri biraz daha sakinleşince daha çocuk bakımını en azından iki ebeveynin üstlendiği, mümkün olduğunca ev işlerinde anneme yardım ettiği, işlerin ortak paydada bölündüğü bir ev hayatı vardı. Evet bizim için eşitlikçiydi. O konuda biraz daha şeyden olduğunu düşünüyorum. *Annemin bilinçli ve daha baskın*

bir figür olmasından. Çünkü birçok askerde dezenformasyon vardır. İşe giderseniz, bir tabur adam emrinize bakar. (...) Doğal olarak çocuklara ve eşe de yansır. Ne isterse anında yapılması, düzenli bir hayat olması. Ama annem ev içinde buna izin vermediği için, bizim ev içimiz daha eşitlikçi, daha düzgün bir dilin olduğu, bu dil dönüşmeye başladığı anda annemin müdahale ettiği ve toparladığı bir evdi.

Büyüdüğü ailede eşitlikçi bir paylaşımdan söz eden görüşmeciler çoğunlukla annelerini Gülşah gibi tarif etmektedirler: Baskın karakterli ve belirleyici. Babası kendi kurallarını evde de sürdürmeye meyilli bir asker olan Berna da annesini kararlı bir insan olarak tarif etmiştir:

Annem 45 doğumlu, 13 yıl mahalle muhtarlığı yapmış bir kadın yani. Üstüne üstlük çok büyük bir mahallenin muhtarlığını yapmıştı. Babam çok askerdi çok erkekti ama biz üç kardeşlik. Tüm bunları belki annem de dahil olmak üzere, bunun üstünü çizerek, bunun üstünü yıkarak var olmaya çalıştık hayatta. Hayır öyle değil bu böyle diyerek.

Berna'nın annesi her ne kadar asker olan babaya karşı açıktan itiraz etmese de bir tür tartışma kültürünü ev içerisinde yaşatmayı ve çocukları açısından cinsiyet eşitliğine özen gösteren bir model oluşturmayı da başarmıştır. Berna bu sayede erkek kardeşinin de kendi evliliğinde eşitlikçi bir tutum içerisinde olduğunu düşünmektedir:

(Evdeki toplumsal cinsiyet rolleri konusunda) O konuda annem çok şey yaptı, eşitlikçi davrandı. Kardeşimi herkesten önde tutmasına rağmen, bana belki de öyle gelir. Ona daha düşkündür. Mesela şey yapardı. Ben işten geldim, bulaşık yıkarken kardeşime kalk durula diyen o oluyordu. Balkonu yıka diyen o oluyordu. Şimdi o noktada da eşine ev işini birlikte yapıyor. Yardım etmek değil. Birlikte yapıyor ya da ondan evvel.

Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği'nin 22-24 Ekim 2021 tarihlerinde Türkiye'deki 18 yaş üstü yetişkin nüfusun Koronavirüs Pandemisi sırasında ev içi işler, evde bakım, çalışma pratikleri ve zaman kullanımını anlamak üzere 32 ilde 2523 kişiyle yürüttüğü çalışmanın sonuçları kadınların ev içi görünmeyen emeğe ayırdıkları zaman konusunda çarpıcı veriler ortaya koymaktadır. Buna göre "Kadınların yüzde 67'si ev işlerini tek başına yaparken ev kadınlarının yüzde 75'i ev işlerini tek başına yapıyor. Bakıma muhtaç bireylerin bakımından da genellikle kadınlar sorumlu. Hanedeki bebek bakımını tek başına yapanların %93'ü; engelli, hasta, yaşlı bireylerin bakımını tek başına yapanların ise %73'ü kadın" (2021: 33). Yine aynı rapora göre (2021: 97-98) ev işlerine ayrılan zamana bakıldığında evli kadınların %80'i ev işlerini tek başına yapıyor ve günde ortalama üç buçuk saatlerini ev işlerine ayırıyor. Buna

karşın erkeklerin ev işlerine ayırdıkları zaman ortalama yarım saat civarındadır. Eşitsizliği besleyen ve hatta sürekli kılan bu durum düşünüldüğünde 1980’li yıllarda Berna’nın annesinin ev içindeki işleyişi düzenleyiş biçimi, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini değiştirmek açısından önemlidir. Berna’nın annesinin müdahaleleri ev işine yapılmış küçük müdahaleler gibi görünebilir ancak kadınların ev içi emeğinin görünmezliği ve ev işinin kadınların zamanının büyük bir kısmını aldığı düşünüldüğünde yaptığı hiç de göz ardı edilmeyecek ve şekillendirici bir müdahale biçimidir. Bu eşitlikçilik kaygısı Berna’nın referans çerçevesi açısından da dikkat çekici bir göstergedir.

Daha önce destekleyici aileler bölümünde de vurgulandığı gibi Gülcihan’ın, Dicle’nin, Gazel’in ve Sevim’in anneleri de kızları açısından evi bir dayanışma kaynağına dönüştüren, kadınların eşit olmayan toplumsal konumları hakkında kızlarının bilincinde erkenden eleştirel alan açan kadınlardır. Ayşegül’ün annesi ise hem kendisinden 8 yaş küçük bir erkekle evlenmiş olması hem de geç evlenmiş olması açısından Ayşegül için farklı bir kadın olma, geleneksel kadınlık kodlarının dışında hareket edebilme örneği oluşturmuştur:

Beni 40 yaşında doğurmuş. Annemin doğum yılını düşünürsek o zaman 40 yaşında evlenmek çok sıradan değil bence. Çok fazla kadın o zamanlar daha erken evleniyordu. Ama annem geç evlenen tiplerden. 40’ında evlenmesinin sebebi o. Çünkü annem tek çocuk istemiyormuş ve hemen bir kere daha hamile kalayım demiş. Babam annemden daha genç. Yaklaşık 8 yaş kadar. O da Sağlık Bakanlığı’nda memur olarak çalışıyormuş. Ama babam lise mezunu mesela. Sağlık Bakanlığı’nın kamplarında falan tanışmışlar sonra evlenmişler. Üniversite mezunu bir annem var ve bence nasıl denir günlük gazete okumayı seven, ama haftada bir gün, sadece pazar günleri Birgün alan bir annem var. Babam çok okumaz.

Ayşegül annesini kendi istediği yönünde kararlılıkla hareket eden bir kadın olarak görmektedir. Taşkın da benzer şekilde kendi annesini normları zorlayan bir kadın olarak görür. Annesi taşrada taşranın kurallarına göre hareket etmeyi reddeden, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine uymayan bir kadındır:

Annem çok kendine özgü bir kadındı. Öyle baba otoritesi ya da anne otorite olmadan öyle büyüdük. (...) Bizim evde senin rolün bu, bunu yap diye bir şey yoktu. Çünkü annem o role girmez. Akşam kumar oynardı, fabrikanın lokaline takılır, düzenlenen balolarda bilmem ne. Bize öyle sen kız çocuğusun, babaya suyu sen getir, sofrayı sen kaldıracaksın gibi bir şey yoktu. Annem de yapmıyordu. Her gün kadın gelir, temizliğimizi yapardı. Hatta bazen yemek de yapardı. Alışverişi bir amca vardı o yapardı. Annemin bir kahvaltı hazırladığını filan hiç bilmem yani. Öyle çok annelik evresinde görünen bir kadın değildi. Ama Fındıklı’ya

geldiğimizde annemden de o rol bekleniyordu. Annem öyle tek başına o role girmek için herkesle mücadele ediyordu.

Geleneksel rollere itiraz eden annenin sosyal sermayesi ve içinden geldiği sosyoekonomik düzey de tutumunu destekleyebilecek güçtedir. Ancak yalnızca kadının içinden geldiği sınıfsal konum burada belirleyici görünmemektedir. Bu tür bir annelik modeli oluşturabilmiş olmak söz konusu olan 1970-1990 arası yıllar olduğu için ayrıca dikkat çekicidir. Annesi, Taşkın'ın geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini benimsememesi, daha sonra tek ebeveyn olarak kendi kızını yurt dışında bir anarşist topluluk içinde büyütme cesareti bulabilmesi açısından da özgürleştirici bir model oluşturmuştur.

Feride'nin annesi ise söyledikleri ama daha çok da yaşadıkları ve yaşadıklarını yorumlayış biçimi açısından kızının bilinç dönüşümü için tetikleyici bir role sahiptir:

Ya ben aslında gerçekten kendimi bildim bileli kadın olmanın ne kadar zor bir şey olduğunu hep böyle annemden izleyerek gördüm ki babam da böyle çok şey sayılmaz. Tabii ki böyle maskülen, işte böyle belli maço kodları genel kodları almış bir tip ama şey değil. Kaba saba falan bir adam değil. (...) Ben biraz annemin hikâyesini, annem kendine feminist demedi hiç bir zaman ama annemin hikâyesi bende çok belirleyici oldu. Cinsiyet, cinsiyet eşitliği ya da cinsiyetler arası güç ilişkilerini düşünürken çok gerçekten yol gösterici bir örnektir. Annem hep şeyi anlatırdı. 'Biz babanla tanıştık. Çok eşitlikçi bir ilişkimiz vardı. Evlendik. Gene öyle işte. Ben hamile kaldım. Gene öyle. Ta ki sen doğdun, sen doğduktan sonra böyle bütün dengeler değişti. Hayatta her gün işte yemeği birlikte yaparken birdenbire ben kendimi annelikle birlikte.' Tabii bir de bana bakmak için babaannem, halam falan geliyor veya başka kodlarla işte orada onları kendi kurmaya çalıştığı kodlar iç içe geçince annem 'bir anda kendimi böyle korkunç bir düzenin içimde buldum. Neredeyse bana ayağını uzatacaktı, çorabımı çıkar demek için falan' dedi.

Feride'nin "cinsiyetler arası güç ilişkilerinin" kadını ikincilleştiren boyutuna dair bilincini ilk açan kişi annesi olmuştur. Bu anlamda annesi kendi deneyimlerini aktarırken kızı için feminist bilinç oluşturan bir öncü rolü üstlenmiş gibi görünmektedir.

Feride'nin örneğinde de görüldüğü gibi anneler çoğu zaman ev içinde, annelik ve evlilik ilişkisinde ezilmektedir. Bu halleri ile kızları açısından eşitsizliğin yarattığı sonuçların somut örneklerine dönüşmektedirler. Bu tür bir gözlem ve deneyim ilişkisi de kızların referans çerçevelerini oluştururken etkilendikleri kritik kaynaklardan biridir. Örneğin Handan'ın annesine dair gözlemleri de bu durumu çeşitli boyutlarıyla sergilemektedir:

7 yaşından itibaren babamla annem ayrıydı. O açıdan baba figürü çok yüksek değil bende. Çok da açıkçası yakın ilişkim yok. Daha çok annemle kurduğum bir ilişki var. (...) İlkokul mezunuydu (annem). Ama şu an ortaokulu da bitirdi. (kaç yaşında evlenmiş?) Ya çok erken değil 20 yaşında falan. Ama şey olarak baba figürü de çok hayırlı olmadığı için o da izin vermemiş yani. Evlendikten sonra açıktan okumak istemiş ya da işte dil kurslarına vesaire gitmek istemiş. Onda da baba, şey eş figürü izin vermiyor.

Handan baba ile kuramadığı ilişkiyi bir kenara bırakmış görünmektedir. Bunun yerine annesi ve kardeşleriyle yeniden yarattıkları eşitlikçi bir aile formu oluşturmuşlardır. Bu yeni formda anne artık ezilen bir kadın değil çocukları ile birlikte dönüşmüş, onların yanında yer alan ve dahası kendisi de bu kez güvencesiz koşullarda çalışmasına rağmen çocuklarıyla yaşamını tekrar tekrar kurma cesareti gösteren bir kadındır:

Annem çalışıyordu evet aşçı kendisi. Bulaşıkçılık yapıyordu tabii. Yıllarca sigortasız çalıştırıldı en sonunda sigortalı devam etti. Sonra sağlıksal sebeplerden kaynaklı çıkmak zorunda kaldı. Sonra da ablamla beraber bir kafe işletmeye başladılar. Şu an kafeler kapandığı için de hiçbir geliri veya çalışma koşulu yok. (...) Yani eğitimi tamamlayamadı. Sonra işte bu dönemde bizimle beraber kendi okul ve işlerimize daldıktan sonra kendi hayatını daha çok eline aldı.

Handan'ın anlatısında kadınların, özellikle de eğitim hakkına erişememiş, bu nedenle nitelikli bir iş sahibi olamamış kadınların yaşadıkları olası sorunlar da kendini göstermektedir. Bunu yaşayan bir anne olduğunda bu deneyimler kızının toplumsal yapıda kadınların nelerle karşı karşıya kalabildiklerine dair bir gözlem ve deneyim seti oluşturmaktadır. Bu set aynı zamanda Handan'ın referans çerçevesi açısından da önemlidir.

Görüşmecilerin neredeyse tamamından farklı olarak kendisini İslami bir kimlik üzerinden tanımlayan Nisa annesinin güçlü bir kadın olduğunu düşünmektedir. Annesi kendi kararlarını vermiş, evi geçindirmiştir ancak bu kadar yükün altındayken özgür olarak tarif edilip edilemeyeceği konusunda Nisa'nın kafası karışıktır. Ona göre annesi ailesinin bütün yükünü omuzlamış, babasının sorumsuzluklarına rağmen sosyal güvencesi için ondan ayrılmayan emektar bir kadındır:

Babam hep dışarıda çalıştığı için annem evin erkeği de olmak zorunda kaldı. Ben buna özgürlük de demiyorum. Yani erkeğin sorumluluğunu da yüklenmek zorunda olduğu için, babamdan daha fazla çok çalıştı, para biriktirdi, bizim evimiz yoktu. Ev yaptı, arsamız yoktu, arsa aldı. Şimdi bütün bu arada biz dört tane çocuk da okuduk. Şimdi bu özgürlük mü, babanın sorumluluğunu da alıp daha büyük bir kölelik mi? İşin bu kısmı da ben değerlendiremiyorum ve bir feminist olarak baktığımda zaman bireysel olarak bakınca Allah razı olsun. Beni ben yaptı ama

feminist olarak bakınca annem keşke saçını süpürge etmeseymiş yani. Babam yıllarca dışarıdaki kadınlarla birlikte yaşadı, etti, kalktı. (...) Annem 'küçük toplumda ben dul olurum, adım dul olur' diye boşayamadı. 'Boşansam emekli maaşım olmaz. Benim sigortam yok, güvencem yok' diye. Annem toplumun, devletin bütün bu, kendi zihnindeki bütün şeylerin baskısıyla kendisini yıllarca aldatmış, evini bırakmış, çocuklarına bakmamış bir adamın, adını soyadı olarak soyadını taşıdı. Parmağında yüzüğünü taşıdı.

Annesi ve babasının ilişkisine dair gözlemleri Nisa'nın toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik sorgulamalarının en kritik tetikleyicisi gibi görünmektedir. Bu eşitsiz ilişkide babasının çocuklarıyla bağlarının tamamen kopması gerektiğini düşünmektedir. Bu anlamda babasının yerine annesinin soyadını alması gerektiğini söylemesi oldukça anlamlıdır: "Ben fiziksel olarak annemin bu anlamda çok ezildiğini düşünüyorum. Çünkü kadın üstüne de 4 tane çocuk doğurdu. Bi de babamızın soyadını taşıyoruz yani. Hani yazık değil mi? Bence biz annemizin soyadını almalıydık. O kadar emeğe karşı."

Annenin çeşitli biçimler alabilen güçsüzlüğü, kızların toplumsal cinsiyet eşitsizliğini erken fark etmelerine ve bu eşitsizliği ortadan kaldırmak için mücadele etmek gerektiğini düşünmelerine neden olmaktadır. Bazı durumlarda ise annelerin kadınlar açısından eşitlikçi bir şekilde işleyen düzenin sürmesine katkıda bulunmayı tercih etmelerine karşı tepki kızlar için belirleyici olabilmektedir. Örneğin Seher yakın çevresindeki kadınların, ablasının ve annesinin kabullenmiş tavırlarını eleştirerek ailesinin referans çerçevesini toplumsal cinsiyet eşitliği açısından sorgulamaya başlamıştır:

Annem ve babam arasındaki rolleri, o toplumsal cinsiyet rollerini çok yakından görebiliyorum zaten. En basitinden aile içerisinde ama tabii ki nereye baksam görebildiğim bir şey bu. Ama aile içerisinde bahsettiğim zaman annemle babam arasında evet çok net bir şekilde görebiliyorum. (...) Yakın çevremden bakıp öyle her şeyiyle işte bu benim idolüm dediğim bir kadın yoktu açıkçası. Çünkü baktığım zaman herkes o rollerin içerisinde sıkışmış, herkes kendisine dayatılanı kabul etmiş. Bu cendereyi ne kırmaya çalışıyorlar ne kırmak istiyorlar. Böyle bir hal vardı ve bu beni çok rahatsız hissettiren şeylerden bir tanesiydi aslında. Erkek oturuyordu, yemeği önüne gidiyordu, çayı önüne gidiyordu. Meyvesi. Bunlar aslında en küçük yaşlardan beri beni rahatsız eden ve sorguladığım şeylerdi. Bunu söylediğim zaman da 'E o erkektir. E böyledir.' gibi çok basit, geçiştiren cevaplar alıyordum. Asla tatmin etmiyordu. Asla mantık çerçevesine sığmıyor baktığım zaman.

Öte yandan annesi Seher'i kimi zaman bu rollere uygun davranmak konusunda uyarsa da onun eğitimine önem vermekte, kendi yolunu bulabilmesi adına eğitimi için elinden geleni yapmaktadır:

Annemin söylemleri buydu yani, kızım sen dersini çalış. Önce sen kendini kurtar üzerindendi her zaman. Yani öyle çok fazla işte beni doğrusu evin içerisine dahil etmeye alıştığı bir şey olmuyordu özellikle annemin. Ama şu çok fazla oluyordu tabii. Onu giyme bunu yapma bunu söyleme. Kız öyle oturmaz. Kız bunu yapmaz gibi şeylerin çok fazla buralarda kendini gösterdiği bir şey vardı.

Babalar ve ailedeki diğer erkekler çoğu zaman ailede toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sürmesine neden olmaktadır. Anneler itaatkâr bir tutuma sahip iseler bu işleyiş değişmemektedir. Ancak kadınlar patriyarkal işleyişler ile farklı ilişkiler kurarlar. Örneğin Bahar'ın annesi kimi zaman itaat kimi zaman ise itiraz eden bir tutum benimsemiştir. Kontrolcü ve annenin söz hakkını tanımayan bir baba ile bu işleyişe bir yanılla itirazları da olsa bir şekilde uyum sağlamış bir anneye sahip olan Bahar açısından aile içerisinde eşitsizliği gözlemlemek kendisinin feministleşmeye yönelmesine neden olan etkenlerin başında gelmektedir:

Kırklarelili olmamıza rağmen doğu, ülkenin doğu tarafında vardır şu durum, o da şu ki babadan bir şey için çok zor izin alınır veya babayla pek konuşmaz çocuklar. (..) İşte bunu biz zamanla yıkmaya başladık. Bir yere gitmek için sadece babamdan izin almak yetiyordu. Anneme söylememize bile gerek kalmıyordu. (...) Bunun gibi olaylar olduğunda, izin isteme, bir şey için para isteme, danışma, bir yere gitmek için bi evin dışında bir yerde konaklamak için özellikle, annem biraz dış kapının dış mandalımı gibi söz hakkı yokmuş gibi kalırdı. (...) Küçüklükten beri feminist düşünce yapısına uygun bir yapıya sahiptim annemden kaynaklı olduğunu düşünüyorum. (...) Annem 9 kardeşler. Bunlardan sadece üçü erkek ve onlar hep abi olanlar. Ablam ve kız kardeşleri küçüklüklerinden itibaren ağabeylerinden çok fazla çekmiş. (...) O açıdan bir şeyler anlatılır dururken küçüklükten itibaren annemin erkeklere karşı her zaman hakkını savunması, bu özelliği ön plana çıkıyordu. Bu da benim, hem ablamın hem de benim çok hoşuma gittiği için, bu şekilde büyüdük. Bu tarz haksızlıklara başkaldırmaya alışarak. En azından rahatsız olmaya alışarak büyümemiz(in) benim feminist oluşumda büyük katkı sağladığını düşünüyorum.

Bahar'ın anlatısında annesi, erkeklerle kurulan eşitsiz ilişkilerde ezilen taraftır ama aynı zamanda bu eşitsizliğe sürekli bir itirazı olduğunu da kızlarıyla paylaşmıştır. Dolayısıyla Bahar ve ablası için aile ve annenin yanı "haksızlıklara başkaldırmaya alışarak" büyüdüğü bir yerdir. Annelerin eşitsizlikle mücadele etme stratejileri birbirinden oldukça farklıdır. Bahar'ın annesi kendi itiraz öyküleri ile kızlarının belleğini besleyerek mücadele ederken, ataerkil bir aileye sahip olduğunu ifade eden Aysel'in annesi ise kırmızı rujunu sürmekte ısrar ederek varlık mücadelesini sürdürmeyi tercih etmiştir:

Toplumsal cinsiyet ilişkileri ataerkil bir ailedeydik. Herkesin olduğu gibi ama işte babam öyle çok fazla baskılar yapan bir kişi olmasa da annem aracılık ederdi hep bizlere. (...) Babaya sorulur, izin veriyorsa, ondan izin çıkıyorsa bize izinler çıkabilirdi. (...) Şeyi söylemek isterim. Annemin zaman zaman işte babamla ilgili şikâyetlerini söylediğinde ise, kırmızı ruj sürdüğünde ‘ay ne kadar kötü gözüküyor. Sen sil onu’ diye şey yaptığını, sildirdiğini falan söylerdi ama gene de sürerdi annem de. Hiç öyle sürmemezlik etmedi. Bütün resimleri falan da öyledir.

Farklı itiraz stratejileri geliştiren anneler olduğu gibi bu işleyişi yaşamın olağan seyri olarak kabul eden anne modelleri de vardır. Bu tür tutumlara sahip olan anneler çoğu zaman küçük yaştan itibaren kızlarının giyim tarzlarına, davranış biçimlerine müdahale etmekte, onları genel akışın aksi biçimde davranmama yönünde terbiye etmeye çalışmaktadırlar. İlerleyen yaşlarda ise bu terbiye kızların politik tutumlarını açıkça sergilememeleri konusunda onları sürekli uyarma halini alabilmektedir. Annelerin kızlarına yönelik bu tür tutumlarının arkasında çoğu zaman hem kendilerinin hem de kızlarının ağır yargılarla ve sorunlarla karşı karşıya kalmaması isteği yatmaktadır. Örneğin Aynur annesiyle ilişkisinde bu kaygıların etkilerini şöyle ifade etmiştir:

Anneyle ilişkiler önceleri anneyi sürekli bir koruma altına alma şeklindeydi. Ama daha sonra aslında bu toplumsal cinsiyet rollerini annenin çok fazla ürettiğini, bizim üzerimizde de hani ne kadar özgür olmamızı istese de. Ama bunun yanında o toplumsal cinsiyet rolleri sınırları içerisinde kaldığımızda bizim daha mutlu olacağımızı, sıkıntılarla işte gözaltına alınmayacağımızı, cezaevine girmeyeceğimizi, çocuklarımızla çok daha fazla ilgileneceğimizi düşündükleri için. Bu toplumsal cinsiyet rolleri sınırları içerisinde çok da dışına, hani belli yaşamsal, tamam dışına çıkın, eşinizle eşit olun. Kimseye kendinizi ezdirmeyin ama çok da fazla bunun dışına mücadele alanına girmeyin. Çünkü korkular, kaygılar, yaşad. Gördü.

Meryem’in annesi her ne kadar kendisi de dernek faaliyetleri gibi çalışmalara katılsa da kızlarının cinsellik ve bedenleri konusunda feminist bir bakış geliştirmelerinden benzer nedenlerle kaygı duymuştur:

Kızlık zarı, cinsellik atölyesi yapmıştık dernekte. Orada işte bir tane arkadaş gelmişti, kadın arkadaş. Şeyi anlatıyor kızlık zarının aslında çocukken bizim, kakamızın rahmimize gitmemesi için bir duvar olduğunu, zamanla yok olduğunu, aslında böyle bir şey olmadığını falan işte, kadınların bedenini denetlemek için uydurulmuş bir şey olduğunu falan. Neyse ben bunu anneme anlatıyorum falan. Anne diyorum bak aslında böyle bir şey yokmuş, sen bize sürekli şöyle diyorsun falan. Annem de öyle çok takan bir insan değildir ama onun da kafasında bir Anadolu kadını yani, derneğe gidip geliyor ama onun da çeşitli şeyleri var sonuçta. ‘Aman’ dedi ‘Meryem, bak sen öğrenmişsin’ dedi, ‘sakın kız kardeşine söyleme’.

Anlatıların da ortaya koyduğu üzere annelerin kızların feministleşmesi ya da kadın sorunlarına duyarlı bireyler olması üzerinde çok boyutlu etkileri vardır. Anneler kızlarını toplumsal yargılardan ve bir ihtimal “marjinalleşmekten” korumak için Meryem’in annesi örneğinde olduğu gibi toplumsal normlara uygun davranmaya yöneltebilmektedirler. Zaman zaman çelişkili tutumlar ortaya koysalar da anneler çoğunlukla kızların yaşamlarında belirleyici rollere sahiptirler.

Kadın Gruplarının Özellikleri

Görüşülen kadınlar toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı duydukları tepki nedeniyle çeşitli gruplara dâhil olmuşlardır. Bu gruplar ve gruplarla ilişkili kadın sayısı tablo 8’de belirtilmiştir:

Tablo 8

<i>Görüşme Yapılan Kişilerin Dâhil Oldukları Gruplar</i>		
Sıra	Grup Adı	Görüşülen Kişi Sayısı
1	DKY	5
2	Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu	2
3	Nar Kadın	1
4	Çatlak Zemin	4
5	Kampüs Cadıları	2
6	Üniversiteli Kadın Kolektifi (ÜKK)	1
7	Uçan Süpürge Derneği	2
8	Fındıklı Kadınları	1
9	Kadın Savunma Ağı	3
10	Fındıklı Kadınları	1
11	Ankara Kadın Platformu	1
12	Feminist okuma grubu	1
13	Ereğli Kadın Platformu	1
14	Fındıklı Kadın Meclisi	1

(Devam ediyor)

Tablo 8 (Devam)

<i>Görüşme Yapılan Kişilerin Dâhil Oldukları Gruplar</i>		
Sıra	Grup Adı	Görüşülen Kişi Sayısı
15	Mor Dayanışma	1
17	Antalya Kadın Dayanışma Derneği	1
18	Özgür Kadın Derneği	1
19	Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği	1
20	İMECE Kadın Dayanışma Derneği	2
21	Karya Kadın Derneği	1
22	Eğitim-Sen Kadın Grubu	1
23	Didim Kadın Platformu	1
24	Kırkyama Kadın Derneği	1
25	Van Kadın Platformu	1
26	Bağımsız	3
TOPLAM		40

Buna göre kadınlar çeşitli feminist yayınların çevresinde, kadın sorunları etrafında kurulmuş kadın derneklerinde, özellikle sol ya da sosyalist siyasal partilerin kadın gruplarında, üniversitelerin kadın faaliyeti yürüten topluluklarında yer almaktadırlar. Görüşülen bir grup kadın ise hâlihazırda kendilerini bağımsız olarak tanımlamaktadırlar ancak geçmişte bir dizi farklı grupta feminist çalışmalar yürüttüklerini ifade etmişlerdir.

Yayınlar

Yayınlar kadınların feministleşme süreçlerinde her zaman kritik rol oynamıştır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin son döneminde ağırlıklı olarak 1910-1920 yılları arasında yükselişe geçen birinci dalga feminizm sürecinde kadınlar çeşitli dergiler ve gazeteler etrafında bir araya gelmişlerdir (bkz. Demirdirek, 2016; Zihnioğlu, 2005; Çakır, 1996). 80'li yılların başından itibaren büyük şehirlerde başlayan ikinci dalga feminizm açısından da yayınlar, özellikle Yazko'nun haftalık yayını Somut dergisinin kadın sayfası 4. Sayfa ve sonrasında çıkarılan Kaktüs gibi yayınlar, kadınların birbirlerini bulmaları ve bilinç dönüşümü yaşamaları açısından önemli fikirsel buluşma sahaları

oluşturmuşlardır. Özellikle 1980'in ilk yarısından 2000'lerin ortalarına dek Pazartesi dergisi kadınların anlatılarında hem dönüştürücü işleviyle hem de buluşma ve toplumsallaşma yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüşülen kadınlardan bazıları Pazartesi dergisini feminist kimlik oluşturma süreçleri açısından kritik bir adres olarak anmışlardır. Nitekim Pazartesi ekibi de dergiyi çıkarırken kadınların politik olarak bir araya gelmeleri için bir araç olacağını deklare etmiştir:

Hayatlarımızı değiştirmek için bir yandan toplumsal hayatı düzenleyen ve bizi boyunduruk altına alan kanunların, kuralların, geleneklerin değişmesinin şart olduğunu görüyoruz. Ayrıca bunun yeterli olmadığının, her birimizin “özel hayat” denen ama pekala birbirine benzeyen kaderimize başkaldırmak gerektiğinin farkındayız. Ve bütün bunların biz kadınlar birlikte hareket ettiğimiz zaman değişebileceğini fark ediyoruz. Geriye ne kalıyor? Bir araya gelmek. Pazartesi bu işe de yarayacak... (Koçali, 2009: 77).

Nitekim görüşülen kadınların bir kısmı da kendi hayatlarında Pazartesi dergisinin tam da hedeflediği biçimde kadınların bir araya gelmesine aracılık ettiğini ortaya koymaktadır. Örneği Evrim İstanbul'da genç bir üniversite öğrencisiyken Pazartesi dergisi sayesinde feminist tartışmalardan haberdar olduğunu ifade etmiştir. Bu haberdarlık sayesinde kendisi gibi kadınlarla üniversitede kadın sorunları çerçevesinde bir forum örgütlenmesine dahil olmuştur:

Dergi mesela dergi önemli bir şeydi, Pazartesi dergisi bizi çok böyle bir yerinden yakalıyordu böyle. O kapak şeyleri, konuları hani sadece meseleyi böyle sol jargondan ele almaması. Hani kadın cinselliğinden cezaevlerindeki meselelere kadar geniş bakış açısı falan. Hani o da o da çok etkili oldu ama mesela o yaptığımız forumda, hani mesela ÖDP'den arkadaşlar da vardı. Yeniden çevresinden arkadaşlar da vardı, başka çevrelerden. Hani bu kadın olarak oraya gelen, biz dedik ki kadın olarak herkes gelebilir. Hani bir şeyden olması gerekmiyor. Bir siyasi gruptan olması ya da olmaması gerekmiyor. Kadın olarak da orada bulunacaksa meseleye siyasi bir şeyde bulunmayacaksa böyle, biz bilmem ne grubuyuz falan diye olmayacaksa, bir kadın sorunu etrafında birleşiyorsak. Mesela o forum öyle çok şey kazandı. Birçok şeyden kadın geldi hani hiçbir siyasi gruptan olmayan. O anlamda da çok değerliydi. Pek çok kadın katıldı. Mesela aynı dönemde Çağlayan'da çok büyük bir kadın yürüyüşü yapılmıştı. Ona da çok kalabalık bir biçimde gitmiştik. Çok şenlikli coşkulu şey bir, böyle muhabbeti olan, birbirini çok seven kadınlar.

İzmir'de ve bir süre sonra Ankara'da feminist çevrelere katılan Çiğdem de Pazartesi dergisi ile olan ilişkilene sürecini kendi kişisel tarihi açısından kritik bir başlangıç olarak betimlemiştir: “Pazartesi sürecinde başladı işte. Pazartesi sürecinde okumalar, o bana hap gibi gelen, kolay kolay, kadınların yaşam deneyimlerinden gelen şeyler”. Üst

kuramsal bilgiden öte kadınların deneyimleri üzerinden teorik tartışmalara yönelmelerini önceleyen Pazartesi dergisini Berna kendisi için ve bir dönem için oldukça etkili ve dönüştürücü bir araç olarak tarif etmiştir:

Pazartesi'yi hatırlar mısın? Evlilik yasaklansın diye bir şey çıkmıştı, bir başlık vardı. Şimdi çıkabilir miyiz, mümkün mü öyle? Evlilik yasaklansın diye hadi çık bakalım. Anca hak savunuculuğundan öteye geçemiyoruz yani. Çok ciddi kendi cinselliğimizi konuştuğumuz orta sayfa muhabbetleri. Kişisel olarak Pazartesi'nin temsilciliğini burada yaptım. Elden satışlarını yaptım. Buradan yazı gönderdim. Çok redakte edilmezdi Pazartesi grubu. Aman şuyunu da düzelt bunu da düzelt diye. Ama bu dönemde Bergama utanç davasını takip etmiştik biz. Kız çocuğuna yapılan tecavüz vardı. Eğitim-Sen'li bir arkadaş ortaya çıkardı. İzmir olarak çok iyi takip ettik. Bununla ilgili sosyalist feministlerin dergiye bir yazı yazdım aynı Pazartesi gibiydi. Çok kendi gibi yalın. (...) Pazartesi o noktada işte iki kalem şey götürdüğüm haber yaptığım, Manisalı çocuklar, kendi cinselliğimle ilgili yaşadığım deneyimlere kadar. Ufak tefek yazdığım yazılar olmuştu. Ama Pazartesi'den örneğin toplantı olursa burada ben organize ediyordum. İstanbul'dan gelenleri filan, mekân buluyordum. İnsanlara duyurusunu filan yapıyordum.

Her üç katılımcı da derginin hem okuru hem farklı illerde dağıtımcılığını üstlenmiştir. Pazartesi dergisi buluşmalarında aktif rol almıştır. Evrim bir süre sonra dergide çalışmaya başlamış ve dergi çevresinin dahil olduğu radikal feminist eylemlerin parçası olmuştur:

Pazartesi dergisinde bir süre çalıştım. Ben muhabirlik yaptım. Yine bu gruplarla 2001'di galiba, biz Elite Model Look'u bir bastık. Yarışma vardı mankenlik yarışması. Oraya baskına gittik. Yarışma yapıyorlar. Çocuklar, kız çocukları falan filan diye. O bayağı bir şey olmuştu o dönemde gündem olmuştu. Bizi Kanal D'ye davet ettiler falan. Elit Modelciler güvenlik şirketiyle işbirliği içinde olduğumuzu falan düşünmüşler, ama biz elimizi kolumuzu sallaya sallaya oraya gidip orayı şeye çevirdik. Eylem alanına çevirdik.

Anlatımlarda da görüldüğü üzere Pazartesi dergisi aynı zamanda bir buluşma ve birlikte eylem üretme sahası işlevi de görmüştür. Yine ikinci dalga feminizmin yükselişe geçtiği yıllarda yerelde kadın gruplarının çıkardığı fanzin türü yayınlar da kendine özgü birer buluşma ve üretim sahası oluşturmuştur. Örneğin Berna İzmir'de Kadın Kültürevi çevresindeki kadınların çıkardığı fanzinlerden söz etmiştir:

Ev toplantılarından Kadın Kültürevi'ne. Bu arada Çılgılık diye bir dergi çıkarmaya başlandı. Bir Çılgılık grubumuz vardı bizim. O Çarşamba grubundan ayrıca Çılgılık dergisi çıkmaya başlandı. Ayrıca Cımbız dergisi çıkmaya başlandı. Bunlar hep feminist arkadaşlarımızdı. Cımbız ve Çılgılık'ı not alırsan iyi olur. Bende vardı bikaç tanesi. Hep böyle fotokopiyle, amatörce ama içerikleri bomba gibiydi o dönemler.

2009 yılında Sosyalist Feminist Kolektif tarafından 28 sayı çıkarılan ve şu anda arşivine internetten rahatlıkla erişilebilen Feminist Politika dergisi ise feminist çevrelerde özellikle teorik tartışmalar ve düzenlenen kampanyalarda aldığı aktif roller açısından etkileyici olmuş bir diğer yayındır. Gülce de yayını çıkaranlar arasındadır:

Feminist Politika diye dergimiz vardı. Biraz üretim olarak en ön planda biraz o vardı ve onunla başat olarak düzenli kampanya örgütlüyorduk. Özellikle ilk yıllarda bu konuda çok aktiftik. Hem derginin hazırlanma, çıkarılma, dağıtılma süreci hem de kampanyaların örgütlenme ve yapılması süreçleri aslında pek çok zamanımızı ve üretim biçimimizi belirleyen şeydi. Ortak karar alınıyordu, sayıların birebir içeriğine değil ama o sayıda, o dergi sayısında hangi konuyla ilgili bir dosya yapılsın gibisinden. Bunlar da genellikle ortak, yani bütün illerin katıldığı düzenli toplantılar vardı orada karar alınıyordu.

Söz konusu dergiler dönemin ruhunu, kadınların birlikte iş yapma pratiklerini yansıtmakta önemli bir araçlardır. Bu basılı dergi ve fanzinlerin yerini zamanla çevrimiçi yayınlar almaya başlamıştır. İnternetin giderek yaygınlaşmaya başladığı 2005 sonrasında çevrimiçi yayınlar, bloglar ve twitter gibi sosyal medya araçları feministleşme ve kadın sorunları etrafında harekete geçme açısından öne çıkmaktadır.

Bu çerçevede Beş Harfliler ve Çatlak Zemin gibi çevrimiçi site ve yayınlar hem feminist üretimlere yer açan hem de kadınlar ve LGBTİ+lar için kendini ifade ve örgütlenme imkânları sağlayan yayınlar olarak öne çıkmaktadır. Nitekim katılımcıların bir kısmı kendilerini bu yayınlara yönelik aidiyetleri üzerinden tanımlamayı tercih etmişlerdir. Örneğin bu yayınlardan biri olan Beş Harfliler, Sibel açısından feminizmle kurduğu aidiyet ilişkisinde önemli bir rol oynamıştır:

Mesela Beş Harfliler (...) aidiyet dediğim zaman orası. Kendimi acaip böyle benim feminist olma sürecimde ve sonrasında çok rol oynamış bir yer, bir mecra. Çok kendimi ait hissettiğim, orası için bir şeyler yapmayı çok istemişim mesela. Yaptıktan sonra da kabul gördüğümü hissettiğim, çok özendiğim ve böyle yazılarını okumayı en başından beri çok sevdiğim.

Dernekler

Feminist çalışmalar ve kadın sorunları etrafında çeşitli eğitim faaliyetleri ve projeler yürüten dernekler görüşme yapılan kadınların önemli bir kısmının da kendilerini ait hissettikleri yerler arasındadır. Dernekler çocuk yaşta evlilik, şiddetin çeşitli boyutlarıyla hukuksal başta olmak üzere çeşitli yollarla mücadele, toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimleri, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hayata yansımalarının açığa

çıkartılması gibi alanlarda mücadele yürütmek için kurulmuştur. Örneğin katılımcılardan Aysel Türkiye'deki ikinci dalga feminist hareketin dikkate değer örgütlenmelerinden biri olan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nın kuruluşunun parçası olmuştur. Bu dernek hem dönemin şiddete karşı mücadelesinin somut bir sonucu hem de kadınların feminist ilkeleri hayata geçirmesinin bir aracı olmuştur:

Mor Çatı'ya biz nasıl geldik, işte o dayak şeyimiz. Yoğurtçu Parkı sürecimiz tabii çok etkili oldu. Binlerce kadın ve bütün Türkiye'den geldiler İstanbul'a. Bu dayak mitingine katıldılar. Bu bir kere birincil etken oldu Bizim Mor Çatı çalışmalarımızda. Sonra biz kadına yönelik şiddetle ilgili okuyalım, çalışalım, öğrenelim yapmaya çalıştık ve o bağlamda artık dedik bir şey kurmamız lazım, bir kurum olmamız lazım. Kurumsallaşması gerekiyor. O bağlamda Mor Çatı. Az sayıda kadınla kuruldu. Ama sonradan hep eklenen kadınların, emek veren kadınların kurucu olarak adlarının dahil edilmesi söz konusu oldu. Şimdi kurucular listemiz bizim son derece geniş. Büyüktür. Yani öyle beş altı kadınla olan şey değil. Ama vakıf kurduğumuz için zorunlu bildiğiniz gibi bürokratik kağıtlar ve belgeler, şunlar bunlar gerekiyordu. Onlar için bazı şeyler yapıldı ama onun dışında feminist ilkeleri orada gerçekten oturtmuş oldum.

1990'lar kadın hareketinin şirket, dernek ve vakıflar başta olmak üzere çeşitli biçimlerde kurumsallaşmaya yöneldiği yıllardır. Söz konusu dönemde mücadele etmiş kadınların kurduğu bir diğer dernek de başlangıçta dönemin koşulları nedeniyle şirket olarak kurulan Uçan Süpürge'dir. Derneğin kurucularından biri olan Sezen dernekte yapılan çok sayıda çalışmayı şöyle anlatmıştır:

Kadınları kadın örgütüyle buluşturmak, onları aynı ya da farklı işler yapanlarla bir araya getirmek. Bunları genç kuşaklara aktarmak ve uluslararası bir iletişim ağı kurmak. (...) İçerik de kolektif olarak bütün kadın örgütleriyle birlikte doğdu ve o illerde bölge toplantılarını yaptığımızda kadınların birbirlerinin haberdar olması için bülten çıkması lazım dedik. Uçan Haber bültenini çıkarttık. (...) 90'lı yıllar sonra oradan dedik ya okuyamayan, dergiye ulaşamayan var. O zaman ne yapalım? Radyo programı. Radyo ve hem 7- 8 tane yerel, TRT'de de ulusal radyo programı. (...) İlkadım diyalog toplantıları. (...) Örneğin 2003 yılında Köprüler Kuruyoruz projesi yapıyoruz. Neden? Çünkü yerel kadın muhabir ağlarını kurduk. Yereldeki kadın muhabir ağına haber kaynağını buluşturmak için her ilde bir toplantı yapıp 2 film gösteriyoruz ve orada toplantıda yerel muhabirimiz herhangi bir şey varsa haber verin o bize haber yazacak diyoruz. Fakat salondaki kadınları duyuyoruz ve dinliyoruz. Onlar bize biz çocuk geliniz diyorlar. Çocuk gelin var burada diyoruz. Ordan çocuk gelinler ile ilgili ilerliyoruz ve Türkiye'nin ilk gündemine getirmiş kadın örgütüyüz. Film festivalini saymıyorum.

Sezen'in anlattıklarının da ortaya koyduğu üzere Uçan Süpürge hem sahaya çıkarak hem de akademi ile işbirliği yaparak çeşitli toplantılar, televizyon ve radyo programları yoluyla toplumsal dönüşümü sağlama gayretinin önemli bir parçası olmuştur. Dernekler

ve benzer örgütlenmelerde dikkat çeken bir diğer konu ise kadın çalışması yapan kadınların aynı zamanda birçok oluşumun parçası olmalarıdır. Örneğin Sevim 1990'lı yılların başından itibaren çok sayıda kadın örgütünün kuruluşunda ve işleyişinde rol almıştır:

Bütün o etkinlikler içinde olduk, biz de işte 91 yılında Kadın Dayanışma Vakfı'nı kurduk. Hani şiddetle daha örgütlü, şiddete karşı mücadeledeki araçları da kullanarak devam edelim diye. Kadın Dayanışma Vakfı'nda ben ama hani kurucu üye olmadım. (...) 94, 95'te sendikaya üye oldum. Yönetimlerde kadın komisyonlarını kurduk örneğin ve Maliye-sen ilk kadın kongresini yaptı. O süreçte onun dışında benim artık politikada ihtiyaç olduğu için Kaos GL'ye üye oldum. Pembe Hayat Derneği'nin kuruluş sürecinde yer aldık. (...) 2001'de tekrar daha çok zaman ayırarak girdim, 3 dönem falan yönetiminde yer aldım. Kadın Ankara Kadın Platformu'nun işte Ankara'daki hemen hemen bütün oluşumların içinde yer aldım diyebilirim. Ankara Kadın Platformu o zaman Barış İçin Sürekli Kadın Girişimi vardı. Onlarda yer aldım. Sonra işte Feministbiz, Ankaralı Feministler hani hep örgütlü bir şekilde mücadele etmek. Yani içinde bulundum. İşte en son da zaten Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği'ni kurduk. (...) Bütün hayatım örgütlü geçti.

Sevim böylelikle hem kendi dönüşümü hem de toplumsal dönüşümün aktif bir parçası olmuştur. Yelda'nın parçası olduğu Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği de kadın sorunları alanında kapsamlı çalışmalar yapan bir diğer dernektir:

Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği isminden de anlaşılacağı üzere Kadının İnsan Hakları yeni Çözümler. Aslında kadın hakları dediğimiz alanın böyle çok temel bütün yelpazesinde çalışıyor gibi. Yani her şeyde çalışıyoruz. (...) Uluslararası mekanizmalarla yereldekileri buluşturmayı, yereldeki bilgiyi, uluslararası mekanizmalara aktarmayı. Köprü olmayı. (...) Cinsel bedensel haklar önemli. O sanki diğerlerine nazaran bir tık daha belki bizim için diğer hak alanlarına nazaran bir tık daha çalıştığımız bir alan. Ama ekonomik haklar da öyle.

Sendikalar

Kadın hareketi gündeminin toplumsal alana yayılması ve toplumsal cinsiyet eşitliği uygulamalarının yaygınlaşması açısından önemli rol oynayan kurumlardan bir diğeri ise sendikalardır. Çiğdem, Leyla, Sevgi, Berna, Aynur, Arzu ve Sevim KESK başta olmak üzere Eğitim-sen, Maliye-sen gibi sendikalarda kadın çalışması yapmışlardır. Sevim'in Maliye-sen'de yaptığı sendikal çalışma biçimi diğer katılımcıların çalışma biçimlerini özetler niteliktedir:

Sendikada da kadın çalışması yaptım. Yani ağırlıklı kadın komisyonları üzerinden çalıştım. Daha o zaman şeydi. Yani Maliye-sen'e feminizmi soktum diyebilirim.

Valla iddialı olacak ama bizim başkan beni tanıştıırken devrimciyim ya bi de, 'arkadaş feminist ama iyidir' diye tanıştıyordu. Biz orda çok ciddi bir kadın çalışması yaptık. Dönüşüm. Yani orada çok etkiliydi. Mesela kadın komisyonu düzenli toplanmaya başladı. Cinsiyet ayrımcılığı üzerine yönetimlerde yer almak üzerine, etkili olmak üzerine. (...) Biraz karma örgütlerin ilk kadın meselesine bakışları, hani, kadın komisyonları kurup her şeyi kadınla ilgili oraya vermek. Hiç kendilerinin üzerine düşünmeme. Mesela bunu o sendikada tartışılır hale getirdik. Yönetimde biraz daha etkili olmak yönünde çabalarımız oldu. Sendika içindeki kadınlarla çok kadın çalışması yaptık işte. (...) Önce sendikalar kendi kadın kongrelerini yapacaklardı. Biz Maliye-sen olarak ilk kadın konferansını yaptık. Çünkü Türkiye çapında üyelerimizle yani o açıdan sendika dönemimiz hakikaten çok iyiydi. Ama işte orada da bu değişik grupların yani bu siyaset yapma tarzında çok sıkıştım. Ben ondan sonra da açığa kalmadım.

Sendikalarda kadın çalışması yapmış katılımcılar çoğunlukla erkeklerin hakim olduğu bu ortamları dönüştürme mücadele ve azminin altını çizmiştir. Başlangıçta ciddi bir dirençle karşılanan eşitlikçi politikalar ve özellikle kadın kotası zamanla kadınların mücadeleleri sayesinde sendikal çalışmanın bir parçası olabilmektedir. Ancak bu elbette ki inişli çıkışlı bir süreçtir ve halen devam etmektedir. Sendikalar aynı zamanda bol miktarda eğitim çalışmasına da imkan tanımıştır. Bu açıdan Aynur'un deneyimleri dikkat çekicidir:

Eğitim-Sen'de özellikle toplumsal cinsiyet rolleri üzerine çok fazla eğitim aldık biz, sendikalardaki toplumsal cinsiyet sorunları üzerinden çok fazla eğitim aldık ve bunların eğitimini verdik. Daha sonra illere giderek biz eğitimciler olarak yetiştikten sonra. Bu anlamda sendikalar çok evet soldan bir sendika, ama bunun yanında da eril zihniyetin çok fazla yer aldığı bir sendika olduğunun bilinciyle hareket ederek buna dair eğitimler aldık ve eğitimler verdik. (...) Mesela Eğitim-sen de Eğitim-Senli kadınlarla ilgili, Kaos GL, Kaos GL'li kadınlarla ilgili işte eşcinsellerle, lezbiyenler ile ilgili bir araya geldiğimiz, birbirimizle ilgili merak ettiğimiz soruları, sorduğumuz amaçlarına, hedeflerinin ne olduğunu, düşünce yapılarının ne olduğunu irdelediğimiz çalışmalar yaptık birlikte.

Aynur'un da ifade ettiği gibi sendikalar özellikle daha sol bir perspektife sahip sendikalarda yapılan çalışmalar farklı mücadele gruplarının karşılaşmaları ve birbirlerini dönüştürmeleri açısından da önemli yerlerdir.

Kadın Platformları

Görüşme yapılan kadınların bir kısmı ise kendilerini eşitlik için yürütülen çalışmaları ve farklı grupların bir araya gelerek yürüttükleri eylemleri örgütleyen kadın platformlarına dönük aidiyetleri üzerinden tanımlamışlardır. Örneğin Eren bulunduğu

yerde yaptığı kadın çalışmalarında kadınların kendisine kadın platformu üzerinden ulaştığını ifade etmiştir:

Kadın platformu üzerinden bir şey oldu. Benim ise bu kadın hareketleri ile ilgili çalışmalar yaptığımı biliyorlar. Yani buradaki herkes bildiği için onlarda avukat bulamamış ya sıkılmış ve çözememiş işini öyle geldi bana. Yani benim bir avukata ihtiyacım var ama param yok. Diğer türlü ben kendim her şeyi hallediyorum dedi. Yalnızdı ama yanında durmak bile yetti yani. Sadece farkında olsunlar. Yani ne yapabileceğini anlatmaya çalışıyorum işte.

Eren örneğinde kadın platformu küçük bir ilçede kadınların sorunlarını daha deneyimli biriyle paylaşmanın aracı olmuştur. Kadın platformları aynı zamanda farklı gruplardan ve politik perspektiflere sahip kadınların birlikte politika ürettikleri ve bu süreçte birbirlerini tanıdıkları yerlerdir. Örneğin Aynur bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

Ankara Kadın Platformu açısından kadınlarla birlikte fark çok farklı çevreden kadınlarla birlikte bir şeyler üretmenin, bir şeyler yapmanın zevki. Kadınların bir arada olduklarında neleri başarabileceğini çok fazla mesela bir 2000 kadın yürüyüşü gerçekleştirdik, çok ciddi bir yürüyüşü. Binlerce kadın vardı, orada gerçekleştirdik biz bunu yine bu platform içerisinde. O dönemler her grup bunu kendine anlattığı atölyeler gerçekleştirdik. Onlarla ilgili merak edilen sorular.

Katılım Nedenleri

Toplumsal hareketlere katılım örüntüleri üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla siyasal toplumsallaşma, sosyal ağlar ve ağ oluşturma gibi kavramlar üzerinde durmaktadır (Passy ve Giugni, 2001; Della Porta ve Diani 2020). Sosyal ağlar kişilerin kendileri için dikkate değer olan bir mesele etrafında resmi ya da enformel ilişki ağları içine girerek harekete geçmelerini kolaylaştırır. Resmi ilişki ağları bir takım örgütlere üye olmak anlamına gelir. Enformel ağlar ile aile, arkadaşlar ya da tanıdıklar gibi kişiler arası ilişkiler yoluyla kurulan ağlar kast edilmektedir. Kişilerin toplumsal hareketlere katılımında sosyal ağların “hem yapısal bağlantı kurma işlevi hem de sosyalleştirme işlevi”nden söz etmek mümkündür (Passy ve Giugni, 2001: 128). Sosyal ağların sosyalleştirme işlevi “kişinin toplumsal ağlarla daha önceden iç içe geçmiş olma halini ifade etmektedir. Bu tür bir iç içe geçme hali, kişileri kendi toplumsal dünyalarına dair çerçevelerini tekrar tekrar sorgulayıp tanımlamalarına olanak sağlayan etkileşimli bir yapı içinde konumlandırır” (Passy ve Giugni, 2001: 128). Bu çalışmada özellikle

içinden geldikleri aile ve çevre dolayısıyla sorgulayıcı perspektife yakın duran ve halihazırda bir takım sosyal ağlar içerisinde yer alan kimi katılımcılar için sosyal ağlar bu tür işlevler görmüştür.

Bu çalışma bağlamında ise kadınların çeşitli gruplara katılımı daha çok dönüştürücü öğrenme kuramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Buna göre katılımcıların aileleri ve içinde sosyalleştikleri çevreye dair gözlemleri ve kendi deneyimleri toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda derin ikilemler içine düşmelerine neden olmuştur. Dönüştürücü öğrenme açısından söz konusu aşama Mezirow'un ifadesiyle "bireyi çıkmaza düşüren bir ikilemle karşılaşma" olarak adlandırılmaktadır (2000: 22). Patriyarkal değerlerin başat olduğu toplumsal ilişkiler içinde kadınların çocukluk ve gençlik deneyimleri eşitsizliğe ilişkin bu tür ikilemlerle doludur. Görüşülen kadınların neredeyse tamamının, bu ikilemleri deneyimleyerek büyürken belli zamanlarda "korku, öfke, suçluluk ya da utanç gibi duygularla kendini inceleme" ve "varsayımların eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması" (Mezirow, 2000: 22) süreçlerini deneyimlediklerini söylemek mümkündür. Bu çalışma kapsamında görüşülen kadınların büyük bir kısmı diğer kadınlarla bir araya geldikleri gruplarla yürüttükleri çalışmalarda sıklıkla toplumsal işleyişe dair varsayımlarını gözden geçirmişlerdir. Bu nedenle görüşmecilerin referans çerçevelerinin dönüşümünü anlayabilmek için kadınların gruplara katılım nedenlerinin detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bu çerçevede kadınların gruplara girme nedenleri eşitsizliğin farkında olma ve sistemin dönüşmesi gerektiğini düşünme; paylaşma ve birlikte güçlenme isteği; öfke, itiraz ve uyumsuzluk; arkadaşlar ve çevre etkisi; travmatik olaylar ve deneyimler başlıkları altında ele alınmıştır.

Eşitsizliğin Farkında Olma ve Sistemin Dönüşmesi Gerektiğini Düşünme

Görüşülen kadınların içinden geldikleri çevreleri ve aileleri betimleyen bir önceki bölümde detaylı bir şekilde ifade edildiği üzere; kadınlar çoğunlukla içinde büyüdükleri toplumda kendileri için eşitsiz ve patriarkal bir işleyişin hâkim olduğunun farkında oldukları bir çocukluk ve gençlik dönemi geçirmişlerdir. Diğer bir deyişle kadınların cinsler arası ilişkilere ilişkin ilk anı ve gözlemleri çoğunlukla kadınların ezildiğini hissetmelerine yol açmıştır. İlk çocukluk ve gençlik döneminin bu konuda iz bırakan anıları etrafında oluşan duygusal tepki ve düşüncelerin kadınları bu gruplara yönlendirdiği görülmektedir. Görüşülen kadınların büyük bir bölümü büyürken ve

gündelik yaşamda tanık oldukları eşitsizlikleri ve ezilme ilişkilerini dönüştürmek amacıyla gruplara katılmış ya da bağımsız bir şekilde feminist çalışmalar yapmaya karar vermişlerdir. Yine bu başlık altında ele alınan deneyimlerde ülkenin içinde bulunduğu politik atmosfer ve kadınlar açısından kaygı verici olan uygulamalar da sistemi dönüştürme isteğinde kritik rol oynamaktadır.

Bazı kadınlar Gazel örneğinde olduğu gibi taşrada ve muhafazakâr bir çevrede büyürken bu eşitsizlikleri hayatın doğal akışının bir parçası gibi kabul etmişlerdir. Ancak eğitim nedeniyle kent değiştirdiklerinde yaşadıkları eşitsizlikleri fark ederek bir gruba dâhil olma ihtiyacı hissetmişlerdir:

Benim kişisel olarak da rahatsız olduğum, üniversitede cinsel taciz biriminin kurulması isteniyordu. Çünkü çok fazla taciz yaşıyorduk. Özellikle yurtlara giden bölgede ışıklandırmalar zayıftı ve gece saatlerinde çok fazla taciz yaşıyorduk, bir böyle şeyler vardı. İkincisi, üniversitede hocaların öğrenciler üzerinde kadın öğrenciler üzerinde kurmuş olduğu tahakküm, taciz vesaire. Bir cinsel taciz biriminin kurulması, Hacettepe'de yoktu ben okurken. Şimdi var galiba yanılmıyorsam, öğrenciyken yoktu. Bunun açılması yönünde kampanyalar yapılıyordu. Yurtlar önünde eylemler yapılıyordu. Saat 9'da girmeyeceğiz. Hani biz de 12'de gideceğiz. Eğer 12'ye vs diye, erkeklerle eşit hakka sahip olmaya dair eylemler yapılıyordu. Bunları hatırlıyorum. Kürtaj olayı vardı onu hatırlıyorum. 2011 gibi başlamıştı aslında o tartışmalar. Hani yasaklar filan. Daha sonra daha çok gündem oldu da, bunlar tartışılıyordu aynı zamanda Üniversiteli Kadın Kolektifi'nde. (...) Hem örgütün kendi içerisinde eşitliğe dair bir takım tartışmalar, erkeklerle eşitlik; ki zaten benim yaşadığım sorundaki yaklaşım biçimleri dediğim gibi en başta o eşitlik mücadelesini bana en derinden hissettirdi. Yani evet ben burada kendimi bulabilirim. Kendim için, başkaları için, herkes için mücadele edebilirim fikrini yerleştirmişti.

Üniversite yıllarında genel anlamda siyasallaşmak katılımcıların bir kısmının feministleşmesi açısından uygun bir bağlam sunmuştur. Bu dönüşümde elbette gelinen üniversitenin ve kentin bu tür tartışmalara olanak sağlayan bir yapıya, kampüse, alternatif kamusalılıklara sahip olması önemlidir. Örneğin Sevinç açısından üniversite bu karşılaşmalarla dönüştüğü ve dönüşmek üzere tercih ettiği bir yerdir:

Üniversiteye gelmem, örgütlenmem benim tamamen aslında dönüşümümü ve aslında feminist bilgiyle de karşılaşmamla da çok ciddi bir dönüşüm geçirdiğim bir hal vardı. Çünkü aslında mesela liseyi yarısını Trabzon'da yarısını Kayseri'de okudum ve bunların hepsi küçük ve gerici iller. O yüzden de bu feminizmle tanışmam da çok geç olmuş oldu. Teoriyle tanışmam ya da mücadeleye katılmam geç olmuş oldu. Üniversiteye gelince de çok hızlı bir dönüşüm geçirmiş oldum aslında. (Ama üniversitenin kapısından girer girmez böyle bir şeye yönelmen, demek ki öncesinde böyle bir şeyin vardı merakın?) Evet evet. Zaten araştırıyordum ediyordum. Çünkü küçük illerde şeydir, sürekli özenirsin.

Twitter'dan, sosyal medyadan sürekli takip ettiğim bir hal vardı. Zaten üniversiteyi de zaten ben buna katılıcam ve hayatımı dönüştüreceğim diyerek geldim.

Geleneksel ataerkinin hala güçlü olduğu bölgelerde yaşayan katılımcılar açısından toplumsal cinsiyet eşitsizliği diğer toplumsal eşitsizliklerle kesişen ve çok katmanlı boyutlara sahip bir mesele halini almaktadır. Örneğin Gülcihan kendisinin belediye başkanlığı için aday olma sürecinde erkeklerin kadınların adaylığına karşı tepkilerini ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bu tepkilere karşı kadınlar ortaklaşa karar alıp mücadele yürütmekte ısrar etmiş ve sonuçta başarılı olmuşlardır:

Çünkü ben katılırken biraz daha Kürt olma, Kürt olmanın ötekileştiren yüzüyle karşılaştıkça ben kadın ötekileşmesini gördüm ve onunla kendimi biraz daha tanımaya başladım. 2003'te aslında birçok şey yapıldı. Mesela bu platformlar çok önemliydi. Ordan toplumu aydınlatma, aslında kadının yaşadıklarını toplumla paylaşma, yani birebir dokunmalar, mahalleden köyden kente bir dokunma süreci. (...) Örneğin kota meselesi ilk 2003'te, benim aday olduğum dönem, orda mesela kadın kotası olunca, deyince bizim parti çalışmalarımızda olan yüzlerce erkek kazan kaldırdı. (...) Ama kadınlar bu konuda radikal kararlarını aldılar. 2002 seçiminde böyle bir çıkış yaptı Kürt kadın hareketi. Çünkü kadın hareketinin ideolojik politik yönü gerçekten de toplumu değiştirip dönüştürmeye dönüktü. Düşündüğü sadece işte Kürt kadınlar iktidara yetkiye gelsin de burada böyle kalsın değildi. Toplum da bununla beraber. Yani zihniyette bir değişim olmazsa bu yolda yüzyıllarca siyaset yapın, o size bir geri dönüşümü olmayacaktır.

Özellikle sol sosyalist gruplarda politikleşmiş kişilerde grup ve ben ayrımı yapmak katılımcılar açısından zorlayıcı görünmektedir. Bu durum sosyalist bir grupta sosyalleşirken 'biz' olmanın öne çıkarılmasından kaynaklanmaktadır. 'Biz' vurgusunun güçlü olması nedeniyle Gülcihan kendi siyasallaşma deneyimi ve kadın mücadelesi ile buluşma sürecini içinde bulunduğu siyasi grubun yaptıklarını anlatarak ortaya koymaktadır. Kendi öznelliğini ayırmaksızın, kendi deneyimi ve grup arasında mesafe koymadan bir anlatı kurmaktadır. Nihayetinde Gülcihan yaşadığı eşitsizliklere karşı mücadele etmek üzere girdiği politik grupta birlikte çalıştığı erkek "yoldaşları"nın da sorgulamak ve kadınlarla birlikte ayrı bir mücadele yolu açmak durumunda kalmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği Gülcihan'ın deneyiminde devletin uygulamalarında, aynı siyasal hatta yürüdüğü erkeklerin davranış, tercih ve söylemlerinde ve toplumsal hayatta çok boyutlu biçimlerde karşısına çıkan çoklu baskı biçimlerine karşılık gelmiştir. O da bu ezilme biçimlerinin dönüştüğü bir toplum inşasında rol almak üzere kadın gruplarına katılmıştır.

Dicle de toplumda süregiden ezme ezilme ilişkilerinin farkında olduğu için ve bu işleyişe müdahale etmek isteğiyle gruplara dâhil olmuştur:

Orayla kendimi ifade etmem. Daha beni temsil ettiği, daha kendimi orada içinde gördüm. Daha mücadelesinin bir parçası olabildim, bundan kaynaklıdır. Yani o ezilen kimlik kimliklerimiz çoktur. Ama hangisi daha çok ötekileşiyorsa eziliyorsa onunla kendini aslında tanımlamak da istiyor insan.

Oldukça geleneksel bir çevrede kadınlarla yan yana gelip toplumsal cinsiyet kalıplarını ve kadın erkek rollerini sorgulayarak köklü bir değişim geçiren Özgür de feminist gruplara katılma nedeni olarak kadınların yaşadıkları köklü eşitsizliklere işaret etmektedir:

Kadın haklarını korumak için yer alıyorum. Kadınların ne kadar ezildiğinin net bir şekilde farkındayım. Kadınların her türlü eşitsizliğe kurban gittiklerini yani az önce ablama onu konuştuk. Ablamın bir kızı var. Matematik öğretmeni ama atanamamış. Şimdi ablama demiş ki eniştemle ablama, ‘ben hakkımı istiyorum’ demiş. Toprak istiyorum yani. 2 tane de erkek kardeşi var. Yani 3 tane çocuk var evde. Ablam geldi kıyamet koparıyor. (...) Ben de ‘niye senin tuhafına gidiyor? Niye vermiyorsun çocuğuna toprak’ diyorum. ‘Olmaz’ diyor. (...) Neden kız olduğu için toprak vermiyorsun, onun haklarını vermiyorsun? (...) ‘Adet değildir’ diyor. ‘Adet niye değil ama’ diyorum yani? Yani sen o zaman kız olduğunu öğrendiğinde doğurmasaydın bu çocuğu. Kürtaj etseydin olsaydın, doğurmasaydın, erkek de doğursaydın sürekli o zaman. (...) Mağduriyeti, kadın olarak mağduriyeti hayatımın her alanında yaşadım. Herkes gibi ben de yaşadım. Avantajım ne oldu? Kadını, ama kadın değil erkek gibi yaşıyorum. Toplumda bazı işte sıkıntılı toplum yargılardan kurtulmak için sürekli erkek gibi yaşamak zorunda kaldım.

1960’larda feminist hareketin ABD ve Avrupa ülkelerinde en önemli argümanı “özel olan politiktir” şiarında karşılık bulmaktaydı. Görüşmecilerin anlatılarında da kadınların özel olanı politize ettiklerini görmek mümkün. Bir kadın olarak yaşamak, gündelik hayatta çeşitli biçimlerde eşitsizliğe maruz bırakılmak, yasalarda verili bir hak olsa da mülkiyet hakkından mahrum bırakılmak kadınların sürekli karşılaştıkları ikilemlerdir. Özgür, bu ikilemler karşısında kadınların haklarını korumak için mücadele etmeyi tercih etmiştir. Oldukça muhafazakâr bir kentten, Erzurum’dan Ankara’ya üniversite nedeniyle giden Gizem de eşitsizlik ve adaletsizliğe karşı harekete geçmek amacıyla bir kadın grubuna katılmıştır:

Arayıştaydım. Örgütlü olunması gerektiğini düşünüyordum. Kadınlarla 2015’in yazında, Ankara’dayken, kendi başıma ya da arkadaşlarımla 8 Mart, 1 Mayıs, 25 Kasım veya sosyal medyada gördüğüm başka eylemlere katılıyordum. Ama örgütlü değildim. Ama örgütlü olunması gerektiğini düşünüyordum. Araştırıyordum da. Sosyal medyadan birçok kadın örgütünü de takip ediyordum. Sonra işte Kadın

Cinayetlerini Durduracağız Platformu'nu gördüm. Orada yapılanlar daha hoşuma gitti. Politik yaklaşım olarak, dava takipleri olsun. Onlar çok dikkatimi çekmişti. Bir form doldurmuştum. Sonra arkadaşlar bana ulaşmışlardı. 2016 yılının eylül ayıydı sanırım. Okula gelmişim memleketten. Tam o sene işte.

Farklı kuşaklar açısından siyasal konumunu tarif etme bakımından bir takım farklılıklar öne çıkmaktadır. 1980- 2000 yılları arasında gençliğini yaşayan ve politik bir sosyalleşme içine giren kadınların önemli bir kısmı, en azından görüşme yapılan kadınların önemli bir kısmı ilk aşamada kendilerini daha sol ve sosyalist biçimlerde tanımlamış sonrasında ise feminist mücadele ile farklı ve köklü bir başka dönüşüm içine girmişlerdir. Evrim de kendi feministleşme ve bir gruba girme sürecini bu izleği takip ederek açıklamaktadır:

Üniversiteye geldiğimde kendime feminist demiyordum. Solcuydum, biraz da böyle şey vardı. Kurtulmuş kadın sendromu dediğim bir şey vardı bizde de. Hani biz okuyacaktık. Üniversiteye gidecektik, bağımsız olacaktık. Dolayısıyla başka kadınları kurtarma niyeti var ama kendinde bunu görmüyorsun. Yani kendi ezilmişliğini bütün bu ilişkilerin içinde tanımlamam benim üniversite dönemine denk geliyor. (...) Fakat sonra yavaş yavaş o toplumsal ilişkilerin içerisinde de birtakım, kadın olmamızdan kaynaklı sıkıntılar yaşamaya başladığımızı fark ettik. Hani cinsiyetinizin olması. Mesela cinsiyetinizin kadın olması o politik grup içerisinde nerede duracağınızı da belirleyen bir şey olmaya başlıyordu. Yani iyi bir hitap kabiliyetiniz, hitabetiniz iyi olabilir, insanları yani bir meseleye örgütlemek konusunda çok iyi olabilirsiniz, çeşitli yetenekleriniz olabilir. Ama o toplantıyı siz değil bir başkası(nın) açması gerekebilir. Yani bunları görmeye başlayınca yavaş yavaş sözünüzün kesilmesi. Yani ortak bir takım dertler. Mesela kaldığımız yurda dönerken her akşam tacize uğramak, her akşam istisnasız tacize uğramak gibi meseleler üzerinden yavaş yavaş birbirimizle konuşmaya başladık. 90'ların ortası benim üniversite şeyim. Üniversite hayatımın şeyi Pazartesi dergisi çıkıyordu mesela. Bizim için çok önemliydi. Hani onu okumaya başladık, bir akacak yer bulduk ve hızla bu bizi feminist yaptı. Aslında kendimize feminist çok hızlı demeye başladık. O zaman bunu Pazartesi dergisine gidip konuştuğumuzda biz böyle bir grubuz falan şeye çok şaşırdılar. Siz daha erkek tokadı yememişsiniz ama nasıl olacak bu feminizm diye. Biraz fazla genç bulunduk feminizm mücadelesi içinde. Ama öyle feminist demeye başladım ben kendime.

Fatma da üniversite yıllarında gerçekleşmeye başlayan kendi dönüşüm seyrini Evrim'e benzer biçimde tanımlamaktadır. O da gençlik yıllarında toplumsal eşitsizliklerin farkına varmış ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. Sonraki yıllarda ise kadınların eşitlik mücadeleleri ile buluşmuştur:

Bu değişik bir hikaye. Ben de ben çok uzun yıllar üniversite yıllarında filan da hani toplumsal mücadelelerin içinde olan bir insandım. Daha küçükken bile, daha

eskilerden bile hani yaşanan sosyal, sınıfsal haksızlıklar, yanlışlıklar filan noktasında sürekli reaksiyonlarım vardı. Kadın sorunu için de buna benzer kadınların yaşadıklarına da ilişkin de buna benzer. Hani reaksiyonlarım, fikirlerim, düşüncelerim vardı, bir şeyler yapmaya çalışıyordum. Ama o zaman feminist değildim. Yani mücadele anlamında şey değildim. Üniversiteden sonra kadınlarla aslında çok, kadınları da çok tanımiyordum açıkçası. Şöyle ki bir gençlerin içindeydik. Ki kendimiz böyle kendimizi başka bir yere koyuyorduk. Hani annem ya da başka bir kadın ya da farklı bir yaşamları olan kadınları da çok fazla tanıdığımı düşünmüyorum. Çünkü birkaç kez böyle karşılaştığımda o ev kadınlarıyla, çalışmayan kadınlarla, mahallelerdeki kadınlarla filan karşılaştığımda yaşadıkları sorunları da gördüğümde bazen öyle şey çok uzak olduğumu da görüyordum. Sorunların büyüklüğünü de görüyordum. Böyle böyle derken. Onlarla biraz ilişkilerim geliştikçe, hani bunun başka türlü, kadınların kendileri için, kendi sorunlarını çözmek için ya da yaşamlarına sahip çıkmak için daha örgütlü olmaları gerektiğini, kendi kendilerini örgütlenmeleri gerektiğini düşünmeye başladım. Ondan sonra da yavaş yavaş kadınlarla ilgili çalışmalarım da başladı.

Fatma'nın değişik olarak nitelediği hikâye yukarıda belirtildiği gibi farklı görüşmecilerde tekrar eden ortaklıklara sahiptir.

Bir eğitim sendikasında, Eğitim-sen'de aktif sorumluluk alarak çalışmalara katılan Aynur'un da katılım nedeni eşitsizliklerle mücadele etmektir. Ancak toplumsal alandaki eşitsizliklerle mücadele ederken diğer sendikalara kıyasla toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda daha duyarlı olan kendi sendikasında da kadınların eşitliği için mücadele etmek zorunda kalmış ve bu mücadele ile birlikte kadınlarla birlikte çalışma yapmaya yönelmiştir. Sendikada kadın çalışması için bütçe desteği yapılmaması Aynur'un sendikaya bakış açısında kırılmaya yol açmıştır:

Bu Ankara Kadın Platformu'yla yaptığımız çalışmalardan bir örnek ve beni çok etkileyen bir örneği bu. O dönem kadın sekreterliği yoktu Eğitim Sen'de. Sadece komisyonlarla ilerleyen bir durumdu. Hem merkezi komisyonu vardı, hem şubelerin komisyonu vardı. Çok ciddi bir çalışma yapmıştık. Çok ciddi emek vermiştik kadın platformuyla birlikte. Parası, parayı da çok iyi hatırlıyorum, 20 lira gibi bir para bizim şubemize düşmüştü. Ben şube başkanına gelip işte kadın platformuyla böyle bir eylem örgütlüyoruz, 20 liraya ihtiyaç var. Şube başkanı bana o 20 lirayı vermedi. Vermediği gibi de çıkın madem ordan dedi. Madem öyle çıkın. Eril zihniyet o dereceydi. 'Yapıyorsanız kendi kendinize eğlenin ama bize de çok dokunmayın' gibi bir anlayışın olduğu bir şeydi. Daha sonra bu ve bu eril zihniyetin çok hakim olması, sendikada kadınların yaşadığı öznel sorunları görmeme, görse bile buna dair bir şey yapmama. (...) Kota ve benzeri kadınların lehine olabilecek birçok şeyi tüzüğe büyük çabalar sonucunda büyük tartışmalar, Birçok anlayış, kendi arasında toplantılar yaparak çalışmalar yaparak, çok ciddi çabalar sonrasında biz hem kadın sekreterliğini, hem kadın kotasını, hem kadına uygulanan taciz, şiddet ve benzeri bu mobbing ve benzeri birçok şeyle ilgili tüzüğe, sendikanın tüzüğüne birçok şeyi büyük çabalar sonucunda yerleştirebildik. Eril zihniyet çok fazla hakimdi. Her yerde olduğu gibi kadınlar kendileri bir şey yapmadıkça, kim olursa olsun, hangi nereden bakarsa baksınlar buna çok duyarlı olmuyorlar.

Aynur'un anlatısında da kendi hikâyesi ile çalışma yaptığı alanın hikâyesi iç içe geçmektedir. Ancak yine gruba ve feminist çalışmalara katılma nedeni esas olarak eşitsizliği ortadan kaldırmak üzere mücadele etme isteğidir. Güneş, bir kadın çevresine katılma ihtiyacını hem kadınlara yönelik ayrımcı politikalarla mücadele etme isteğiyle hem de kızının geleceği ve genel olarak kadınları çevreleyen tehditlerle ilişkilendirmektedir:

İlk önce kızım. Yani kızımın, kızım ile ilgili ya da kız çocuklarıyla ilgili bir şeyler yapılması gerektiğini, kadınlarla ilgili. Belki de kızım olmasaydı aynı şeyi düşünür müydüm bilmiyorum ama o işlenen cinayetler. Türkiye'nin politikasının kadınları ezmek üzerine kurulduğunu görmek beni çok üzmeye başladı. Diyorum ya, geçmişte çok fark edemiyordum bunu ama şimdi bilerek ve isteyerek yapıyorlar. Buradan bir şey kazanmaya çalışıyorlar. Onun farkındayım. O yüzden kadın cinayetleri politiktir denildiği zaman anlamıyordum. Aslına bakarsanız. Ama şimdi daha iyi kavrayabiliyorum.

Türkiye'de son yıllarda giderek artan kadın cinayetleri ve kadınların yaşamlarını sınırlandırmaya dönük siyasal söylem ve adımlar Güneş'in kendisini ve kızını güvende hissetmemesine yol açmıştır. Güneş de diğer birçok katılımcı gibi bu sorunlarla mücadele etmek ve toplumsal dönüşüm yaratmak amacıyla bir grupta yer almayı tercih etmiştir.

Kadın cinayetleri ve kadınlara karşı ayrımcı uygulamaların içinde çocukluğunu ve gençliğini geçiren ve aynı zamanda en genç katılımcı olan Sertap'ın bir gruba katılma nedeni ülkenin içinde bulunduğu atmosferle doğrudan ilişkilidir:

Tek başımıza kurtuluş olmayacağını bildiğim için (bir gruba girme ihtiyacı) hissettim. Mücadele ancak örgütlü olursa olabilir. Yani kurtuluş ancak örgütlü olmakla mümkün. Adliyelerin önünde hep kalabalık duruyordu kadınlar baktığım zaman, kimse tek başına ben bu kadının davasında hak ettiği ceza çıkması için mücadele edeceğim diye tek başına gittiği zaman bir sonuç alamayacağını düşünen herkes bilebilir. Orada bir baskı olması için bir toplulukla olması gerekir. Örgütlü mücadele çok şarttır, bunun mücadeleye katılmadan önce bu kadar farkında değildim. Yani şu an içinde olduğum için şöyle düşünüyorum, ben önceden acaba n'apıyordum? Şu an hayatımın çok büyük bir kısmını bunda. Örgütlü mücadele beni çok çekti. Yani şöyle düşünüyorum. Şu an biraz da subjektif olacak ama meydanlardan biz de çıksak kim kalacak diye düşünüyorum.

Kadınların gruplara katılmalarının aynı anda birkaç farklı nedeni olabilmektedir. Örneğin hem aynı kuşaktan olan hem de benzer özelliklere sahip yerlerde sosyalleşen bir grup kadının deneyimlerinde eşitsizliğe karşı duyulan tepkiler, toplumsal adaletsizliğe karşı harekete geçme isteği, çevrenin ve arkadaşların etkisi ve ikinci dalga

feminizmin hareketliliğine denk gelmiş olmak çok sayıda katılım nedenini bir araya getirmiştir. Sevgi'nin feminist gruplar arasına katılma süreci bu kesişimi özetlemektedir:

İstanbul'dan bir arkadaşım ile karşılaştık. (...) Daha iyi okullarda, kolejlerde vs, İngilizce biliyorlar, bilmem ne, feminizm şu bu, her şeyden haberdarlar ama yeni yeni zaten Türkiye'de o işler. O bir gün geldi, bir şeyler söylüyordu bana, ben hiç ilgilenmiyordum. Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne Türkiye'nin de uyması için bir imza kampanyası var dedi. Ben de iyi dedim. Dil Tarih'te toplarım imza. O zamanki çok önemli bir eylemdi. Tabii ki ben onun yürütücüsü filan değildim. Sadece bir ayağıydım, uzaktan, yürütenlerden. Fakat o tartışmalar beni feminist yaptı, çünkü o kadar çok insanla konuşmak ve tartışmak zorunda kaldım. Şöyle bir şeydi, feminist yaptı çünkü bizim, dünyaya bakışımız, ya da ideolojimiz, her neyse, adına ne dersen de, doğrudan zaten eşitliği öngören bir anlayış. Dolayısıyla bu kadınlarla ilgili mesele de girince, bizim atladığımız bir ayrıntıydı bu. Biz her şey eşit olacak, herkes eşit olacak, genel kavramlarla düşünürken, bu konuda düşündüğümü ve tartıştığımı fark ettim. Herkes bana "feminist misin" diye sorduğunda, yok hayır feminist değilim, diyordum o zaman. Yeniydi ama. Gene o arkadaş vasıtasıyla Ankara'da bir takım grupların olduğunu öğrendim. (...) 82 ya da 83 yılıydı, bir Somut dergisi çıkardı. Gaste boyutunda, bu Şirin Tekeliler filan oraya şey yapardı, ben onu düzenli alır ve okurdum. (...) Bir de o Somut. Edebiyat dergileri de çok, Gırgır bize nefes aldırın yayınlardı onlar. (...) Orada okuduklarımızın da belleğimde yer ettiği şeyler, fikirler oluşmuş, yerleşmiş, daha sonra belki o tartışma süreçlerine de yansdı, o imza vs dediğimiz. Daha sonra işte o kadın grupları Amerikan Kültür'de bir toplantılar oluyor dedi arkadaşlar. Oraya katılmaya başladım. Daha sonra baya karma bir gruptu ve çok entelektüel bir gruptu. Ben taşralı, sıradan solcu bir kadın. Gelmişim ama onlar kullandıkları, mesela jargon sözcüğünü ben ilk orada duydum. Onlar o kadar farklı bir dille konuşuyorlar ki ben sadece anlamaya çalışıyorum.

Sevgi bu dönemde kadınlarla feminist bir gruba dahil olur. Sevim de aynı dönemde benzer deneyimler yaşayan ve zaman içinde feminist gruplara katılan katılımcılardan biridir:

Ben kendimi sosyalist olarak tanımlıyordum. Üniversite yani benim dönemimin belki de özelliği bu işte. Başka bir kentte üniversite okumaya gitmek sadece kariyer, ilerisi bir meslek falan gibi. Bunları da düşündük işte. Basın yayın benim istediğim bir yerdi ama en temelde devrimci olmaktı. Devrimci mücadeye katılmaktı. (...) Ankara'yı o yüzden seçmişim. Benim zaten ama biz üniversite birinci sınıf bittiğinde 12 Eylül geldi ve her şey çok allak bullak oldu hayatımızda. O süreçlerde de yine hani böyle yeni yeni işte bu kadınlarla ilgili şeyler okumaya, duymaya başlamıştık. O zaman Ankara'da kadınlar toplanıyor diye bir arkadaşımın duymuştum. İşte ona onların toplantısına gittim. Çünkü darbe koşulları ve yine de birilerini arıyorsun. Ben o tartışma grubu içindeki sahiden çok çok konuştuk, çok fazla kadınla. Benim hep o onu derim o süreçte. Antifeminist bile sayılabılırdim. Çok belirgin değildi ama sosyalizm varken, böyle bir politik çizgi varken, feminizm, hani biz de feminizme mesafeli idik. Ama ben o süreçte

hem kendime feminist dedim. Ben onu çok sindirerek kendisi feminist olan bir kuşağız. Tartışarak, konuşarak, değerlendirerek kendi hayatımıza bakarak. Ve yani seksenlerin sonu gibi artık kendime feminist diyordum. Bu gruba yani bir arkadaşım katılıyordu toplantılarına. Böyle bir grup var diye ben de toplantılarına gitmeye başladım İşte. haftada bir toplanılıyordu. Sonra çok kalabalıklaştık gitgide orada daha çok. Küçük bir grup değildik ama büyük ölçüde aslında bu bilinç yükseltme. Kendimize özgü bilinç yükseltme grubu da olduğumuzu söyleyebilirim. Daha dar ve bunu yapan gruplar vardı. Ankara'da Perşembe Grubu gibi. Ama daha kalabalıktık ve bi de bizim özelliğimiz hemen herkes 80 öncesi politik sol örgütlerden kadınlardık. Yani böyle bir arayışla bir araya. O yüzden biz çok didikledik her şeyi. (...) Hani sindirmek dediğin böyle bir şey. O süreçte ben kendime feminist dedim.

Sol bir geçmişe sahip olan ve 1980 sonrası feminist hareketler açısından yükselişin söz konusu olduğu yıllara denk gelerek dönüşüm yaşayan bir diğer katılımcı Leyla'dır. Düşünümsellik, sorgulama ve örneğin aile gibi bir takım normatif kurumlara dönük eleştirelliği sol perspektiften edindiğini ifade eden Leyla feminist gruplara zaman içinde yönelmiştir:

İHD'de komisyon kuruyoruz, kadın komisyonu sen de gel, filan gibi. Hani zaten boştaydım. Okuldan da atılmışım. Dolayısıyla böyle bir gidecek yer arıyordum. (...) Ben öyle çok derneğe dahil olmak için değil de bir kadın komisyonuyla girme niyetiyle adım atmıştım. O dönem tabii ki bizim çok böyle tartışmalar oldu. İlk kez kadın meselesini aslında kadın komisyonuyla tartıştık ve o zaman benim kadın konusuyla ilgili okumaya başladığım dönemdi. İşte bu kişisel olan politiktir. Kimindi o kitap. Böyle bişe vardı. Bi de tabii böyle Marksist kökenli metinler vardı. İşte Lenin'in yaptığı konuşmalar vardı, 8 Mart nedeniyle. Babel onlar zaten Engels okumuştuk. Temel şeylerdi. Ama ilk kez benim feminist yazın okuduğum, çünkü o ana kadar feminizme bakış açımız Marksist perspektiftendi. Dolayısıyla feminizm bize göre çok radikal değildi. Kadının ezilmesi sorununu hep Marksist literatürden okumuştuk. Fakat kadın komisyonuna girince o dönem aynı zamanda benim feminist literatür de okumaya başladığım. Yani feminizasyon süreci aslında. O literatürü okuyup kendi hayatım üzerinden kişisel meselelerin de aslında son derece politik olabileceği meselesi üzerinden. (...) O dönem okuduğum feminist yazın beni etkiledi.

Leyla'nın dönemin ruhu ile uyumlu bir şekilde arkadaş çevresinin de etkisiyle dahil olduğu feminist çevreler Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde dergi çevrelerinde bir takım tartışmalar yürütmektedirler. Bu tartışma ve buluşmalar Aysel'in de İstanbul'daki çevrelere katılmasına vesile olmuştur:

Benim ilk başlangıcım hele, Şirinlerle falan ilk küçük grupla toplanmaya başlamam Milliyet gazetesinin kadın sempozyumu yapması üzerinedir. Yani o sempozyum, Giselle Halimi'nin Fransız milletvekilinin getirildiği, Şirin, Şule, Stella, Gülnur, daha isimlerini hatırlamadım şu anda, 5- 6 kadının emeğiyle

gerçekleşmiş bir sempozyumdu ve 4 gün sürdü. Kadın ve kadın sorunlarıyla ilgili. Hatta o zaman kadın sorunları diye geçiyor kavramlar. Ve o toplantıda bir Feyza diye bir arkadaşımız vardı. Onun yanında oturmuşuz, ben ablam Nursel'le birlikte tam da tanıştık. Birbirimizi tanıdık. Onun bize söylediği arkadaşlar dedi, Şirin'de toplantı var. Gelmek isterseniz gelin dedi. Ve öylece, o sempozyum sonucunda biz Şirin'deki toplantıya katıldık. İki kız kardeş. Böylece feminist mücadele içine girdik, başladık.

Aynı dönemde İzmir'de süregiden tartışma gruplarının varlığı Çiğdem'in sol hareketten yavaş yavaş uzaklaşıp feminist gruplarla birlikte çalışmalarına katılmasına neden olmuştur:

22 yaşındayken 1992 8 Martında, ben yönetici olduğum için sendikada şube yöneticisi, dediler ki 8 Mart var, kutlayalım dediler, tamam dedik. İşçi Kadın çerçevesi düşünerek şey yaptık biz pardon emekçi kadın. Emekçi kadın şeyiyle düşünerek (...) işte Ankara'dan bir takım dokumanlar istedik sendika genel merkezinden. Öyle ona göre bir yazı hazırlamıştım, bir konuşma yapmıştım. Biraz işçi kadınlarla sohbet etmiştik, film gösterimi yapmıştık. Öyle benim ilk kadın çalışması 1. İHD Kadın Komisyonu. (...) Sonra İzmir'de 93- 94 yılında ilk 25 Kasım'ı yaptık, o da Kadın Kültürevi kuruldu. Kadın Kültürevi'nde bilinç yükseltme toplantıları yapılıyordu. (...) Çok hatırlamıyorum ama gözümde canlandı, 6-7 kadınız, çok kalabalık değil, küçük bir grup, zaten öyle oluyor bilinç yükseltmeler. Ben daha sonra da deneyimledim. 5-6 kişiydik. Tanıyan da var birbirini, tanımayan da var. Kadın Kültürevi'nde kurulmuştu, onun bir faaliyeti. Çok kısa süre açık kaldı. Sonra polis ahlaki değerlere karşı, ahlaksızlar var burada deyip bastı orayı. Polis bastığında hatta ben işyerinden teyp götürmüştüm. O teybi alıp aşağı inmişim merdivenlerden, hiç unutmuyorum elim ayağım titremişti. Ölmüştüm korkudan.

Askeri darbenin ardından gelen yıllarda kadınlar açısından bir araya gelmek ve birlikte çalışmalar örgütlemek Çiğdem'in verdiği örnekte olduğu gibi bir takım zorluklar içermiştir. Ancak söz konusu zorluk ve engellemeler kadınları bir araya gelmekten ve hem kendilerini hem de toplumu dönüştüren köklü sorgulamalar yapmaktan alıkoyamamıştır. Okumalar, bilinç yükseltme toplantıları ve bir süre sonra gelişen kurumlaşma feminist bilginin yaygınlaşmasına temel oluşturmuştur. Bu yayılma bir başka katılım nedeninin de altında yatan nedenleri oluşturmuştur. Birlikte okuma, düşünme ve feminist politika yapma isteği ile bir araya gelme.

Paylaşma, Birlikte Güçlenme ve Feminist Politika Yapma İsteği

Bazı katılımcılar katılım nedeni olarak yeni bir bilgi olarak feminizmle karşılaştıkları süreçteki heyecanlarını ve birlikte güçlenme isteklerini öne

çıkarmışlardır. Bilinç yükseltme deneyimi geçirmiş ya da daha doğrudan feminist çalışmalar içinde yer almış kadınların yaklaşımında toplumsal sorunlar ve bireysel sorunlar arasında olduğu düşünülen mesafe azalmış, kadınlar daha özel alanda yer alan çelişiklere ve özellikle kendi hayatlarındaki ikilemlere mercek tutar hale gelmişlerdir. Örneğin Berna özellikle ‘özel alan politiktir’ şiarı ile gelişen sorgulamalarını birlikte tartışabileceği kadınlarla yan yana gelebilmek için feminist çevrelere girdiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Berna özellikle de Pazartesi dergisi ile kurduğu ilişkiyi feminist çevrelere giriş nedeni olarak betimlemiştir. Özel alanda yaşadıklarına dair sorularını paylaşacak bir yer bulmak onun için yol açısı olmuştur:

Feminist politika, o dönemde şeyler vardı aslında, biraz daha somutlaşmış haliydi. İçimi dökebileceğim. Özel olan politiktir ya. (...) Daha çok paylaşılma derdi, isteği. Şimdi şeyi yazmıştım ya ben. Şimdi düşünüyorum da yazar mı, götürme, şimdi ne diyorlar ona bi ismi var, biz götürme derdik. O dönem adamı götürme derdik. Kadınlar niye götürmüyor derdindeydik filan. Götürmeyle ilgili yazı yazmıştım ben kişisel deneyimim. Allahım elime yüzüme bulaştırmıştım filan diye. Biraz feminizm, daha çok orada feminizmi hissettiğim için. Ağdanın bir işkence olarak konuşulmasına kadar, Manisalı çocuklara kadar geniş bir yelpazeydi orası. O yüzden orası bana daha çok cazibeli geldi. O geniş yelpaze. Kalemler de iyiydi. Perihan Mağden vardı. Halime Güler, Kötü Kız'ın çizeri oradaydı. Ağır kalemler vardı. Ayşe güzel yazardı. Hala güzel yazıyor Ayşe. Filiz Koçali. Güzel yazılar. Ve şeyi önemserlerdi. Okurun yazısını önemseyen, merkezinde okurun yazısını gözetten bir yer de vardı. Okurun, o dergiyi takip edenin yazısını önemseyen bir tutum da vardı. O da iyi geliyordu. O Pazartesi'nin başka şehirlerdeki örgütlenmelerini yapan başka kişiye olan bağları da güçlüydü. Benim yazma nedenim de güçlendiren alt şeyler, ara bağlardır.

Daha önce de ifade edildiği gibi yayınlar hem üretim sahası olma açısından hem de kadınların bir araya gelebilecekleri bir çevre oluşturmak açısından kadın mücadelesi tarihinde her zaman özgün bir role sahip olmuştur. Berna'nın deneyiminde ise dergi çevresi feminist politika yapmayı öğrenmenin en önemli aracı olmuştur.

Kadınlarla politika yapmak, tartışmak ve dönüştürmek üzere bir araya gelmenin yarattığı heyecan Aysel tarafından bu çevrelere katılım nedeni olarak vurgulanmıştır:

Şimdi büyük bir heyecan, yani kadınlarla birarada olmanın getirdiği bir heyecanı. Bu kadar büyük bir heyecanı ben ilk kez kadınlarla yaşadım diyebilirim. Gerçekten de yaş şeyi yok hiyerarşisi yok. Sınıf hiyerarşisi yok. Herkes bir araya gelip birlikte ortak kolektif çalışmayı başardık. Kendi siyasal şeylerimizle uğraşmadık ve tek derdimiz feminizmdi, feminist bir toplumu yaratmaktı. Böyle bir şeyle yani motivasyonla kadınıla ilgili gruplara girmeye çalıştım hep.

Zira burada söz konusu olan yeni bir öğrenme biçimidir. Hiyerarşiyi sorunsallaştıran, kolektif çalışmanın ilkelerini hayata geçiren yeni bir form.

Nezihe kendisinin feminist gruplarla ilişkileneşinin esas nedeninin feminist politika yapma ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Elbette kadınların ezilmişliğine dair edindiğı bilinç onu dönüştürücü politika yapmaya yönelten temel motivasyondur. Onun açısından feminist politika yapmak hem kendisi hem de tüm kadınlar mücadele yürütmektir:

Benim için bir, hem bir dayanışma ilişkisi var bütün bu grupların içerisinde, hepsi için olmasa da yani bence şey olarak çünkü artık biraz daha politika yapmak üzerinden daha ağırlıklı bir şekilde de ilişkilieniyorum, ilişkide olduğum bir yer, yerler süreç içerisinde. Ama hem kendime hem de aslında genel olarak hani hayatta kadınların ezilmişliğine dair bir şeyler yapma isteğim, bir şeyler yapma arzum vardı. (...) Feminizm böyle bir mücadele. Bunu hem kendim hem de aslında tüm kadınlar için yaptığım bir mücadele haline dönüşüyor bu ve bu böyle sana kendine dair bir şeyleri fark etmene sebep olan yaptığın her şeyin aslında birtakım şeylerle atıyorum mesela şu an nafaka hakkı. Ben hayatımda hiç nafaka almayacağım muhtemelen yani ama işte nafaka hakkı için mücadele ediyorum. Yani bir şeyi biliyor olmak asla bu o mücadelenin bile benim hayatıma nasıl bir etkisi olacağını şeyini biliyor olmak. Hem de aslında daha böyle hani kendimize uzak hissettiğimiz nafaka hakkı gibi şeyler dışında. Feminizm hakikaten kendimiz için de mücadele ettiğimiz bir alan. (...) O biraz önce dediğim annemle babamla şortun boyu ne olacak tartışması ya da ne giyeceğim tartışması. Aslında hepsi feminizme ilişkin tartışmalar. Bunların hepsi de. O yüzden de şey böyle hani, ne kadar kendi hayatına dokunan bir şey yaptığını hissediyor olmak da seni feminist örgütlenmeler içerisinde tutan bir şey oluyor her zaman. Bir kolektiflik, bir dayanışma ve bir birlikte mücadele kadar çok kendine. Hani ikisinin çok iç içe olduğu, çok birbirine değdiği bir alanda şey yapmış oluyorsun, var olmuş oluyorsun ve bu kadınları çok güçlen, beni de çok güçlendiren bir şey oluyor. Hani bir şey olduğunda aslında hayatta başına gelen şeyleri nasıl politikleştirdiğin bir şey oluyor. Bu da kadınları güçlen, yani beni de, dahil olan kadınları da güçlendiren bir şey oluyor. Sanırım en çok da bu kadar uzun zamandır feminist hareketin içinde kalmış olmama rağmen şu an artık çok yorgun oluyor olmama rağmen, bu güçlenmeyi hissediyor ve görüyor olmam kendimde.

Nezihe'nin feminist politika yaparken güçlendiğı duygusu çeşitli nedenlerle oluşan yorgunlukların önüne geçebilmekte ve onu uzun yıllardır mücadelenin içerisinde tutmaktadır. Bazı katılımcılar ise grup ve çevrelere katılım nedenlerini ifade ederken kendilerinden çok başka kadınların farkındalığını yükseltme isteğinin altını çizmişlerdir. Örneğin Eren ihtiyaç hisseden bir başka kadının yanında olma, onun farkındalığını yükseltmenin gruplara katılımının en temel motivasyonunu oluşturduğunu ifade etmiştir:

Yani sadece Şu farkındalık yaratmak, yani kadınların kendileriyle ilgili farkındalığını çoğaltmak. Aslında birçoğumuz aynı yerlerden, aynı koŐullardan geçiyoruz. Ama sanırım Şeyi, geçtiğimiz yerleri, geçtiğimiz yolları farklı algılıyoruz. Ben sadece kadının kendini fark etmesini, ne istiyorsa onu yapmasını istedim. Çünkü kadınlar istediklerini yapmıyorlar. Asıl Şey bu yani. Farkında olsunlar kendi güçlerinin de farkında olsunlar. Evet, bazen hiçbir Şeye gücümüz yetmeyebilir ama bazen birlikte olduğumuzda da daha farklı Şeyler olabilir. Yani bir tek Şey bu zaten o kadınlarla da bir araya geldiğimde. Maddi anlamda herhangi bir Şey değıl. Sadece manevi destek, psikolojik destek birbirimize. Bunu onlar da anlasın istedim.

22 yaşında genç bir katılımcı olan Bahar da kadınların yaşadıkları sorunlarla mücadele etmek ama aynı zamanda “başına bir Şey gelirse ne yapacağını bilmek için” bir gruba katılma ihtiyacı duyduğunu vurgulamıştır:

Şu yüzden kadınlara karşı yapılan haksızlıklar, kadınların uğradığı dehŐet, gece yarısı bilmem nerde uğranılan bir bıçaklı saldırıya kadar otobüsün içinde sadece eve gidiyorken bile. Veya sadece sokakta yürüyorken bile başımıza gelen bir sürü olay. Bunlar artmaya başladıkça Şöyle bir ihtiyaç duydum. Benim de bir gün başıma böyle bir Şey gelebilir, böyle bir Şey başıma geldiğinde gerek hukuki süreç olsun gerek polise gittiğimde yapmam gerekenler olsun, bunlarla ilgili hiçbir Şey bilmiyorum. Bu konularda bana yol gösterebilecek çok fazla insan da yok etrafımda çünkü ailemde ne avukat ne polis hiçbir Şey yok. Dolayısıyla bir birlik içinde olma ihtiyacı hissettim. Kendimi böyle bir durumda savunacaksam nasıl savunmam gerektiğini birileri bana anlatsın istedim. Bu yüzden böyle bir feminist topluluğa girme ihtiyacı hissettim. Bir de kitap okumayı seven biri oldum her zaman. Feminizm, feminizm tarihi üzerine de kitaplar okuma isteğim vardı ve bu kitapları tartışma isteğim vardı.

Bahar’ın katılımında birlikte okuma, tartışma ve paylaşma isteğı de öne çıkmaktadır.

Diğer katılımcılar açısından ortaklaşan bir diğer neden ise, özellikle patriarkal değerlerle biçimlenen kadın erkek ilişkilerine ve bu anlamda eŐitsizliğı yeniden üreten toplumsal ilişkilere itiraz etme ihtiyacıdır.

Öfke, İtiraz ve Uyumsuzluk

Kendini ifade etmek, kendisi gibi düşünen kişilerle yan yana gelmek ve sesini yükseltmek isteyen, bunun için bir takım yayınlar çıkaran, kadın derneklerinde çalışmalarına katılan ya da üniversitelerin kadın çalışmalarını bölümlerine giren katılımcılardan bazıları da bir gruba girme ya da kendisini feminist olarak tarif etme ihtiyacını var olan sisteme ama özellikle erkeklerin ayrıcalığına karşı duydukları öfke

ile açıklamıştır. Örneğin kadın çalışmaları bölümünde yüksek lisans yapmış olan ve Beş Harfliler gibi yayınlar için yazılar yazan Sibel kendisini bir gruba ait hissetme, feminist olarak tanımlama halini şöyle ifade etmiştir:

‘Bilinçli feministim ben’ deme hali gene böyle erkeklerle olan ilişkilerimde iyice kafam allak bullak olmuştu. Böyle saçma buluyordum. 30 yaş. Kadın çalışmaları yüksek lisans bölümüne girdikten sonra oldu benim kendime feminist demem. Ya da belki biraz öncesidir. Kendime feminist demeye başlayıp da kadın çalışmalarına girmişimdir. (...) Genelde romantik ilişkilerimdeki tutumlarımın garipsenmesi hali. Ya da o baskınlığın biraz ben de onlarla yarışa giriyordum. Hala da vardır o eğilimim. Kadınlardan ziyade erkeklerle yarışmayı ve dövüşmeyi şey yapıyorum. Onu istiyorum. Bir hınç var orada. Bazen düşmanlık da diyebileceğimiz. Bu tamamen annemden devraldığım bir şey. (...) Bazen kötü etkilediğini de düşünüyorum ben aslında benim erkeklerle olan ilişkilerimi. Çünkü çok kimse kendisine bu kadar öfkeli ya da bu kadar küçümseyen biriyle beraber olmak istemiyor kadın ya da erkek. Bir taraftan da o şey yokmuş her şey eşitmiş gibi de davranamıyorsun.

Sibel kendisini feminist olarak tanımlamanın özellikle etik düzlemde belirleyici olduğunu düşünmektedir. Bu tanımlama ile birlikte Sibel’in hissettiği öfke ve uyumsuzluk duygusu, yerini bir tür yerini bulma ve kimliklenme duygusuna bırakmıştır:

Herhalde bir kendine güven getiriyor o kimliklenme hali. Ne olursa olsun sanki bir belirsizliği sona erdirmek gibi bir şey bence aslında. İnsan psikolojisi anlamında. Böyle salınmaktan ziyade her zaman ona uygun yaşayamayacağını bilsen de, açık seçik ben feministim demek, sanki dedim ya böyle kararsızlık hallerini bile şey yapacak bir şey. Bir noktada iyi kötü bir karar verme şeyine gireceksin. Nasıl diyeyim? Gündelik ya da herhangi bir karar verme anında, bunu biliyor olmak, kendine feminist diyor olmak bazı kararsızlıkları bence üstünden alıyor gibi ya da daha kolay karar vermeni sağlıyor gibi. (Ne gibi kararlar?) Mesela etik olabilir, politik olabilir. Özel hayatınla bile ilgili olsa birine yardım etme ya da etmeme. Bir konuda daha feminist karar verme. (...) Bu durumda ne yapmam gerekir sorusunu kendine sorarken çok saliselik bile olsa orada feminist öğretiye uygun kararı vermeni sağlıyor diye düşünüyorum. Belki her zaman değil. Yüz karardan yüzünü değil ama bence böyle bir etkisi oluyor.

Kendini tanımlamak ve daha da ileri giderek kendini feminist olarak tanımlamak ve bunun zorlukları görüşmelerde sıklıkla dile getirilen bir konu idi. Kadınların kendi sesleri ve sözlerini bulmaları, kendilerine dayatılan ataerkil normun dışında kendi diledikleri gibi tanımlamaları ve kendilerini bulma istekleri, çabaları feministlerin belki de en başından beri en çok vurguladıkları meseleler arasındadır. Süregiden eşitsizliklere, özellikle de toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve eril hegemonyaya karşı itiraz, bu kendini bulma talebiyle yakından ilişkilidir. Bu itiraz kimi zaman heteroseksüel ilişkide kişinin

yaşadığı zorluklar ve uyumsuzlukla açığa çıkmaktadır. Türkan da feminist çalışmalara katılma ihtiyacını bu ilişki sorunları ile birlikte gelişen sorgulamalarla ilişkilendirmiştir. İlişkide yaşanan çeşitli baskılar, sözlü taciz, küfür ve kısıtlamalar Türkan'ın verili toplumsal cinsiyet rollerini sorgulamasına, kendisi için çıkış yolları aramasına ve sosyal medya üzerinden kadın gruplarını takip etmeye başlamasına ve sonrasında da bir kadın grubuna girmesine yol açmıştır:

Şöyle üniversite ikinci sınıfta benim çok kötü bir ilişki deneyimim oldu. O ilişki deneyimimden sonra aslında ne kadar da bazı şeylerin ne kadar değersiz görüldüğümüz, bize belli roller biçilmiş, onları oynamamız bekleniyor. Tık tık tık onları yerine getir, bu hayata gözünü yum ve git. Öyle olduğunu fark ettim çünkü çok baskı altında kaldığım bir ilişkiydi. Ve sonradan bunu biraz yaşadığım için de şimdi kadınları anlayabiliyorum. İşte küfrediyor sana ya da sana baskı uyguluyor, kıskançlık yapıyor filan. Ama sen o sıralarda tepki vermeyebiliyorsun. Takip, tehdit. O dönemde kendim yaşadığım için hiç kimseye de şey yapmadım. Kendim güçlü durarak bu şeyden kurtuldum. O dönemde başladı diyebilirim. Çok fazla takip etmeye başladım, işte bu kadın olmak niye böyle? Niye ben bana biçilen bu şeyleri kabul edeyim ki? Niye susayım ki? Diye düşünmeye başladım ve o zamandan beri kendimi öyle tanımlıyorum. Üniversite dönemine dayanan bir şey.

Cemre de benzer bir şekilde kötü giden uzun bir ilişki ile birlikte gelen sorgulamaların kendisini feministleştirdiğini ve sonrasında grupları takip etme ve gruplara katılma ihtiyacı ortaya çıkardığını ifade etmiştir:

Tabii şu zaman geldi ve bir sabah uyandım gibi değil ama esas bir tane manitam vardı. Çok uzun, dört yıllık falan bir ilişki ve çok patolojik bir ilişki olduğunu çok bittikten sonra anladığım. Öyle 17-25 yaş arama da tekabül eden benim. Ondan ayrıldıktan sonra çok şey olmuştu. Yani içinden çıkması çok zor bir ilişkiydi benim için. Sonra anarken uzun bir süre şey dediğimi hatırlıyorum: 'Bok gibi bir ilişkiydi ama. Sadece bunun için bile ona teşekkür edebilirim çünkü feminist oldum.'

Feride ise huzursuzluk hissi ve itiraz ihtiyacını karma örgütlerdeki deneyimleri ile ilişkilendirmiştir:

Üniversitede de mesela, 2010-2011, bir yandan böyle karma öğrenci siyasetinin içinde yer alıyoruz. Bir tane kulüp var, sosyal bilimler gibi, oradaki bir şeyler yapıyoruz. Hani bir taraftan da içimde başka *bir huzursuzluk* var. Çünkü işte orada da, burası nispeten solcu, örgütlü ya da örgütsüz solcu öğrencilerin olduğu karma bir ortam. Ama genelde hani işte erkekler daha çok konuşuyor. Sen kendini ifade edemiyorsun, biz böyle orada bir grup kadın olarak şey yapmaya başladık. Kendimiz ayrı toplanmaya başladık. Herhangi bir örgütlülük gibi değildi. Daha bilinç yükseltme gibi bir şeydi.

Feride bu minik bilinç yükseltme benzeri grup deneyimi sonrasında giderek daha çok feminist çevrelerde yer alır. Üniversitede toplumsal cinsiyet eşitliği derslerine katılır ve feminist gruplarla daha çok ilişki içine girer.

Otoriteye karşı güçlü bir itiraz duygusu içinde olmak ve bu karşı duruşu güvенеbildiği kadınlarla yapabileceğini bilmek Taşkın'ın feminist gruplara katılmasında en önemli etkidir:

Sisteme karşılık beni çok çeken bir şey her zaman. Öyle oldu. Otoriteye karşı durma. O grupta da o vardı. Mesela ev işgalinde sonuçta benim oturma iznim yok, sadece öğrenci statüm var. Sınır dışı edilebilirdim filan ama hiç de umurumda değildi. Çünkü şeyi biliyordum, ben böyle bir grubun içindeyim, bana bir şey olsa beni savunurlar.

Taşkın, feminist gruplara Almanya'da anarşist feministlerin işgallerine ve sığınma evi oluşturma çalışmalarına katılarak dahil olmuştur. Onun deneyimi diğer katılımcılara kıyasla oldukça sıra dışı görünmektedir.

Türkan'ın itirazı kadınların söz konusu eşitsizlik ve haksız uygulamalar karşısında pasif konumda kalmayı seçmesinedir:

Şöyle bir şey var. Benim hep gözlemlediğim. Birçok kadın onlara layık görülen yerden rahatsız ama pasif bir durumda kalmak istiyorlar. Feminist olarak anılmak istemiyorlar. Çok sevimsiz bir şey gibi geliyor. Çünkü şöyle bir korku var, ben sevimsiz olarak görülürüm. İtici olarak görülürüm feminist olursam, bir yere dahil olursam. Ama ben hiç böyle düşünmedim. Sevimsiz olarak görürlerse görsünler. Bu bir hareket gibi, devrim gibi başlayacak ve sonuçlanacak. İlla ki bir yerde bir ışık var. Başvurdum. İsrarla aradım çünkü aktif olmak istiyordum. Hani bir şeyler yapalım.

O ise aksine feminist olmayı sahiplenmenin köklü dönüşümler için gerekli olduğunu düşünmüş ve böylelikle harekete geçmiştir. Eren'in ilk itirazları ise ortaokul yıllarına dayanmaktadır. Hem yaşadığı mahalledeki ilişkilere müdahale etmeye hem de kendisini sınırlamaya çalışan babasına karşı itirazını yükseltmeye çok erken yaşlarda başlamıştır. Ve bu itirazların gruplara katılımının arkaplanını oluşturduğunu düşünmektedir:

Bu benim için ortaokul sürecine kadar dayanıyor. Yani o mahallede sıkıntı olduğunda, bir kavga olduğunda herkes çok çekindiğinde. Ben o evlere girebiliyordum ya da işte onlara tepkiler koyabiliyordum. Dediğim gibi babamla başladı bu süreç, evin içersinde o dönem pantolon giyip babanın koluna yapışmak çok kolay bir şey değildi. Babam şey demişti. 'Seninle nasıl baş edeceğim?' 'Gecekinduda bahçe ev yapacağım, seninle aynı ortamda yaşamak istemiyorum' demiştim. Aslında bu adama söylenebilecek son şeydi. Yani ben bunu annemin o

sıkıntılarını, etrafındakilerin sıkıntılarını gördüğüm andan itibaren babamla başladı bu isyanım.

Seher'in itirazı ise ailesi tarafından kendisine ve aslında aile içerisindeki ve çevresindeki kadınlara dayatılan naif, kabullenici ve itaatkar kadın rolüdür. Her ne kadar zorluklar ve çıkmazlar yaşasa da kendisi olmak için bu dayatmalara karşı sesini yükseltmeyi ve kendi benimsediği bir kimlik oluşturmayı tercih etmektedir:

Bazen zorlayıcı evet katılıyorum kesinlikle çünkü bunu istemeyebiliriz, o ailelerimizle yaşadığımız problemler, çevremizle ilişkilerimizde yaşadığımız problemler kesinlikle zor. Ama baktığımız zaman eğer bu zor süreci yaşamazsak daha zor bir girdabın içerisinde olacağız ya da hayatımızı yaşamak istediğimiz gibi yaşayamayacağız gibi şeyleri çok fazla tartışım aslında içimde. 'Ya bu zorlukları yaşayacağım ve beni bu şekilde kabul edecekler', aynı zamanda bu zorlukları ben yaşamıyorum aileme de yaşıtıyordum, 'ya beni bu şekilde kabul edecekler ya da ben onların istediği bir birey olmaya çalışacağım ve bu sanırım daha zor bir şey'. (Onların istediği birey nasıl biri?) Naif olan, kabul eden sesini çıkarmayan, ilk etapta tek derdi şu an okulunu bitirmek olan, sonrasında tabii ki okulunu bitirdiği için bir sonraki levela geçen ve evlenecek olan, üstüne çocuk doğuracak olan. Adım adım bütün yaşamımızın aslında bu coğrafya tarafından ya da işte buradaki toplum tarafından belirlendiği bir şey var. Aslında bunları kabul etmek ya da etmemek gibi düşünebiliriz. Şey demek istemiyorum. İşte ben bunu seçtim, okulumu bitirmiycem, evlenmicem, çocuk... Böyle kaba bir bakıştan ziyade bunların bana rol olarak görev olarak biçilmesi ya da benim bunları kendi tercihimle hayata geçirmem veya geçirmemem.

Muhafazakar şehirlerde yaşamak ve bu şehirlerde kadınların kısıtlanması da bir itiraz sebebidir. Örneğin Sevinç'in lise yıllarında içinde yaşadığı muhafazakar şehirlerde kadınlara yaşıtılan sınırlamalara karşı tepkisi onun bir kadın grubuna yönelmesinde etkili olmuştur:

Bence o, muhafazakar bir aile yapısı, bulunduğum şehirlerin çok gerici olması, bunların hepsinin üzerimdeki baskılanması şey yaratmış bende, çok güçlü bir karşı tepki yaratmış. Ve aslında bir patlama haliyle direkt katıldığım ve gerçekten yoğun bir şekilde emek verip aslında bütün süreçlerini yürüttüğüm bir hale dönüştü. Ve çok hızla dönüştüm aslında. O feminist dönüşüm de çok hızlı oldu. Çünkü ben liseliliğin de verdiği şeyler, cinsiyetçi küfürler, böyle bir halde geldiğim bir hal vardı. Çünkü onun anlamını, doğurduğu etkiyi hiç bilmiyordum filan. Bir 2-3 ay içerisinde aslında, tabii ki de tamamen şey olmasa da, çok hızlı da bir dönüşüm geçirdim, direkt mücadelenin içerisine daldığım bir hal olmuştu. Ama dediğim gibi gericilik ve o şiddet hali muhtemelen beni çok güçlü bir şekilde itti buraya.

17 yaşında evlendirilen ve Ankara'dan Van'a, eşinin ailesinin yanına gitmek zorunda kalan Ilgar'ın feminist gruplarla ve kadın çevreleri ile ilişki kurması, ev içi

rolleri sorgulaması, bunlara itiraz etmesi ve bu yaşam biçimin dışında bir takım seçenekler araması ile başlar:

Yaşadığım sıkıntılar vardı, ekonomik olarak. Adam hafta sonları bırakıp gidiyordu bizi. Hep o geziyordu. Ben her şeyin sorumluluğunu almışım ama hesap verenim. O her şeyi yapıyor, hesabı bütün sorumluluğu bana bırakıyor. Eve bak işe bak, para çalış. İlçeye gidiyordu babasının annesinin olduğu yere. Ben merkezdeydim. O her hafta sonu arabayı alırdı, araba ortak aldığımız benim aldığım bir şey. Benden bağımsız her hafta sonu benzin atıp gidip pazar akşam dönerdi. Keyif için. Dedim ki ben niye bunu çekmek zorundayım? Niye kart onun cebinde? Niye ben çalışıyorum? Bu birinci aşaması feminist tavır sergilemek için başlangıç noktam orası.

Cemre de yukarıda betimlediği sorunlu ilişkinin bitişiyle eş zamanlı olarak üniversitede feminist hocalardan toplumsal cinsiyet eşitliği dersleri de alır ve bir yandan da feminist hocalar ve arkadaşların olduğu bir çevre içine girmeye başlar. Bu deneyimler kadınların çeşitli gruplara girme ya da bağımsız bir şekilde kendilerini feminist olarak tanımlayıp bu çerçevede hareket etmelerinde arkadaşların ve feminist bir çevre ile ilişki kurmanın rolünü ortaya koymaktadır. Arkadaşlar ve çevreden etkilenme bu kişiler ve bir grup kadın tarafından bir diğer katılım nedeni olarak ifade edilmiştir.

Arkadaş ve Çevre Etkisi

Kadınların çeşitli gruplara katılma ve kendilerini feminist olarak tanımlama süreçlerinde arkadaşların ve çevrenin ne kadar etkili olduğu bir grup katılımcı tarafından farklı biçimlerde vurgulanmıştır. Örneğin Arzu kendi feministleşme sürecini ve aynı üniversitede çalıştığı birkaç arkadaşının üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmiştir:

İlk örgütlü kadın çalışması temasım Eğitim-Sen, KESK Kadın Meclisi üzerinden oldu. Daha sonra bu çalışmalar içerisinde ilerlerken Muğla'da temas ettiğim kadın arkadaşlardan birkaç tanesi Türkiye feminist hareketi ile de bağlantılıydı, Gaye Çöl var. Onlardan bir tanesi Özlem Şahin Güngör var. Semra Kurtiz var. Bunlar tabii zamanla benim çok yakın arkadaşlarım oldular. Güçleniyorsunuz böyle güçlü kadınları gördükçe, güçleniyorsunuz. Ama çok şeydiler. Benden çok öndeydiler. Çok farkındaydım. Çok önde olduklarının, çok iyi okumuşlardı. Üniversite yıllarından beri feminizmin içindeydiler. Okumalarını filan yapmışlardı. Onlarla temasın arkasından biz 2015 yılına kadar kadın platformu olarak, Muğla Kadın Platformu olarak örgütlendik.

Arzu kendi yaşamında arkadaşlarının ilham verici ve güçlendirici role sahip olduklarını ifade etmiştir. Sosyal ağlar Arzu'nun anlatısındaki gibi insanların belli gruplar, arkadaş çevreleri kurarak birlikte hareket etmeleri biçiminde işlemektedir. Gruplara dahil olan kişiler zamanla başka ağların, bu örnekte olduğu gibi dernek ve sivil toplum kuruluşlarının içinde de yer almaktadırlar. Arkadaşlar ve çevre tanışıklık oluşturma, ilham verme ve etkileme anlamında önemlidir. Ayşegül de lise ve sonrasında üniversite yıllarında arkadaşlarının kendi politik katılımındaki rolünü vurgulamıştır. Lise yıllarındaki politikleşmesi ve bu çerçevede bir gruba katılmasında arkadaşlarının rolünü şöyle ifade etmiştir:

Benim güzel arkadaşlarım oldu. Ben lisedeyken bazı insanlarla tanıştım. Örgütlenme sürecim aslında lise ikideyken, lise çalışması yaptığım bir grup vardı işte, dergi çıkarttık. Okulda sıkıntı yaşadım, o oldu bu oldu. Hakikaten şanslıyım bence. Keyifli bir ekipti o dönemki ekip. Hala var bazısı. O dönem bizle uğraşan Deniz abi vardı. Onu ayrı bir severim. O mesela şeydi. Bana o ilginç geliyordu. Ben lisedeydim, o üniversitedeydi, Odtü'deydi. İnşaat okuyordu, okulu bıraktı, bitirmedi hala. Değişik bir hayatı vardı. Bana şey gelirdi. Çok çalışkan bir karakterdi aslında. Fiziksel özellikleri beni etkilemiş olabilir. Saygılı. Çevresi tarafından çok sevilen, küçüklerin abi, aslında benden 4-5 yaş büyük, normalde benden 10 yaş büyük insanlara dahi abi abla demiyorum ben. Ama Deniz abi biraz ağabeylik yaptı sanki böyle. Kollayan bir tarafı vardı. O Beşiktaşlı diye Beşiktaşlı oldum mesela. Hiç futbol bilgim yok.

Ayşegül'ün feministleşmesi ve bu doğrultuda merak edip okumaya, bir süre sonra çalışma yürütmeye başlamasında ise yine arkadaş ve çevre etkisi dikkat çekmektedir:

Üniversiteye geçtikten sonra kendiliğinden şey oldu. Öyle çok kritik bir olay hatırlamıyorum ama bir arkadaşım vardı, o beni çok etkilemişti üniversitedeyken. Sendikalıydı. Trabzonlu Ayşegül. Hiç unutmam. Hala. Onun mesela evine gittiğim zaman onun kitaplığının çok önemli bir bölümü tamamen kadın mücadelesine yönelik kitaplar vardı. Hatta onu bile fark etmiştim yani. Bir sürü kadın roman yazarı var ve ben çok erkek okumuşum. Onu da onunla fark etmiştim. O dönemdir belki de. Onun evine gidip geldiğimiz zaman yaptığımız muhabbetler, sohbetler. O üniversitenin birinci senesi. Onunla daha açık açık konuşabiliyorduk. Onun bir sürü öyle arkadaşı vardı yani. Eğitim-sen'li hocalar bunlar. Bazısı bizim üniversitemizdeydi. Melda hoca vardı mesela hiç unutmam. Melda Yaman Öztürk. Keyifli bir kadındı. Onun etkinliklerine, panellerine filan giderdik. Hatta o panelleri düzenlemeye çalışıyorduk üniversitede filan.

Arkadaşlar ve çevre etkisine özellikle üniversitede bir takım hocaların özellikle feminist hocaların etrafında oluşan etkileşimi de eklemek yerinde olur. Zira toplumsal cinsiyet eşitliğinin konuşulduğu dersler ve feminist hocaların kurduğu farklı öğrenci hoca ilişkileri de grupları tanıma ve gruplara dahil olma süreçlerinde sıkça anılan

etkilenme kaynakları olarak anlatılarda öne çıkmaktadır. Örneğin Nisa içinde bulunduğu feminist okuma grubuna tamamen bir hocasına olan hayranlığı sayesinde dahil olmuştur:

Bunu biraz Hidayet Hoca'yla tanışmamız, onunla olan ilişkimiz şekillendirdi. Biz tanıştık kendisiyle. Ben yüksek lisans yapıyordum. Kendisi orada yardımcı doçent olarak göreve Antropoloji bölümünde başlamıştı. Benim bir arkadaşımın ev arkadaşıydı. O tanıştırdı bizi. Onunla öyle Mardin'de benim kendi bireysel hayatımda bir sürü sorun oldu. Bu evrede tanışınca Hidayet hocayla, Hidayet hocanın buradaki gücünü görünce feminizme karşı tam feminist olmasa da böyle bir ilgi, ısınma, sıcaklık oldu. Hidayet hocayla tanışmamız, onun herhangi birisinin yaşadığı bir olaydaki kararlılığı, dik duruşu, bir kadının başına gelebilecek herhangi bir şeyi önleme çabası ve gücü beni çok etkiledi. Dedim bu kadının yaptığı işte bir iş var, bir güzellik var, bir duruş var. Buna başlamak istiyorum. Öyle başladım ama ben yapı olarak çok böyle aktivist yapıda değilim.

Bu yakınlık ve hayranlık duygusu Nisa'nın okumalarını ve bakış açısını köklü bir şekilde etkilemiştir. Arkadaşlık yoluyla değilse de çevrenin etkisiyle bir gruba dahil olan bir diğer katılımcı ev işçisi olan annesi ve halaları sayesinde henüz ortaokul yıllarında mahalledeki kadın derneğiyle tanışan Meryem'dir. Meryem çocukluktan itibaren bu çevrede sosyalleşmiştir:

İmece Kadın Dayanışma Derneği de bizim Esenyurt'a gelmişti o dönem. Hemen bizim evimizin altındaydı. Ben o zaman orta sona gidiyordum. Yani sekizinci sınıf öğrencisiydim. Annem halalarım, o derneğe gidiyorlardı, kadın derneğine. İşte ev işçileriyle ilgili çalışmalar yürüten bir dernekti o zaman. Ve ben de kitap okuma, tiyatro gibi şeyler için gidiyordum, mahalledeki arkadaşlarımla birlikte. Aslında kadın çalışmalarına oradan öyle başlamış oldum. Tabii çok ciddi bilinç yükselmesi olmadı, çocuk olduğum için sadece hani, eğlenme, farklı bir ortam işte, ablalar vardı. İngilizce dersi, edebiyat dersi, tiyatro dersleri oluyordu. O yüzden ilgimi çeken bir yerdi. Ardından lisedeyken biraz daha aktif oldum İmece'de. Çok güzel etkinlikler yapıyorduk, işte 8 Mart kutlamaları, 25 Kasımlar, Esenyurt'tan ilk çıkışım benim, 8 Mart için Kadıköy'deki mitinge gitmiştim. Lisedeydim o zaman. O benim için baya değişik bir şeydi. Mahalleden kadınlarla, komşularımızla, annem, halalarım, kız kardeşimle, İmece'nin çağrısıyla araç tutup Kadıköy'e 8 Mart mitingine gitmiştik lisedeyken. Benim için farklı bir ortamdı yani. Bu kadar kadının yan yana gelip slogan atması, pankart asması, o zaman aslında başlamış oldum yani biraz şey. Bir şeylere karşı bu kadınlar. Ama hani neye? O soru işaretleri, sorgulamaya başlamış olmuştum ama tam feminist olma, bilinç yükselmesi anlamında elbette ki üniversite zamanında oldu. Üniversiteden sonra da daha aktif çalışmanın içerisinde yer aldım.

Sevim de içinden geldiği politik çevrelerin ve sonrasında da arkadaşlarının feminist gruplara yönelmesinde etkili olduğunu ifade etmiştir: "Bu grubun yani bir arkadaşım

katılıyordu toplantılarına. Böyle bir grup var diye ben de toplantılarına gitmeye başladım. İşte haftada bir toplanılıyordu. Sonra çok kalabalıklaştık gitgide.”

İlgar, Ankara’ya tayin istedikten sonra feminist kitaplar okuyan bir arkadaş çevresi edinir. Bu okumalar ile birlikte kadın çalışmaları bölümüne yönelir. Arkadaş çevresinin, gruplarla tanışması ve köklü bir dönüşüm sürecine girmesinde kritik roller oynadığını ifade etmiştir:

O dönemde de Seynur toplumsal cinsiyet çalışmış sizin bölümde. İkinci yüksek lisansını da eğitim bilimlerinde. Feminist bir kadındı. Onunla başladı aslında benim yolum. Sonra dedi ki bizim bir kitap okuma grubumuz var, kadın, benim ikinci o ateşlemenin hareket ettiği nokta da orasıdır. (...) Sonra orada zaten kadın çalışmalarından gelen bir arkadaş vardı. O dedi ki Seynur diyor ki eğitim bilimlerinde yapsın. Öteki arkadaş diyor ki yok kadın çalışmalarında yüksek lisans yapsın. Benim üzerimde, hangimizi şey yapacaksınız. Ben dedim ki ben gitmem eğitim bilimlerine o cinsiyetçi hocanın yanına. (...) Dedi ki tamam kadın çalışmaları. Funda hocayla tanıştırdı o zaman hemen başlamadan. Yolumuz öyle. Sonrasında (gruplar) yüksek lisansım başladıktan sonra benim şeyler şekillenmeye başladı. (...) Ben doğa çalışıyordum. Önce işte permakültür, doğa dernekleri, onlarla irtibata geçtim. Hep böyle önüme çıkan birisi bir yola şey yaptı. Şu yol da var şu yol da var, bağlantı. (...) Gruplar çoğaldıkça benim ilişki kurduğum insan ağı büyüdü. O ağın her biri de bana bir şeyler kazandırdı.

Gülce ise sol sosyalist bir aile içinde büyümüş bir kadındır. Feminist gruplara ve çevreye başından itibaren aşınadır. Zaman içinde bu aşinalık feminist örgütlenmelere katılmasına neden olmuştur:

Yani kadın hareketini, feminist hareketi takip ediyordum. Çok ilk gençliğimden beri. Biraz şeyin aşinalığı da vardı, dediğim gibi bizim eve gelip giden çoktu o zaman. Konuşulurdu tabii o zaman. Aksu Bora bizim yakın bir aile dostumuzdu, o çok anlatırdı. Annemle de çok konuşurlardı. Oradan zaten bir aşinalığım, daha sonrasında ben de okumaya başladım filan. Süreç içerisinde kendime feminist demeye başladım. (...) Okudukça ve gördükçe feminist olduğumu düşünmeye başladıkça bununla ilgili daha fazla okumak, daha fazla tartışmak ve kafamda feminist olduğumu düşünüyorum ama kafamda hala yanıtlanmamış sorular var, bunları birileriyle tartışmak istiyorum ve bi şeylerin de parçasında olmak istiyorum bir taraftan. (...) Radikal 2’deki o haberi çok net hatırlıyorum. İşte sosyalist feminist kolektif kuruldu diye. Ya ne kadar güzel dedim. Örgüt kuruldu, sadece feminist de değil sosyalist feminist hem de. Ondan sonra ben bu insanlara ulaşmalıyım dedim. (...) Ve toplantıya gittim. Ondan sonra da zaten hep feminizmin içinde oldum diyeyim.

Anlatılarda ifade edildiği üzere gruplara katılım açısından sosyalleşmenin gerçekleştiği çevre ve birlikte sosyalleşilen arkadaşlar önem taşımaktadır. Bir diğer

katılım nedeni ise katılımcıların yaşadığı bir takım travmatik olaylar ve bu olaylar karşısında çözüm geliştirme ihtiyacıdır.

Travmatik Olay ve Deneyimler

Kişilerin bizzat kendi başlarına gelen taciz, tecavüz ve şiddet gibi bir takım travmatik olaylar dönüşümleri açısından tetikleyici olabildiği gibi bir takım toplumsal olaylar, toplumsal hafızada yer eden kayıplar, kitlesel tepki uyandıran kadın cinayetleri de kişilerin hayatında dönüşümün başlangıcı ya da dönüşüm için çaba harcayan gruplara katılmanın nedeni olabilmektedir. Örneğin Gazel özellikle toplumsal eşitsizliklerden duyduğu rahatsızlık ve üniversitede yaşanan sorunlara ilişkin sorgulamaları nedeniyle girdiği bir grupta yaşadığı taciz nedeniyle kendisini daha güvende hissettiği bir kadın grubuna yönelmiştir:

Şöyle geliştii benim feminist mücadeleyle tanışmam. Aslında bir talihsizlik üzerine, karma bir örgütte tanışmıştım. O örgüt içerisinde yeni örgütlendiğim ilk hafta tacize uğradım. Fiziksel bir taciz ve kendimi çok kötü hissetmiştim. (...) Yani çok kaygılı bir sürecin içerisine girdim ama bir biçimiyle açmak zorunda da kaldım. Kadın arkadaşlarıma açtığım andan itibaren de onlardan görmüş olduğum dayanışma ve destek beni çok şaşırttı. Yani beni hiç sorgulamadan ki Üniversiteli Kadın Kolektifi o zaman yeni kurulmuştu. Ben sanki 50 yıldır bu örgüt varmış gibi düşünmüştüm. Yeni kurulmuştu ama o kadar beni rahatlatıcı davrandılar ki o süreçten sonra bir sürü şey uyanmaya başladı bende, kendi deneyimlerim ile birlikte zaten vardı pek çok deneyimim ama daha böyle bir anda hızla her şeyin içinde bulmuş oldum kendimi, kendi sorunumun çözülme süreci ile birlikte.

Yaşadığı taciz karşısında yalnız bırakılmamış olmak ve dayanışma duygusu Gazel'i kadın çevresi içine çekmiş ve orada mücadele yürütmesine neden olmuştur. Eşitsizlikler ve haksızlıklar karşısında ses çıkarmak ve harekete geçmek amacıyla bir takım eylemlere katılan İpek açısından ise yaşadığı travmatik deneyim kadın çevreleri ile ilişkilmesi ve feministleşmesi açısından belirleyici olmuştur:

Lise sonnda benim o yaşadığım bir travma vardı. Tecavüze uğramıştım. Ve ona uğradığım anda aslında kendimi çok yalnız hissetmiştim. Ve bir şey yapamamıştım. Hep sessiz kalmıştım. Hem o gün hem sonrasında kimseye anlatamamıştım. Bir şey yapmam gerektiğini de hissediyordum bir yandan. Ve bu beni itti. Aslında öncesinde de tabii Gezi'de olsun başka şeylerde, örgütsüz bir şekilde dahil oldum, ses çıkartıyordum. Bahsettiğim gibi çocukluğumdan beri aslında haksızlıklara ses çıkartıyordum. Ama asıl beni etkileyen, buna dair bir şey yapmam gerektiğini söyleyen buydu. Etkisi de bu oldu gerçekten. Ama şey de oldu sonradan. Örgütlendikten sonra ben bunu söylemeye başladığımda sen böyle

tanımlıyorsun kendini, kadın mücadelesi veriyorsun, ama buna rağmen hala daha kimseye açıklayamıyorsun şeyine girmiştin. Söyleyememiştin örgütlendikten sonra da kimseye. Çünkü şey oluyordu. Mesela bir kadın tacize uğradığında müdahale ediyordum, görüşüyordum, onun sürecinde oluyordum. Ama aynı şeyi kendim yaşadığımda bu süreçleri hiç yürütmemiştin üzerinden kendime çok sinirleniyordum. Öfkeleniyordum.

İpek daha sonra hayatına giren erkek arkadaşına yaşadığı travmayı anlatır ancak erkek arkadaşı ayrıldıkları dönemde bu travmayı kendisini tehdit etmek amacıyla kendisine karşı kullanır. Ancak belli bir süre sonra başına gelenleri kız arkadaşlarıyla paylaşır ve bu çözüm üretmesi ve güçlenmesine giden yolu açar:

Bir kadın arkadaşım ile konuşmaya başlamıştım. Herkesle değil ama iki arkadaşım bir den söylemiştim bunu. Sonra yardım almaya da başlamıştım zaten bu konuda. O mesela güçlendirmişti beni, söylemek. Rahatlatmıştı. Bir de yeni erkek arkadaşım söylemiştim. Çünkü şeydi. Onunla bir şey başlarken mesela cinsellikte etkisi oluyordu. Onun bana normal dokunması da etkisi oluyordu. Kendimi tedirgin hissedip travmasını yeniden yaşıyordum çünkü. Bir kadınla paylaşmak bambaşka bir şeymiş. Ben kendime acı çektirmişim ilk bir erkeğe anlatarak zaten ayrı bir yanlış yapmışım diye. Ama onun muhakemesini mesela geçtiğimiz yıla kadar hala daha yapıyordum. Çünkü o vatandaş elini kolunu sallayarak geziyor, sen bunu açıklamıyorsun. Belki başka bir kadının güvenliğini tehdit ediyor. Ve benim eski arkadaşlarım hepsi bunu bilmediği için, bilseler bilmiyorum ne yaparlardı ama, rahat rahat onunla görüşüyorlar. Onunla görüşmeyen kişi, kendini çeken kişi sen oluyorsun kimseye görüşmeyen. Hala daha bunun öfkesi bastırısam da bir yerde duruyor. Terapi alırken de bunun etkisini görüyordum. Ama mesela rahatlatmıştı. Şimdi şeyi fark ediyorum. Mesela şu an bunu rahatça anlatabiliyorum. Ya da birkaç arkadaşım daha rahatça söyleyebiliyorum. Önceden bunu yapamıyordum mesela. Sanki bir utanç şeyiymiş gibi görüyordum. Ama şeyi fark ettim. Kadın mücadelesinin verdiği bir destek bu. Ben değil o utansın. Ben niye utanıyorum. Ve söylemeye başladım. Bunu şey gibi de değil. Mağduriyet yapmak da istemiyorum. Onun da bir şeyi var, mağdur moduna girmekten de tedirgin oluyordum. O yüzden de anlatmıyordum. Hala da anlatmadığım, her yerde anlatırken çekindiğim durumlar oluyor ama şimdi en azından, evet ben bununla baş edebildim en azından. Şu an bu moddaydım. Hatta bununla baş etmek için feminist mücadele veriyorum.

İpek'in yaşadığı tecavüz travması hem yaşamını alt üst etmiş hem de mücadele etmek üzere köklü bir dönüşüm geçirmesine ve feminist bir gruba katılmasına neden olmuştur. İpek yaşadığı travma ile ilgili olarak başkaları için mücadele ederken kendi iyileşme sürecini de başlatmıştır.

Işık da travmatik bir deneyim sonrasında arkadaşının daveti üzerine gittiği bir belgesel film gösterimi sonrasında kadın emeği ve kadın sorunları konusunda çalışma yapan bir derneğin aktif bir katılımcısı olmuştur. Ev işçisiyken ağır bir kaza geçiren Işık bir buçuk sene bakım desteğiyle yaşamak zorunda kalmıştır:

Çocuğumuzu daha iyi koşullarda büyütme için ben çalışmak istedim. Tamam dedi eşim de. Küçük bir atölyede işe girdim. Böyle iş hayatına başladım. Daha sonra Antalya’da birçok sektörde çalıştım, turizmde, restorantta, kafede. Kimi yerde sigortam ödenmedi, kimi yerde düzenli maaşım ödenmedi. Çok sıkıntılar yaşadım. En son çalıştığım tekstil fabrikasıydı işte, aylarca maaşımız ödenmedi. Tamam benim eşim çalışıyordu ama orda erkekler de vardı evini geçindiren arkadaşlarımız vardı. Biz orda bir direniş yaptık. Tekstil fabrikasında, daha sonra kapandı neyse, orda biraz mücadele ettik ama çalışmam gerekiyor. Tekrar tekstili düşünmedim. Çünkü hani çok denedim farklı farklı firmalarda. Mutlaka bir yerden bir şey var, ya sigortasında, ya maaşlarında ya saatlerinde, mesaisi çok fazla. Evlisin, çocuğun var, bilmem ne. Çok şey olmadı. Zaten bir kaç ay da maaş alamayınca hep içeri girdik. İhtiyacımız var, acilen para getiren bir iş yapmam lazım. Ne olabilir dedim. Ev işçiliği olabilir. Akşam giderken en azından evime ekmek götüreceğim param olur diye. Şöyle düşündüm işte nasıl olsa tekstilde çalışsam da sigortam ödenmiyor. Özel şirkette o zamanlar şimdiki gibi internet yok bilgisayar yok. Anca vizite kağıdı alacaksın ki öğrenebilesin kaç gün ödenmiş, ödenmiş mi, ödenmemiş mi, vizite kağıdı alabilmek için özel sektörde senin bayağı bir hasta olman lazım. O izni alabilmek için. Bir sürü sıkıntı. Öyle eve başladığım 2007. 2007’de çok uzun yapmadım. 2009’da ben iş kazası geçirdim. Cam silerken 3. Kattan düştüm, bayağı uzun bir süre tedavim oldu. Defalarca operasyonlar geçirdim falan. Neyse birazcık ayaklandım yürüyorum iyi kötü. Bir buçuk sene bakıma muhtaç yaşadım. Omurgam kırıldı çünkü. (...) Bir arkadaşım dedi ki işte sizi temsil eden bir belgesel var. Daha sonra tekrar gösterimler oluyor ya böyle. Sen de gel dedi. Dedim ben nasıl geleyim, ben zor yürüyorum zaten. Ben götürürüm seni arabayla dedi. Hatta şey varsa çevredekiler ev işçilerine falan da söyle, sizi anlatan bir belgesel. Oraya gittim, orada İmece ile tanıştım. Meğer ortak arkadaşlarımız varmış. İyi ki de tanıştım diyorum. Ben bir kazayı yaşadım. Benim hayatım alt üst oldu, böyle tamamen hani, ters düz oldu. İmece’yle tanıştıktan sonra tekrar bir daha ters düz oldu, düze çıktı, terse dönen düze çıktı bu sefer.

Işık yaşadığı iş kazasının diğer bir deyişle hayatını alt üst eden travmanın olumsuz sonuçlarını kadınlarla birlikte mücadele ederek, dayanışma ağı içine girerek tersine çevirmiştir. Bazı iş deneyimleri de travmatik ve tetikleyici olabilmekte ve kadınların güvenli bir yer arayışına neden olabilmektedir. Örneğin Gülşah’ın iş stajı onu normatif kadınlık rollerine sıkıştıran ve bu yanı sıra oldukça zorlayıcı bir deneyim olmuştur. O da bu tür bir çalışma biçiminden uzaklaşmak istemiş, kendisini olduğu haliyle kabul edecek başka bir çevreye girebilmek için kadın derneklerine yönelmiştir:

Kadın örgütlerinin yaptığı şeyler anlatılırken, ben oraya bir de, bence şu da çok etkiledi. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nda 4 ay staj yaptıktan sonra gittim ve çok zor bir stajdı, ataerkil bir kurum orası. Çok hiyerarşik ilişkiler, katı, giydiğiniz kıyafete kadar karışılıyor ve işte ne kadar bol bir elbise giyerseniz giyin vücut hatlarınız belli olduğu için bile eleştirilebildiğiniz bir yer orası ne yazık ki. Böyle artık oradan ağlaya ağlaya çıktığım bir dönemdi ve çok da bir seçeneğimiz yoktu aslında ve kendimi güvende hissedebileceğim bir yer aradım. Sanki kadınların içinde olmak, kimsenin beni yargılayamayacağı bir ortamda olmak bana iyi gelecek diye düşündüm. O yüzden böyle bir beklentim vardı. Özellikle hiyerarşik ilişkilerin

olmadığı, sırf bedenimle ya da giyim tarzımla ya da başka bir şeyle eleştirilmediğim, yaptığım işle eleştirildiğim bir ortam bekliyordum önceki kötü deneyimimden dolayı.

Kadınlar bireysel travmalarının yanı sıra toplumsal travmalarla baş etmek amacıyla da kadın çevreleri feminist gruplar ya da derneklere girebilmekte bir yandan da feministleşme süreci deneyimleyebilmektedir. Kadın cinayetleri özellikle de Özgecan Aslan'ın öldürülmesi genç katılımcıların bir kısmının kişisel dönüşümünde ve feminist gruplara katılımında tetikleyici rol oynamıştır.⁴ Örneğin Feryal'in kadınların yaşadıkları sorunlar konusunda aktif bir şekilde harekete geçtiği ilk eylem ve çalışmalara dahil olurken onu tetikleyen olay Özgecan Aslan için yapılan basın açıklamasında metni okumak olmuştur:

2015 Özgecan'ın katledilmesinde orada, ben o gün okula gitmemiştim ve babam işte CHP'deydi. O zamana kadar politikliğim hep vardı ama ilk işte o zaman parti binasında bir eyleme çıkalım, basın metnini genç bir kadın okusun diye söylediklerinde, ben oradaydım ve bana bu görevi verdiler. İlk basın metnimi Özgecan'da okudum ve o günden sonra da asla geri atmadım. Biz çok kötü bir yerdeyiz ya. İnsan, kadın bir insan. Canlı haklarını tartışmıyorum bile şu an. Ama bir değeri yok. Hep ikinci sınıf insanız. Zaten dünyada çok alt seviyelerde insanlığımız var. Bir de bu kadınların meselesine duyarlı yaklaşma bir kadın olarak da benim için çok önemli olduğunu keşfettim. İşte tam ergenliğimin o dönemleri. 18 yaşındayım. O zamanlarda, 17- 18 yaşlarında. Burada da arkadaşlarımla konuşarak, iletişim kurarak diyebilirim ama dönüm noktam Özgecan'ın eylemi olmuştur. Bir şubat ayında, 2015 Şubat ayı denebilir.

Feryal ile yaklaşık olarak aynı yaşlarda olan Gülşah da kendi feministleşme süreci ve kadın sorunlarına ilgi duymaya başlaması, bu konularda harekete geçmesi açısından Özgecan Aslan cinayetinin kritik bir dönüm noktası olduğunu ifade etmiştir:

O zamana kadar böyle yer aldığım topluluklar vardı cinsiyet eşitliği üzerine çalışan, kadın hakları üzerine çalışan. Zaten sanırım Özgecan Aslan cinayeti bence bizim ülkemizde bu konuda bir kırılma noktası oldu ve ben o zaman birinci sınıftım. Üniversitede de çok ciddi yankılar getirdi. Birçok eylem filan yapıldı. Hepimizin bir aydınlanma noktası orasıydı galiba çünkü kadın sadece kadın olduğu için bir şiddete uğramıştı. Ve hayatını kaybetmişti ve o zamana kadar aklımızda şu düşünce yoktu, biri sadece cinsiyeti yüzünden şiddete uğruyor. Nasıl yani, nasıl olabilir böyle bir şey? Hiç. Şok oluyor insan o yıla kadar herhangi bir şekilde aile içi şiddete ya da ev içi şiddete şahit olmadığım için orası bir kırılma noktasıydı. Ama

---

⁴ Üniversite öğrencisi 19 yaşındaki Özgecan Aslan. Mersin'de 11 Şubat 2015'te minibüs şoförü A.S.A. (26) minibüste Özgecan Aslan'a tecavüz etmeye çalışmış, direnen kadını öldürmüş ve babası N.A. (50) ve arkadaşı F.G.'nin (20) yardımıyla kadının cesedini üzerinde zanlının DNA örneği kalmaması için ellerini kestikten sonra ormanlık bölgede yakmıştı (bianet, 2015).

tam olarak ne olduğunu anlayıp, düşüncelerimin olgunlaştığı ve kendimi adlandırabildiğim zaman bir iki buçuk seneyi alıp üniversite üçüncü sınıfa geldi.

Gizem için de Özgecan Arslan'ın öldürülmesi kadın sorunlarını fark etme açısından tetikleyici bir olaydır:

Feminizm kelimesini demeyeyim de tam olarak böyle bir şeyle tanışmış olmam Özgecan Arslan cinayetinde olmuştu. O zaman küçüktüm yani lise son veya lise üçteydim. Ama o dönem böyle bir konuşuluyordu yani. Bizim benim de radarıma o zaman girmişti tam olarak. Kadınlar öldürülüyor. Genç bir kadın ölmüş ve bu olmaması gerekiyor. Bir sorgulama. O zaman kendi aramızda tartıştığımız, konuştuğumuz bir dönemdi. Herhalde o zaman ilk bu olaylara karşı benim de bir şeyler yapmam gerekiyor, benim de ses çıkarmam gerekiyor diye. Zaten o zamandan beri hep bir işte lisede, üniversiteye gideyim sonra katılırım bir şeye. Üniversiteyi kazanana kadar yapmayayım bir şey diye düşünüyordum. Zaten Erzurum'da bir şey yapmam, bir şeye katılmam da çok zordu. Sonra işte üniversiteye gelir gelmez zaten araştırmaya, bakmaya başlamıştım.

Gezi olayları da hem politikleşme hem bu çerçevede bir takım guplara yönelme açısından kadınların hayatlarını etkilemiştir. Örneğin Seher, Gezi ile birlikte siyasallaşma sürecine girdiğini ve bunun bir kadın grubuna dahil olmasıyla sonuçlanan sürecin tetikleyicisi olduğunu ifade etmiştir:

İlk defa böyle bir şey. O Gezi kuşağı yaratıldı ya. O havayla birlikte, o havanın etkisiyle eylemlere gittim İzmir'de. Çok yoğun değildi ama bir ivmesi vardı. Yaşanıyordu bu eylemlilikler. Oralara gittim. (kaç yaşındaydın?) 14. Tabii ki kimsenin haberi yoktu. (...) Kimseyle de tanışmıyorum. Ama o hava ya da o, hem oradaki örgütlerin hem sosyal medyadan o etkilenme hali gerçekten bende ciddi bir şey yaratmıştı ve sonrasında işte ben kendimi Google'da şunu aratırken buluyordum: "Sosyalizm nedir, feminizm nedir" böyle şeyleri aratırken buluyordum. (...) Sonrasında örgütlendim. (...) Liselilerde çok kadın yoktu ama üniversiteliler vardı aynı zamanda ve o üniversiteliler içinde kadınlar vardı. O kadınlar da Kampüs Cadıları'ydı. Onlarla tanışmamla birlikte feminist etkinliklere, feminist eylemler, feminist buluşmalara da daha fazla katıldım.

Bu bölümde kadınların kendilerini ifade etmek ve sorunlarla mücadele etmek üzere bir takım gruplar, dernekler, kadın çevreleri ve feminist örgütlere girme nedenleri dönüştürücü öğrenme kuramı bağlamında tetikleyici olaylar ve kişileri harekete geçiren nedenler etrafında ele alınmıştır. Kadınların neredeyse tamamı kadınlara dönük ayrımcılığın ve eşitsiz uygulamaların farkına varmış, buna karşı duydukları hoşnutsuzluk ve öfke ile kendi hayatlarını ve kadınların hayatını etkilemeye yönelik süren eşitlik mücadelesinin bir parçası olmuşlardır. Ancak bazı katılımcıların katılma nedenlerinde bu eşitsiz ve sistemik ilişkiyi dönüştürme isteğinin yanı sıra farklı etkenler

de öne çıkmıştır. Özellikle feminist politika yapma isteği ve heyecanı kadınların gruplara katılmasının nedenlerinden biridir. Erkeklerle yaşadıkları duygusal ilişkilerde kendilerinden beklenen davranış biçimleri konusundaki uyumsuzluklar bu etkenlerden bir başkasıdır. Bir diğer etken ise yine ataerkil normlarla biçimlenen toplumsal ilişkilere yönelik derin öfke duygusudur. Kimi katılımcılar açısından ise bireysel olarak yaşadıkları travmatik deneyimler gruplara yönelmelerinin temel nedeni olmuştur. Taciz, tecavüz ve ciddi kazalar bu travmatik deneyimlerden bazılarıdır. Toplumsal travmalar da bazı katılımcıların eşitlik için mücadele etme konusunda harekete geçmesine yol açmıştır. Katılımcıların bir kısmı tarafından doğrudan katılım nedeni olarak gösterilse de neredeyse tüm katılımcılar açısından arkadaşlar ve çevre gruplara katılım için oldukça belirleyici olmuştur.

Bir sonraki bölümde kadınların girdikleri gruplarda katıldıkları çalışmalar ve bu çalışmaların onların üzerinde bıraktığı etkiler ele alınmaktadır. Bu çalışmalar bir anlamda teori ve pratiğin buluşmasını sağladığı için çalışma bağlamında praxis olarak ifade edilmiştir.

Praxis: Eylem ve Etkinlikler

Her bir katılımcı açısından benzer biçimde ilerlemese de katılımcıların yönedikleri gruplarda katıldıkları çalışmaların onların dönüşümünü etkilediği görüşmelerde ifade edilmiştir. Dönüştürücü öğrenme kuramı açısından bakıldığında söz konusu çalışmalar kadınların önceki varsayımlarını sorgulamaları için bir takım yöntem ve bakış açıları sağlamıştır. Bu çalışmalar gruplarda yürütülen faaliyetleri ve bu faaliyetlerin kadınların düşünme ve eyleme biçimlerine etkileri bakımından ele alınacaktır. Çalışmalar sayesinde kadınlar hem kendilerinden farklı deneyimlere ve özelliklere sahip kadınlarla yan yana gelmiş hem de eşitsiz işleyen toplumsal cinsiyet ilişkileri ve sistem konusunda ortaklaşan deneyimlerinin farkına varmışlardır. Mezirow'un dönüştürücü öğrenmede belli bir sırayla olmasa da kişilerin deneyimlediğini ileri sürdüğü şu aşamalar kadınların çalışmalarda yaşadıkları ile örtüşmektedir: "Kişinin kendinden başka kişilerin de hoşnutsuzluk ve dönüşüm süreci yaşadıklarının farkına varması; Yeni rol, ilişki ve eylem seçeneklerinin araştırılması; Bir dizi eylemin planlanması ve kişinin planlarını geliştirmesi için beceri ve bilgi edinmesi (Mezirow, 2000: 22).

Eğitim alışmaları

Gruplarda kişilerin katıldıkları eğitim çalışmaları çeşitli formlar alabilmektedir. Atölyeler, seminerler, paneller, kitap tartışmaları ve film gösterimleri bu çalışmalar arasındadır. Ayrıca üniversitelerde bulunan kadın çalışmaları bölümleri de kadınların akademik feminist bilgi ve feminist pedagoji uygulamalarına erişimleri açısından önemlidir. Nitekim görüşülen kadınların biri İstanbul Üniversitesi Kadın alışmaları Bölümü'nde ikisi ise Ankara Üniversitesi bölümünde yüksek lisans yapmıştır. Özellikle 30 yaş ve altındaki üniversite öğrencisi ya da mezun katılımcıların neredeyse tamamı üniversitede toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili çeşitli dersler almış ve feminist gruplarla ve çevrelerle ilişkilerini bu sayede geliştirmiştir.

Dernekler eğitim çalışmalarının oldukça sistematik bir şekilde sürdürüldüğü yerler olabilmektedir. Örneğin Arzu, Karya Kadın Derneği'nin eğitim çalışmalarına öncelik verdiğini ifade etmiştir:

Toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi ve kadının güçlendirilmesi ile ilgili eğitim çalışmalarıyla başladık. Zaten derneğin ilk hedefi buydu. Eşitlik, hiyerarşisi olmayan feminist bakış açısıyla kadınları bir araya getirmek. şiddete karşı ve kadının yönetsel haklarıyla ilgili karar mekanizmalarında yer almaları ile ilgili çalışmalar yapmak. Ana tamamız buydu. İlk etapta biraz önce de söylediğim gibi sayı az olduğu için, sayı az ama ilgi çok. Çünkü kadınların derdi çok. Sizin söylediğiniz her konuyla ilgili bir yere dokunuyorsunuz aslında. Diyor ki bu benim de sorunum. O zaman ne yapabilirim? O zaman biz de Gaye'nin bu eğitimi verme, eğitici eğitimi verme sertifikası vardı. Önce dedi 12 kişilik toplantı yaptığımız grubu eğitelim. Bir farkındalık eğitimi yapalım. O farkındalık eğitiminden çıkanlar da eğitimci olsunlar. Böyle bir çekirdek kadro kuruldu. Bununla ilgili 5 tane ana toplantı yaptık. Yani 5 tane grup çıkarttık. Yaklaşık 20 kişiye yakın. Toplamda 100 kadın gibi oluyor. Derneğin, derneğe üye olma konusunda da fahri üyelikle ilgili bir şeyimiz yok. Koşullarımız yok. Kendini kadın mücadelesinin içinde hissedene ya da derneğe girmek isteyen her kadına kapılarımız açık. Ama asil üyelik için bu farkındalık eğitimlerinden geçmeyi ön koşul olarak koyuyoruz. Bu sadece bizim eğitimlerimiz değil, başka bir yerde Kadının İnsan Hakları Derneği'nin yaptığı eğitimler var. Ya da yüksek lisansını bu alanda yapmış, doktorasını yapmış. Teorik eğitimi olan kadınlar da bu konuda tabi ki asil üye statüsüne geçebiliyorlar. O nedenle bizim üye sayımız çok sınırlı yani kurulduğundan beri. Kurulduğumuzda 25 kişiydik. şu anda 60 civarında. 60 kadınız ama bu kadınlar dediğim gibi bir feminist bilince sahip kadınlar. Bunu önemsiyoruz.

Arzu etkili ve hem bireysel hem de toplumsal dönüşüm yaratan bir hareket için eğitim çalışmalarının dernek tarafından önemsendiğini vurgulamıştır.

Ev işçilerinin örgütlenmesi çerçevesinde çalışmalar yapan İMECE derneğinin kurduğu Süpürge Akademisi ise oldukça özgün bir eğitim çalışmasıdır. Meryem

Süpürge Akademisi'nin ev işçileri için ve ev işçileri tarafından kurulduğunu ifade etmiştir:

Süpürge Akademisi kurduk, orda aktif bir şekilde akademi kurdu ev işçileri. Mezun oldular akademiden, orda da işte çeşitli, çünkü ev işçilerinin bir mesleki standartları yok. Yani normalde işte fabrikada overlokçuysan gidersen overlook çekersin ama ev işçileri bir eve girince her işi yaptırıyorlar. İşte temizliğinden yemeğine, köpeğini gezdirmekten ayakkabısını silmesine kadar. Yani belirli bir standardı yok ev işçilerinin mesleki standart anlamında. Ya da işte iş sağlığı, işçi güvenliği yok. İş tanımı yok. O yüzden de ev işçisi arkadaşlarla konuşurken kendileri önerdiler. Bizim buna bir iş tanımı getirmemiz lazım, yani hep birlikte oturup n'apalım, ne edelim, akademi kuralım ve ev işçilerini bu akademiye dahil edip ordaki deneyimlerini, işteki deneyimlerimizi ortaklaştırıp bunu bir bilince çıkartalım diye bir şey oldu. Yaklaşık 2 yıl sürdü akademi. Yaklaşık 300 kadına temas edildi. 300 ev işçisine. Antalya, Bursa ve İstanbul illerinde oldu akademinin şeyi ve mezun oldular akademiden. Kendileri eğitim verdiler birbirlerine. İşte şu deterjanı kullanmamamız lazım, cama çıkmamamız lazım, yere eğilip silmememiz lazım çünkü meslek hastalığımız oluyor, bel fıtığı. Onun dışında toplumsal cinsiyet eğitimleri, iş sağlığı, iş güvenliği eğitimi. İş sağlığı ve iş güvenliği uzmanı arkadaşımız vardı. Onun dışında hukukçu arkadaşlar gelip iş tanımında nasıl yer alması gerekir ev işçilerinin diye birlikte tartıştığımız. 2 yıl akademi sürdü, ben işin organizasyonu, örgütlenmesindeydim. Antalya'da yer aldım bir yıla yakın.

Süpürge Akademisi hem hedef kitlesi hem içeriği hem de kullanılan yöntemler açısından oldukça özgün bir eğitim çalışmasıdır. Ev işçisi kadınlar tamamen kendi ihtiyaçlarına göre eğitim içeriği ve biçimini düzenlemişlerdir.

Eğitim çalışmalarında öne çıkan bir diğer çalışma biçimi ise atölyelerdir. Farklı gruplar tarafından düzenlenen atölyeler çoğunlukla kadınların gündemlerini meşgul eden sorunlar ve uygulanan politikalar hakkında derinlemesine bilgi edinme ve bu meseleleri tartışma amacı taşımaktadır. Gruplar kimi zaman akademisyenlerle buluşarak atölye çalışmaları yapmakta kimi zamansa grup üyelerinin kolaylaştırıcılığı üstlendiği ve her bir katılımcının daha aktif rol aldığı iç eğitime dönük atölye çalışmaları yapmaktadır.

Mor Dayanışma ve Kadın Savunma Ağı gibi gruplar öz savunma atölyeleri de düzenlemektedir. Örneğin Kadın Savunma Ağı web sitesinde atölye çağrı metninde öz savunma şöyle tanımlanmaktadır:

Feminist öz savunma hayatlarımızı sarmış olan erkek-devlet şiddetinin çeşitli biçimlerinin tamamına karşı kendi sınırlarımızı korumanın politikasıdır. Bazen aniden bazen bir merdiven gibi tırmanarak bazen çok çok sonra fark edebileceğimiz kadar sinsice kendimizi içinde bulduğumuz şiddet ortamından uzaklaşmayı başardığımız her davranış, feminist öz savunmaya dahildir. Hızlıca uzaklaşmak, etkisiz hale getirmek, komşuları/ etraftakileri çağırarak, dayanışma isteyebilmek,

boşanma/ayrılma kararını almak, kısacası şiddeti sonlandırmak için attığımız her adım (2022).

Söz konusu atölyelerde şiddeti tanımlamak, birinin şiddet uygulamaya teşebbüs ettiği anda yapılabilecekler ve kişinin kendi sınırlarını çizmesi gibi konularda birlikte yüz yüze ya da çevrim içi çalışmalar yapılmaktadır. Özsavunma atölyesi özellikle pandemi sürecinde kadınların yaşadıkları sorunlarla baş etmesi açısından destek sağlaması nedeniyle Sevinç'in de üzerinde durduğu bir çalışma türüdür:

Şu andaki süreçte çok yoğun, aslında pandemide üniversiteli kadınların evde anne babayla kaldıkları, sürekli iç içe oldukları için yoğun bir şekilde feminist özsavunma atölyelerini yaptığımız bir hal oluyor. Kadınların o şiddeti tanımlaması ve kaynağını nasıl yok edeceğini öğrenmesi. 4 atölyeyle anlattığımız, fiziksel bir özsavunma değil aslında bunu tanımlama biçimlerini konuştuğumuz bir atölye oluyor feminist özsavunma.

Dikkat çeken bir başka atölye ise Sevinç'in dillendirdiği masal atölyesidir:

Ankara'da Mor Mekan diye bir mekanımız var, feminist bir mekan ve orada sürekli kadınların geldiği, bizim için bir adres halinde, sürekli 4-5 kadın olarak çevremdeki kadınların mesela, sürekli oraya gittiğimiz, her gün o günü değerlendirdiğimiz, konuştuğumuz, güçlendiğimiz bir hal var. Ama tabii ki masal atölyesini mesela bunun için bir araç olarak kullanıyoruz. Kurtlarla Koşan Kadınlar üzerinden yapılan bir masal atölyesi biçimi var. Bir arkadaşımız yapıyor ve bizim için baya güçlendirici oluyor. Baya yolculuğumuz, konuşmalarımız filan büyük ihtimalle bizim öz bakımımızı da güçlendiriyor biraz daha. Sürekli sistematik yaptığımız bir şey yok ama masal atölyelerine dikkat etmeye çalışıyoruz en azından bunu yapalım gibisinden.

Kadınların feminist çalışma yapabilmek için kendilerine ait bir mekanlarının olması bu tür eğitim çalışmalarının gerçekleştirilebilmesi açısından ayrıca önemlidir. Masal atölyesi ve özsavunma atölyesi gibi çalışmalar kadınları güçlendiren bir araya gelişlerdir.

Feminist gündem ve kadınların karşı karşıya oldukları ayrımcılık biçimlerine ilişkin düzenlenen seminerler ve paneller sık başvurulan eğitim çalışmaları arasında yer almaktadır. Özellikle 8 Mart ve 25 Kasım gibi kadın mücadelesi açısından önem taşıyan tarihlerde paneller tüm haftaya yayılabilmektedir.

Kitap fuarları ve sergiler de özellikle 1980 sonrası dönemde bir tür buluşma ve eğitim alanı işlevi gören çalışmalardır. Feministlerin toplumdaki negatif algıyı dönüştürmek için yaptığı bu tür çalışmalar tartışmalara ve karşılaşmalara olanak tanımaktaydı. Örneğin Aysel bu çalışmaların etkisini şöyle ifade etmiştir:

O yıllarda bütün kadınların bütün kullandığı şeyler, araçlar, aletler, araçlar sütyenler, pedler hepsini şey yaptığımız, sergilediğimiz bir sergimiz var. O da son derece önemlidir benim için. Stella'nın emekleriyle gerçekleştirildi o sergi de. İşte ne istersen var kadınla ilgili onun içinde. Bir başka şey kitap fuarları, kitap fuarları son derece etkili bir kamuoyu birlikteliği oldu. Gerçekten de gençlerle, yaşlılarla herkeslerle yüz yüze konuşabilir olduk o kitap fuarlarında. Ne yazık ki şimdi yok. Çok çok üzücü ve hatırlıyorum bir genç doktor şey yapıyormuş. Tıpta okuyormuş. Ama dedi ya biz yazıyoruz, ha şeye yazıyoruz. Matbaa artık kağıtları vardır ya o matbaa artık kağıtlarını biz şeyde o fuarda böyle asıp insanlara istediğinizi yazın buraya diyorduk. O tıp öğrencisi de gelip bir gün ama dedi erkeklerin beyinleri bilmem kaç gram daha büyük. E dedik biz de fillerin de üç buçuk kilo. Yani öyle şeylerle öyle dikkat çeker bir hal oluyordu o şey kitap fuarlarında. Hem kitaplarımızla karşılaşıyorlar hem de aa feministler varmış diyorlar arkamızdan. Böyle durumlar yaşandı. Öcü gibi görünüyor ya feministler. Tukaka o zamanlar, şey evde kalmış, mutsuz, cadaloz, artık ne ne söylersen söyleyebilirsin. Feministler öyle demekti o zamanlar için. Ondan kurtulmak için de büyük şeyler yapıldı aslında politikalar gerçekleştirildi. Yani o feminist kavramını kullanmadan biz nasıl kamuoyu ile nasıl karşılaşacağız şeyleri yaptık, tartışmaları yaptık.

Özellikle 1980 sonrasındaki ilk yıllarda feministlere dönük negatif toplumsal algıyı kırmak açısından kitap fuarları ve sergiler yoluyla gerçekleşen karşılaşmalar oldukça önemli birer eğitim çalışması sayılabilir.

Kitap okuma ve tartışma feminist grupların ve kadın çevrelerinin sıklıkla yaptığı çalışmalardan bir diğeridir. Nitekim Nisa feminist gruplarla tanışmasında kitap okuma gruplarının ne kadar etkili olduğunu bir önceki bölümde vurgulamıştır. Ilgar ise kitap okuma grubuna katılmanın kendisi için köklü bir dönüşümün en önemli başlatıcılarından biri olduğunu ifade etmiştir:

O işte feminist kitap okuma grubu benim yolumu değiştirip buralara kadar getirmişti. Bu başlangıç noktasından sonra o grupta Ursulaları okuyorduk. Ne bileyim Swastika Geceleri'ni, biliyorsun feminist yazarlar. İlginçti. Distopik kitaplar. Murathan Mungan'ın Kadınlar Arasında. Toplumsal Cinsiyet kitabı var ya. Onların tartışması, analizi.

Seher ise kitap okuma ve tartışma çalışmalarının kendi grubunda düzenli bir şekilde yapıldığını ancak bu düzenin pandemi ile birlikte sekteye uğradığını ifade etmiştir:

Aslında yapıyorduk. Duk dememin sebebi biraz pandemi. Ayda bir, bir buçuk ayda bir, bir kitabı okuduğumuz tartıştığımız bir formatımız vardı. Bir süre sadece teorik kitaplarla işlemiştik o süreci. Bir süre ise bir teorik bir roman bölüştürdüğümüz. Feminist romanlar okuyorduk, bir süreç olarak işletmiştik. Şu an pandemi nedeniyle işletemediğimiz bir sürecimiz var. Belli aralıklarla yine yan yana gelip o tartışmaları yapıyoruz ama yan yana olmanın verdiği şeyi vermiyor. Hem yeni tanıştığımız kadınlar seviye anlamında demiyorum ama yeni tanıştığımız kadınlarla bir sürü şey okumuş kadının arasında bir fark oluyor ve bu farkın giderilmesi

açısından şöyle şeyler de yapıyoruz. Herkese aynı şeyi okuyamayacağı ya da kavrayamayacağı için buralarda da farklı şeyler yapıyoruz. Kur kur, oturum oturum yapıyoruz. Makalelerden başlıyoruz ya da temel düzey kitaplardan başlıyoruz ilk etapta. Sonrasında işte sadece feminist okumalar, Marksist feminist okumalar, toplumsal cinsiyet okumaları gibi farklı çalışmalarını da yapıyoruz.

Meryem kitap okuma ayrıca farklı tartışmaları içeren, aslında yine farklı bir eğitim çalışması olarak kabul edilebilecek podcast çalışmalarından söz etmiştir. Podcast internet üzerinden yapılan yeni türde bir radyo yayını olarak kabul edilebilir:

İşte podcast yapıyoruz. Ona yeni başladık. Ama yaptığımız podcast şeydi, öykü. Hikaye, kadınların kendi okudukları, kendi yazdıkları veya var olan kadın hikayelerini seslendirip podcaste yüklüyoruz. Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar kitabından esinlenerek. Onun dışında Feminist Güzergah programını yapıyoruz. Karşı Mahalle var. Haber platform orayla birlikte, biz ama organize ediyoruz. Bildiğin stüdyo program yapıyoruz. Pandemiden önce öyleydi ama şimdi daha zoom üzerinden program çekiyoruz. Çeşitli feministlerin, kadın örgütlerinin gündemlerini kendi özneleriyle tartıştığımız bir program.

Görüldüğü üzere podcast de aslında bir tür okuma ve tartışma faaliyetidir. Kitapları tartışma, kadınların yazdıklarını okuyup paylaşma gibi çalışmalar podcast üzerinden yapıldığında çalışmanın farklı gruplardan kadınlara daha kolay erişmesi imkanı doğabilmektedir.

Yerel Yönetimlerin Yürüttüğü Faaliyetler

Kadınlar yerel yönetimlerle ilişkiler kurarak hem belediye çalışanlarının toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifi edinmeleri için hem de belediye olanakları sayesinde kadınların eşitlik perspektifi geliştirmeleri için çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Örneğin Arzu, Muğla'daki yerel yönetimlerle yapılan çalışmalarını şöyle özetlemiştir:

Biz belediyelerde yine Karya Kadın Derneği bu aşamadan sonra birincisi farkındalık eğitimleri yapıyoruz. Toplumsal cinsiyet eşitliğini odağımıza alarak. İkincisi şiddet davalarını takip ediyoruz. Üçüncüsü bu seçimler üçüncü yerel seçimler oldu. Mor Sertifika imzalatıyoruz bütün belediye başkan adaylarına, aday adaylarına ve büyükşehir belediye başkan adayına son dönemde. Tamamen kadın, kadının kendi hakkı üzerinden hazırlanmış 'kadın dostu kent nasıl olabilir' temalı yaklaşık 28 tane maddeden oluşan bir sertifika. Bunu basın önünde imzalatıyoruz. Öncesinde de adaylarla bir şey yapıyoruz, toplantı yapıyoruz. Tüm kadınları davet ettiğimiz ve böylece oy verecek olan kadınlara verilmiş oluyor o sözler. Daha sonrasında da belediye başkanının yaptığı çalışmalarını takip etme, hesabını sorma, kendi hakkımızı arama konusunda da bir bilinç oluştu.

Arzu'nun paylaştığı Muğla örneği yerel yönetimlerle birlikte yapılabilecek toplumsal cinsiyet eşitliği çalışmaları açısından oldukça dikkat çekicidir. Dicle barış sürecinde Diyarbakır başta olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki farklı illerde yerel yönetimlerle çok sayıda çalışma yapıldığını ve bu çalışmaların toplumsal dönüşüm açısından oldukça anlamlı olduğunu ifade etmiştir:

Yerel yönetimlerde kadın hareketin geliştirildiği gerçekten devrim niteliğindedir. Tiyatrolar yapılıyordu, kurslar, ne bileyim, çok farklı farklı böyle gelişim düzeyi yetiştiren. Ve gerçekten o dönem mesela çok büyük bir sıçrama kat etti kadınlar. Şimdi tartışıyoruz bazen diğer platformlarda mesela CHP'nin billboard asmış geçen gün, o kadar bir şey geliyor ki, kadın billboardları, kadına dair billboardların asıldığı. Ama biz yıllarca bunların aslında çok farklı, daha gelişmiş mesela diyeyim. Sözleşmeler yapılıyor ya. Sözleşmelerde de kadın erkek eşitliği nasıl olur, 8 Martlar işte kadın tatil günü ilan edilsin. Eşine şiddet uygulayan erkeğin kadına da, benzeri sistemselsel olarak da belli değişim, dönüşüm yaratılıyordu. Ve çok güzel bir mücadele idi.

Arzu belediyeye yönelik eğitim çalışmalarının yanı sıra toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir politika olarak yerel yönetim stratejilerine içerilmesi için de çalışmalar yaptıklarını vurgulamıştır:

Sonra belediye çalışmalarından sonra stratejik plan konusunda biliyorsunuz örgütlerin, STK'ların görüşlerini alması gerekiyor belediyelerin. Biz belediyeye bunu hatırlatarak görüş bildirdik. Stratejik planla ilgili üç tane hazırladığımız öneri stratejik plana girdi. Bunlardan bir tanesi belediyede toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimlerinin kadın erkek herkese verilmesi ve bunun bir kadın örgütü aracılığıyla feminizm konusunda ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda feminizm demeyeyim de toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda mutlaka eğitilmiş birisi tarafından verilmesinin zorunlu olduğunu. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Biriminin kurulması ve kadın sığınma evinin açılması. Bununla ilgili planlarımız stratejik plan içerisine önerilerimiz plan içine girdi.

Derneklerin yerel yönetimlerin çalışma programına dahil edilmesi için mücadele yürüttüğü kadın sığınma evleri farklı şehirlerde farklı gruplar tarafından çalışma yapılan bir diğer alandır.

Sığınma Evleri

Şiddete uğrayan ya da farklı sorunlar yaşayan ve desteğe ihtiyaç duyan kadınların güvenli bir alana yerleştirilmeleri ve bu süreçte de bir dayanışma ağı ile çevrelenmeleri

bir başka mücadele biçimidir. Bu anlamda Taşkın'ın Almanya'da dahil olduğu feminist gruplarla birlikte içine girdiği sığınak mücadelesi oldukça özgün bir deneyimdir:

Almanya'da onlarla iletişimim şöyle başladı. Üniversiteden bir arkadaşım vardı, o gruptaydı. Ve dedi ki 'biz bir çalışma yapıyoruz, göçmen kadınlar için tamamen bağımsız bir kadın sığınma evi açmak istiyoruz' dedi. Hiçbir yerden para yardımı almayacaklar. Villa Koraj. Yapısı şöyleydi. Almanya'nın her yerinden feminist kadınlar, gönüllü kadınlar bağışta bulunacaklar, bulundular ya da her ay düzenli para ödediler. Onun çalışmalarını yaptık. Ben öyle girdim gruba. (...) Sonra Villa Coraj'da hem öğrencilik yapıyordum hem de orada gönüllü olarak çalışıyordum. Bir tane gastemsi bir şey çıkarmaya çalıştık. Bir tane tacizcileri ifşa grubu kurduk. Onlarla çalışmam öyleydi. Mesela bu 2. Dünya savaşından sonra Fransızlar, Fransız Garnizonu vardı orada. Sonra o işte, yapılan sözleşme bitti. Oradaki bütün askerler çekildiler. Koca garnizon boş kaldı, lojmanlarıyla bilmem neleriyle falan. Biz gidip orada 2 ay orada bir lojman bloğunu işgal ettik. 60 dairesi falan vardı. Sonunda belediye orayı bize verdi. Bir kısmını yalnız çocuk yetiştiren annelere, bir kısmını göçmen kadınlara, hepsini onardık hep beraber. Bahçeler yaptık sebze mebze. Kadınları yerleştirdik oraya. Orada okuma grupları yaptık, yemek pişirme günleri yaptık. Feminizmi orada oturan kadınlar oturup tartıştık. Öyle çalışmalar.

Kadınlar sığınağı hep birlikte oluştururken aynı zamanda çok sayıda çalışma yapmış ve dayanışmacı bir ağ örgütlemişlerdir. Bu süreçteki deneyimleri Taşkın'ın feminist örgütlenme algısında oldukça belirleyici olmuştur. Çiğdem de hem Ankara'da hem de İzmir'de kadın sığınaklarında gönüllü ya da belediye çalışanı olarak görev almıştır:

Mahalle içinde bir evdi. 2-3 katlı bahçeli bir ev. Evin mutfuğı vardı. Mutfak ortak alandı, kullanım alanı, yemekhanesi, mutfak, yemek salonu hepsi aynı yerde. Kadınlar kendileri yapıyorlardı yemekleri sırayla. Ya da dışarıdan yemek, bizim belediye'deki filan gibi değil. Ben sonra bizim belediye, İzmir'e gelince belediyenin sığınağında çalıştım 4 sene, oradaki sığınakta kadınlar kendileri yapıyordu. (...) (Ankara'daki sığınak) Evet evet ilk örneklerden. Araba getirip götürüyordu. Kadın Dayanışma Vakfı danışma, dayanışma merkezi görevi görüyordu. İlk gelen başvuruları alıp sonra da sığınağa yönlendiriyorlardı. Sığınağın yeri gizli olduğu için işte bizler, bizlere gönüllülere söylüyorlardı. Biz de işte gidiyorduk kendi çabamızla. Sığınakta kalıyorduk gece. Bir de o dönem psikoloji öğrencileri de bize eşlik ediyorlardı. Ankara Üniversitesi mi Hacettepe, unuttum, öğrenciler geliyordu üçüncü, dördüncü sınıf, onlarla beraber kalıyorduk. Hani en azından uzman bize göre, bilir hani kadının herhangi bir şeyi olursa. Biz de dostluk dayanışma gösteriyoruz, hani gönüllüyüz diyoruz. Uzman değiliz ama sizle dayanışma için geldik. Yapabileceğimiz neler birlikte temizlik yapabiliriz, birlikte kitap okuyabiliriz birlikte çocuğunla oyunlar oynayabiliriz, birlikte sohbet edebiliriz. O gece orda kalıyorduk ya da otobüsün son saatine kadar durabiliyordum ben. Öyle şeyler oldu o dönem.

Kadın Kampları

Kadınların özellikle yazın birkaç günlüğüne bir araya geldikleri ve belli bir program dahilinde yaptıkları kamplar hem eğitim faaliyetlerinin hem de eğlence ve dinlenmenin bir arada olduğu çalışmalardır. Kadın kampları eğlenme ve öğrenmeyi ve salt kadınlarla geceli gündüzlü bir arada olmayı sağladığı için katılımcıların anlatılarında özel bir yere sahiptir. Gülce SFK (Sosyalist Feminist Kolektif) deneyimini anlatırken yazın yaptıkları feminist yaz kampının teorik ve politik tartışmaların yanı sıra dayanışma duygusunun tazelenmesi açısından önemli rol oynadığını ifade etmiştir:

Yaz kamplarımız vardı orada, zaten senede bir ve herkesin geldiği ve ondan sonraki dönemlerde neler yapacağımızı, hangi öncelikli konuyla ilgili konuşacağımıza dair esas kararların alındığı ama bir yandan da böyle birbirimizi gördüğümüz, sarıldığımız, beraber eğlendiğimiz, yiyip içtiğimiz yerlerdi.

Daha önce salt kadınlarla birlikte tartışmalar yapılan, birlikte eğlenilen bir çalışmaya katılmamış kişiler için kadın kampı oldukça etkileyici gözlem ve öğrenme fırsatları sağlamaktadır. Nitekim Güneş katıldığı kadın kampının kendi dönüşümü açısından çok belirleyici olduğunu ifade etmiştir:

Yaz kampından başladım ben aslında kadınlarla birlikte olmaya, feminizme ilk adım atmaya orada başladım. Kadın Savunma Ağı'nın kampında. Yani ben önce izlemeyi tercih ettim ama sonra ikinci yıl hem mahalleden birkaç arkadaşımı iş yerinden birkaç arkadaşımı da götürmüştüm kampa, hem de atölyelere daha da böyle gönüllü istekli katılmıştım. Çünkü ben dedim ya hiç politik, siyasi bir ailem yok. Aslında demokrat olduğumu düşündüğüm fakat hiç de öyle olmadığını fark ettiğim bir ailede yetiştiğim için. Yani hiçbir şey bilmiyordum gerçekten. Orada öğrendim bir sürü şeyi. (...) Kampları çok seviyorum. İnanır mısınız kızım da çok seviyor. 12 yaşında iki yıldır gidemiyoruz. Her yıl soruyor anne ne zaman gideceğiz?

Gazel de kadın kamplarının teori ile pratiği buluşturmak açısından özel bir yeri olduğunu vurgulamıştır:

İhtiyaca binaen de her yaz kamp yapardık. Bu arada kadın kampı yapardık. Gerçekten çok özel. Kendi ütopyik dünyayı yaratıyorsun bir hafta yani öyle söyleyeyim. Herkes arınarak dönüyor kendi dünyasına. Kamp tartışmaları oluyordu her yıl. Kampa gidiyorduk. Orada çeşitli, yani bir yıl sonraki politikayı belirliyorduk Aslına bakacak olursak en son kamp yaptığımız Halkevci Kadınlar kampında, “artık bu örgüt bize yetmiyor, bağımsız bir örgüt kuralım” diyerek Kadın Savunma Ağı'nı kurmuş olduk. Şey tartışmasıydı hatta Halkevci kadını öldürüyoruz diye maket falan bulup Halkevci kadın önlüğü giydirdiğimizi falan hatırlıyorum. O kadar şemalaştırılmıştı aynı zamanda bizim açımızdan da. Çünkü

bir yerden sonra o bizi çok fazla sınıra hapseden bir şeye çevrilmişti aynı zamanda. Yani kendimizi de geldiğimiz sınırlardan özgürleştirebilmek adına da bir ihtiyaçtı bağımsız kadın örgütü.

Gazel'in anlatısında da görüldüğü üzere kadınlar kamplarda bir araya geldiklerinde yürüttükleri tartışmalarla ve yaratıcı çalışmalarla örgütlenmelerini ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürebilmektedirler. Handan da 17 yaşında katıldığı ilk kampın kendisinin feministleşmesinde kritik rolü olduğunu ifade etmiştir:

Bir kadın kampına gitmişim çünkü. O benim için bir dönüşüm olmuştu. Ya ondan önce, hani feminizme dair açıkçası kadın hakları ya da kadınlara dair bilgim tamdı ama feminizm deyince böyle sanki benim için daha farklı bir nokta gibi geliyordu. Sonra kampa gidince aslında çok iç içe. Birçok noktaları öğrenilince bilgi olarak ve dönüşüm olarak. Öyle ilk o zaman ama bir şey yapmışım. Feministim demişim ya da feminizmle tanışmışım.

Kadın kampları feminist bilgiyle buluşma açısından kadınlar için önemlidir. Aslında kadınların bir arada yoğun vakit geçirmesi, tartışmalar yürütmesi ve birbirlerini tanıyabilmeleri açısından kadın kampları oldukça özgün praksis imkanları içermektedir. Bahar, kadın kamplarının aynı zamanda farklı şehirlerden kadınların bir araya gelmesine olanak tanıdığını vurgulamış ve bu bir araya gelişlerin dayanışma duygusunu güçlendirdiğinin altını çizmiştir:

Yaz kampları yapıyoruz. Dediğim gibi ben iki senedir Kampüs Cadıları'ndayım. İlk yani birinci senemde katılabildim yaz kampına. Bu sene pandemi dönemine denk geldiği için düzenlemedik. Yaz kampında da tüm bu genel olarak düzenlediğimiz aktiviteleri yaptığımız, mutlaka hafta sonuna denk getirdiğimiz, işte 3 gündüz 2 gecelik bir yaz kampı oluyor. Dans ediyoruz. Çalışıyoruz, eğleniyoruz. Sahilde oturuyoruz. Gerçekten çok dolu dolu geçen bir 3 gün oluyor. Dediğim gibi sadece bir kez katılım gösterebildim ben bu yaz kamplarına ve hayatımda hiç daha dolu dolu geçen bir zaman hatırlamıyorum. Bu hem bizim birlikte, tüm illerden katılım gösterilen, Kampüs Cadıları'nın birbirleriyle tanıştığı, kaynaştığı hatta hiç tanımadığımız diğer illerden Kampüs Cadıları'yla aynı odaları paylaştığımız. Eğleniyoruz. Genelde böyle geceye yakın dertleşiyoruz daha önce hiç karşılaşmadığımız insanlarla. Şöyle hissediyorsunuz, aa böyle bir konu var, bunda kesinlikle yalnız değilim. Bakın hepsi yaşıyor bunu, o da yaşıyor. Herkes aynı şeyi yaşıyor. Hiç üstesinden gelemediğiniz kadına şiddetle ilgili toplumsal bir olay varsa bile daha kolay üstesinden gelebildiğinizi hissedebiliyorsunuz o günden sonra. Yani böyle bir düşünceyi hissediyorsunuz içinizde. O iyi geliyor insana.

Bahar'ın yaz kampında yan yana gelme, birbiri ile yoğun zaman geçirme ve deneyim paylaşma ve tüm bunların etkilerine ilişkin betimlemeleri bilinç yükseltme toplantılarını çağrıştırmaktadır. Bilinç yükseltme toplantıları kadınların özgürleşme

süreçlerine giden yolda geliştirilmiş özgün dayanışma ve öğrenme pratikleri içermektedir.

Bilinç Yükseltme Toplantıları

Bilinç yükseltme feminist gruplarda özgürleştirici bir bilinçlenme pratiğidir. Kendi yaşam döngülerinde türlü eşitsizlikler ve bir dizi sorun yaşayan kadınlar küçük bir grup içerisinde bir araya gelirler. Öncelikle kendi deneyimlerini paylaşarak yaşanan sorunların ortaklığının ve aslında kendilerinden değil sistemik ilişkilerden kaynaklandığının farkına varırlar. Bilinç yükseltmede “sadece sorun tanımlanmaz, aynı zamanda bu sorunun böyle yaşanmasına; bağımlı ve baskıcı koşulların sürmesine kadınların kendilerinin nasıl katkıda bulduklarını keşfetmeye yönelik bir sorgulamayı da içerir” (Sayılan, 2019: 96). Ayrıca bilinç yükseltme dönüştürücü öğrenmenin odağında olan özdüşünümsellik ve eleştirel düşünümün yoğun olarak gerçekleştiği bir araçtır. “Bilinç yükseltme eleştirel düşünüm ile özdüşünüm gerektiren ve anlam perspektifinin dönüşümünü kapsayan, gücün içsel ve dışsal etkisini hesaba katar ve bu da onu tam olarak özgürleştirici bir öğrenme yapar. (...) Bilinç yükseltme feminist eğitimin bir parçasıdır” (Hart, 2012: 244).

Bilinç yükseltme toplantıları özellikle 1980’lerin ikinci yarısı ve 1990’larda feminist gruplara dahil olan kadınların anlatılarında öne çıkmaktadır. Bilinç yükseltme feminist pedagojinin hayata geçirildiği ilişki kurma, sorgulama ve birlikte dönüşme aracı olarak öne çıkmıştır:

Yazko bünyesinde feminist kitapları çevirerek, kavramların karşılıklarını üretmeye başlayarak bir yol açmaya niyetlenen bir grup kadın, çeviriyi kenara bırakıp kendi deneyimleri üzerine konuştukları bilinç yükseltme gruplarını kurar. İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerdeki üniversitelerde doktora öğrencisi ya da öğretim üyesi olan, bir ayağı yurt dışında, dil bilen başka kadınlara da erişen feminist sözün büyümesinin en etkili kanallarından biri ev toplantılarıyla ortaya çıkan bilinç yükseltme grupları olur (Alica, 2020: 122).

Bu toplantılarda kadınlar kendilerine özgü sandıkları ayrıştırıcı, eşitsiz ve sorunlu birçok deneyimin aslında yaşamlarını ortaklaştırdığını fark etmiş, kişisel olanın ne kadar politik olduğunu deneyimleri üzerinden anlamlandırmıştır. Örneğin Çiğdem kendi dönüşümünü etkilemesi açısından bilinç yükseltme toplantılarında yaşadığı karşılaşma ve eleştirilere özel önem atfetmiştir:

Bilinç yükseltme gruplarında şey oldu, arkadaşım benim Bornova belediyesinde çalışıyordu o da. Çok yakın arkadaşım hala. Berna mini etek giyiyordu, öyle oturma düzgün otur. Mesela Berna bir iş için belediyeye girmeden önce iş için Kuşadası'na gitmişti. Bir erkekle sahilde bira içmiş. Sonra da onla sevişmiş. Ben mesela bunu çok ayıplamıştım. Çok kızmıştım. Bilinç yükseltmede bunu söyledi Berna. Dedi ki, 'çok sevdiğim Çiğdem bana' dedi 'bunu bunu yaptı' dedi. 'Hem mini etek giymeme karışıyor' dedi 'hem de...' Ama ben mini eteği aştığımı da açıkladım orada. Dedim hani ben o durumu aştım, ama sevgili şey durumunu aşamıyorum. İlk defa gördüğü biriyle sevişmesini aşamıyorum. O da bunu söyledi işte. Grupta konuşuldu bu konu. Onlar tabii bizden daha deneyimli ve bilen kadınlar da vardı. Onlar anladı beni. Berna'yı da anladılar beni de anladılar. Dediler 'hani olur arkadaşlar. Bi sakin.'

Çiğdem bu deneyimi anlatisının farklı yerlerinde tekrar paylaştı. Belli ki onun kişisel dönüşümü ve sorgulamalarında bu toplantılar önemli bir yere sahipti. Bilinç yükseltme toplantıları farklı eğitim durumlarından ve farklı sosyal katmanlardan kadınların eşit bir düzlemde buluşup deneyimlerinin ortaklaştığını görmeleri açısından dikkat çekicidir. Örneğin bir başka bilinç yükseltme toplantısında üniversitede öğretim görevlisi olan bir kadının ev içi işbölümü ve verili annelik rolleri nedeniyle yaşadığı tutarsızlıklar da Çiğdem'in cinsiyet rollerine ilişkin sorgulamalarında etkili olmuştur ve yaşamının ilerleyen yıllarında bile bu deneyim kendi annelik deneyimi üzerine düşünürken etkili olabilmıştır:

Mesela Yıldız hoca şey demişti, 'çocuğum benim üniversitede, ben mesela kalkıp bana, ben çok önemli bir çalışmanın içindeyken gelip şey istemişti benden, makarna yapar mısın anne?' Ben o zaman böyle şaşırılmıştım. Ben de kendimi işçi kadın olarak, sendikadan gitmişim, sendikada örgütlenme dairesinde çalışıyordum o zaman işte, ben de işçi kadın olarak kendi deneyimlerimi anlatmıştım. (...) Orada mesela ben çok beslenmişim, psikolojik olarak. Mesela o bir akademisyen, önemli bir çalışma yaparken bile kalkıp çocuğun makarnasıyla uğraşıyom demişti mesela bana tuhaf gelmişti. Bende böyle bi şe var, yok ben yapmam, daha bi radikal olan eskiden, mesela sol görüşte de var o. Biraz daha sığlık demeyim de hani böyle yok canım ben yapmam onu, hani ya da saçma bunu nasıl yapılır ki gelen bi şey. Sonra ben yıllar geçiyo, yapmışım, feministim diyorum kendime ama yıllar geçiyor yapmışım benzer bir şeyi. Benim de oğlum üniversiteye gidiyor, bazı şeyler oluyor ve yapıyorum.

Çiğdem'in anlatisında da görüldüğü gibi özel alanda yaşanan türlü deneyimler bilinç yükseltme toplantılarında politik dönüşümün malzemeleri gibi işlev görmüştür. Bir anlamda didik didik edilen kişisel deneyimler yoluyla eşitsizliğin sistemik özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle kadınlar bu toplantılar yoluyla yaşamları boyu onlara eşlik eden bir sorgulama yöntemi edinmektedirler. Feride kendi bilinç yükseltme

grubu deneyiminin aynı zamanda oldukça esnek bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştir:

Bizim o böyle hala artık görüştüğümüz arkadaşlıklarımıza dönüştü. Yani bizi nasıl kendimizi ifade ettiğimiz, neden ettiğimiz, yani bizi sınırlayan şeylerin neler olduğu. Genel olarak aslında kendi özel öznel hallerimizden yola çıkarak karma siyasette var olma biçimlerimize ya da arkadaşlıklarımıza, buraya doğru giden böyle bir tartışmalar silsilesi. Bunları çok oyunlu falan yapıyorduk. Bir yandan böyle birimiz düştüğünde atıyorum bir şey anlatıyor ve morali bozuldu. Hissettiğimiz zaman, hemen mesela çevirip bir anda oyun oynamaya başlıyorduk, falan gibi böyle bir fazlasıyla esnek bir araya gelişler, altı ay falan sürdü.

Bilinç yükseltme toplantıları özellikle 1980'lerin ortalarından 1990'ların sonuna dek süren yıllarda kadınların ev içi şiddet başta olmak üzere belli konularda derinlemesine farkındalık kazanmasına da yol açmıştır. Örneğin Sevim şiddetin neredeyse tüm kadınları ortaklaştıran bir konu olduğunu toplantılarda yoğun bir şekilde sürdürülen tartışmalar sayesinde fark etmiştir:

Kadın tartışma grubu toplantılarında da şiddete ilişkin çok ciddi farkındalığımız oluştu. Çünkü herkesin kendini anlat, dedim ya kısmen böyle bilinç yükseltme grubuydu, kendi önceki yaşam deneyimlerimizde, aslında örgütlerin içinde de en devrimci ailelerde de, kadınların şiddet gördüğünü ve bizi belki de hani çok farklı siyasetçilerden geliyorduk hani. Hemen her fraksiyondan kadın vardı aramızda. Soldan ben onu hep böyle anlatırım şimdi de. Yani en en ortaklaştığımız kadın olarak şey, konu şiddetti. Şiddet o kadar yaygındı ki, işte onun üzerine 87'de zaten Dayağı Karşı Yürüyüş ve Dayağa Hayır Kampanyası. Bizim de gündemimizde çok şey çakıştı.

Aysel de yaklaşık olarak aynı yıllarda feminist gruplar arasında yer almıştır. Ve Sevim ile şiddete dair farkındalığın artması konusunda benzer değerlendirmeler yapmıştır. Bilinç yükseltme toplantıları ve tartışmalarda bir araya gelen kadınlar şiddet konusunda köklü bir toplumsal değişim gerçekleştirmek için harekete geçmiştir.

Mahalle Çalışmaları

Katılımcılardan bir kısmı özellikle eğitim düzeyi daha düşük ve kent merkezlerine gidemeyen kadınların da yürütülen etkinliklere dahil olabilmeleri için mahallerde çalışmalar yapmaktadır. Gazel katıldığı mahalle çalışmalarının kadınların bilinç dönüşümü yaşamalarında oldukça etkili olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışmalar kadın sağlığı ve cinsellik atölyeleri, koro çalışmaları ya da mahalledeki kadınların taleplerine

göre farklı içeriklerde atölyeler olabildiği gibi çocuklar için yaz okulları biçimini de alabilmektedir:

Kadın sağlığı meselesinde kadınların özellikle yoksul mahallelerde kadın sağlığına erişimi düşünme şeyi bile yok. (...) Kadın sağlığı atölyelerine başladık. En çok da cinsellik dikkatini çekiyordu, mesela cinsel sağlık dikkatini çekiyordu mahalledeki kadınların, böyle böyle başlayan atölyelerde kadınların özgürleştiğini gördük biz. O atölyelerdeki tartışmalar, tartışmalarla biraz iç dökme, bilinç yükseltme benzeri bi şeyler de yavaş yavaş deneyimlemeye başlamıştık. Bir yandan okuma yazma kursları bi de Halkevi'ndeki yaz okulu kadınlar açısından şöyle bir imkandı. Evde tüm bakım yükü kadınlarda olduğu için yaz okulu onlar açısından bir velinimetti yani. (...) Ya da mesela tiyatroyla ilgilenen kadınlar vardı. Kendi tiyatro gruplarını kurdular. Orada özgürleşen çok fazla kadın oldu. Yani kendine güveni yerine gelen, tazelenen, oradan özgürleşen. Şimdi halen daha devam eden tiyatrolara kadınlar oldu. Ya da mesela Mamak'ta bir kadın öldürüldüğünde Zülfü Öztürk belki duymuşundur. Beyaz pantolon giydiği için öldürülmüştü. Hem onun adına o mahallede mücadele edip bir parka adını verdik fiili olarak, hem de onun adına onun kadınların tüm özgürlük türküleri adıyla söyleyelim diye Zülfü Kadın Yaşam Koroları kurduk. (...) Bütün bu anlattığım hikayeler, kadınların ev dışında kendine para vermeden, üstelik aynı zamanda eşit ilişkilerin kurulduğu, dayanışma ilişkilerinin kurulduğu, hiçbir çıkar gözetmeden, üstelik dayanışma ilişkilerinin kurulduğu bir yerde kadınların özgürleşmesi için bir adımdı aslında. (...) Elimizden geldiğince kadınların para kazanması için fena olmayan şeyler yapıyorduk. Böyle ufak atölyelerde, buluşmalarda, korolarla, tiyatrolarla derken kadınların da kendi sorunlarını tartışmaya başladığı şeylere evrildi durum. (...) Kadınlar kendi sorunlarını ayrıca da konuşmaya başladılar. (...) Bir de yoksul mahallelerde çok fazla çalışma olanağı bulabilen kurum olmuyor. Biz çok eskiden beri Ankara'nın pek çok yoksul mahallesinde, şu an şubemiz olmayan yerlerde dahi o ilişkileri kurabilmişiz, o kadınlarla başka özgürleştirici deneyimlerimiz olabiliyor.

Bu tür çalışmalar mahallelerdeki yoksul kadınlar için ücretsiz erişebildikleri birer eğitim fırsattır da aynı zamanda. Dicle de İstanbul'da birlikte çalışma yaptığı grubun özellikle yoksul Kürt kadınlarla mahalle çalışması yaptığını ifade etmiştir:

Tiyatroya gelenler vardı işte. Bir koro bir kadın grubu oluşmuştu. Mesela kültürel çalışmalara da ağırlık gelenler kadınlar oluyordu. Yine atölyelerde o zaman ilişkilendirdik çok Kürt kadını çoğu atölyelerde. Diyelim Bağcılar'da, Zeytinburnu'nda, Güngören'de falan çalışan birçoğu oralardaydı. Epey o zaman mahalle çalışmalarını geliştirmiştik. Çok güzel bir çalışma yürütülüyordu. İzmir'de ve şubeleri İstanbul'da, Şirinevler'de açıldı. Ama şöyle bir şey vardı yalnız. Yol, yöntem, tarz çok bilmediğimiz için o dönemlerde bir araya geldiğimizde bazen konuştuğumuzda her şeyi yapmaya çalışıyorduk.

Dicle Diyarbakır'a gittiğinde bu kez SELİS derneğini kurmuş ve yine mahalle çalışmalarını önceki deneyimlerinin de etkisiyle daha sistematik bir şekilde yürütmüştür:

Mahalle çalışmalarına kadar, mesela tüm mahallelerde biz o eğitimler. Ama eğitimleri ihtiyaca göre o mahallenin belirlediği oluyordu. Mesela diyelim ki örneğin o dönem hatırlıyorum birçok mahallede mesela adet sancısı ve sağlık konusunda çok şey de talep geliyordu. İşte menopoz dönemi dönemde nasıl yaşam nedir bilmiyoruz. Çocuk yetiştirme meselesi, hijyen vs. bu konularda. Sonra okuma yazma kursları istediler. Mesela okuma yazma kursları açtık. (...) Halk eğitimle o zaman protokol yaptık. Birinci ve ikinci kademede birçok kadının okuma yazma kursu. Ama dediğim gibi birçok konuda ilk çalışmaları da ortak yapılıyor. Ama ihtiyacı onların biraz daha belirlediği şeye göre. Daha çok danışmanlık hizmetleri zaten veriliyordu. İşte hukuk danışmanlığı veriliyordu. Bu konuda hem komisyonumuz çok çalışıyordu. Gerçekten bölgede olan mesela N.Ç davası vardı o dönem, biz gidip o zaman aldık, onun mücadelesini verdik. Epey platformlara, avukatlara şey çıkardık. Yine Şemsi Ağlak, biliyorsunuz, namus, töre cinayeti, biz töre cinayeti, namus cinayetleri olarak şeyde geçsin diye o zaman epey mücadele verildi ve yasal olarak da değiştirildi. (...) Eşlere şiddet uygulayan ya da ortak yaşam nasıl kurulabilir, eşlere (eğitim) veriliyordu.

Mahalle çalışmaları hukuki danışmanlıktan okuma yazma kursu açmaya, kadın cinayetlerinin takibinden aile eğitimine dek çok sayıda farklı alanı kapsamaktadır.

Dava Takipleri

Yukarıda Dicle'nin de örneklediği gibi kadınların dahil oldukları grupların büyük bir kısmı kadın cinayetleri ve kadınlara karşı ayrımcı uygulamalara ilişkin davaları takip etmektedir. Söz konusu dava takipleri hem birer öğrenme süreci hem de dönüştürücü öğrenme deneyimi olabilmektedir. Örneğin Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu üyesi olan Gizem ve Sertap için dava takibi yürüttükleri aktivizmin neredeyse en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Dava takibi çok boyutludur. Kadınlar bu örgütlenmeye dahil olduklarında komisyonlara girerek sürecin parçası olmaktadır. Gizem bu işleyişi şöyle ifade etmiştir:

Zaten toplantılar da kadınlara açık. İlk kez gelen birine her zaman açık oluyor. Zaten bizim dava takibimiz var, baya yoğun oluyor. Nerdeyse her hafta 2 davamız oluyor. Bazen bir günde 2 kere dava gerekebiliyor. Onun sonuçta hukuk takibi var, orada bir basına duyurulması, aileyle ilgilenme. Bu işlerde hep komiteler, her şeyin bir komitesi var. Üyelerin toplandığı komite var. İllerin kendi koordinasyon grupları var.

Sertap da dava takiplerini katıldığı grubun en etkili çalışmalarından biri olarak tanımlamaktadır. Dava takibi yapmak hukuksal süreçleri öğrenmeyi gerektirdiği gibi travmatik olaylarla baş etme konusunda da çok boyutlu öğrenmeleri beraberinde

getirmektedir. Sertap takip ettiği davaların kendi üzerindeki etkilerini şöyle ifade etmiştir:

Mesela bir çocuk istismar davasına gitmiştik. Davadan sonra davada zaten ceza almıştı, tutuklanmıştı da adam. Kadın tek başına gelmişti davaya. Eşiyle ayrıydı zaten boşanmıştı. Yani bir akrabası tarafından istismara uğramıştı çocuk. Kadın tek başına gelmişti davaya. Biz olmasak o kalabalığa karşı tek başına olacaktı. Kimi kimsesi yoktu. İşte çok mutlu olmuştu. Tabii böyle güzel bir sonuç almış, ceza almıştı adam. Tutuksuz olmasına rağmen. İşte bir çay içelim diye konuşup kadınla oturmuştuk. Yani böyle size şimdi anlatsam siz çökersiniz, öyle diyeyim. Sürekli bir dert dert dert... Zaten bunun içinde olunca bunu kabullenip gidiyorsun oraya... Bir şeyler duyacağım tatsız şeyler. Ya da ifadeyi okuyunca insan, zaten tutanağı okuyunca insan bir şok oluyor. Ya da dediğim gibi ziyarete gittiğimiz zaman şiddete uğrayan bir kadının ziyaretine, onu o halde görmek de kötü, ailesini o şekilde görmek de kötü. Tabii ki bunlar olumsuz şeyler. Ben kendi özelimde daha önce Davalar Komitesi'nde, Sosyal Medya Komitesinde de görev aldım. Bizim hesaplarımıza da sürekli böyle şeyler geliyor işte. Mesela diyor ki babam annemi sürekli dövüyor. Şu an kapıyı zorluyor, napıyım gibi. Ya da işte kadın yüzünü atıyor. Sosyal medyada olmayan bir yüz. Mosmor gözleri. Şiddet gördüm, yardım edin diye. (...) Artık bir kadın cinayeti gördüğüm zaman ağlamıyorum. (...) Sadece o üzüntümün yerine biraz daha öfke alıyor. Yani gücüme güç katıyor diyebilirim.

Sertap çok sayıda travmatik olayı dinlemekte, davalara katılarak kadınların yanlarında bulunmaktadır. Bu deneyimler onun kişiliğini de olaylara bakış açısını da köklü biçimde etkileyen öğrenmelere yol açmaktadır. Gizem de çok sayıda dava takibine katılmıştır. Gizem için dahil olduğu en etkileyici feminist çalışmalardan biri Şule Çet davasıdır:

Şule Çet beni çok etkilemişti. Çünkü Yelken Plaza'nın önüne gitmiştik biz ilk duyulduğunda. O kişiler bırakılmıştı ve Yelken Plaza'nın önüne gitmiştik. O yüksekliğe bakıyorsun. Buradan bir kadın atıldı ve öldürüldü ve o kişiler şu anda serbest. Çok çıldırtıcı ama bi de bizim okuldan gencecik. O da çalışmak zorunda filan. Üzücü. Şule Çet davalarının da hepsine katıldım. Şule Çet cinayeti davası beni çok etkilemişti denebilir. (...) Karar açıklandığında o kadar kalabalık ki ben anlayamadım ne olduğunu. N'oldu filan, bizim arkadaşlar ağlayanlar falan oldu. Çıktık, açıklama yapacağız. Aile yanında. Ben hala diyemiyorum ağırlaştırılmış müebbet mi aldılar ne aldılar biri söylesin. Arkadaşlar söyledi. Tabii ilk şey. Bir mücadele bir yıldan fazla her seferinde gitmişsin oraya. Her seferinde duymuşsun onları. Onun hani bir rahatlığı ve İsmail amcada bir mahsun tavrı vardı ya. O da çok şeydi. Mutlu olmuştu. Biz de mutlu olduk çünkü aslında ceza çok tam olarak istediğimiz bir ceza değil ama öyle intihar denilip kapatılmaktan buraya getirmek hakikaten kolay olmadı. Çok mutluyduk yani arkadaşlarla. Ağlayıp sarılan arkadaşlarımız vardı. Polis dava çıkışı açıklama yaptığımız alana geldi. Hadi artık açıklama yaptınız dağılmıyor musunuz? Şey yaptık ya bi müsaade eder misiniz, bi sevincimizi yaşayalım bari demiştim.

Şule Çet davası gibi kadınların mücadelesi sayesinde kayda geçen ve sorumluların ceza aldığı davalarda kadınlar ciddi bir takip, yoğun bir sosyal medya kullanımı ve farklı gruplarla dayanışma süreçleri içine girmektedirler. Dava takipleri cinayet, tecavüz gibi psikolojik ağırlığı fazla olan olayların sürekli izlenmesini gerektirdiğinden oldukça zorlu süreçlerdir. Bahar bu süreçlerin aynı zamanda eylemler açısından tetikleyici işlev de gördüğünü ifade etmiştir:

Özellikle her başına bir şey gelmiş veya öldürülmüş, katledilmiş kadınların davasında yaşıyoruz bu tetikleyici eylemliliği. Ama en çok da toplumsal baskının en çok kurulabildiği davalarda yapabiliyoruz. Örneğin Şule Çet'in davasında. Bugün Pınar Gültekin davası görüldü. En çok toplumsal baskıyı kurabildiğimiz, uygulayabildiğimiz gerek sosyal mecralardan gerekse davaya katılarak, oradaki hakim savcıya uygulayabildiğimiz ortamlarda. En çok bu tarz olaylarda böyle bir canlanıyoruz, daha çok bağlanıyoruz birbirimize bir şeyler yapmamız gerektiği hissi daha fazla kabarıyor ve sanki daha çabuk örgütleniyoruz gibime geliyor.

Türkiye'de yükselen kadına karşı şiddet dernekleri de yoğun bir şekilde dava takibi yapmaya yönelmektedir. Örneğin Arzu, Karya Kadın Derneği'nin Muğla'da giderek yükselen şiddet vakaları nedeniyle dava takipleri ve davaya müdahillik yaptığını ifade etmiştir:

Sonra Türkiye'de şiddet, kadına yönelik şiddetin artmasıyla birlikte şiddet. Bütün Türkiye'ye böyle acayip bir şekilde maalesef deneyimledik onu, yayıldı ve Muğla'da bir, iki, üç, beş. Ve son dönemdekileri biliyorsunuzdur. Şiddetin boyutunun da çok arttığı bir il oldu. Biz önce evli, boşanmış, yalnız yaşayan kadınlardan bir kısmının cinayetini takip etmeye başladık. Baktık davaları var. Aileyle bir şekilde temas ettik. Ya da aile bizi buldu. Davaları takip etmeye başladık. Arkasından da bu konuyu artık birebir aile bizi arama bile gidip aileyle görüşerek davaları sahiplendik. Böyle bir sürecin içerisine girdik. Müdahillik taleplerimiz oldu. Pek çok davayla ilgili tabii bu aşamada kadın komisyonu, baronun kadın komisyonuyla temasımız oldu.

Dava takipleri aynı zamanda farklı grupların ve baronun kadın komisyonu gibi kurumların işbirliği içinde hareket ettikleri çalışmalardır. Dava takipleri adliye bahçelerinde kimi zaman eylem halini alabilmekte, katılımcılar polisle karşı karşıya kalabilmektedir. Kolluk kuvvetleriyle karşı karşıya kalma hali davalardan 8 Mart ve 25 Kasım gibi günlere ya da kadın gündemiyle ilişkili eylemlere dek kadınların sıklıkla deneyimledikleri bir başka praksis biçimidir.

Eylemler ve Sokak

İkinci dalga feminizmin hareketlendiği yıllarda 12 Eylül askeri darbesi sonrasında sokağa çıkan ve kitlesel eylem ilk yapan grup kadınlardı. 10 Mayıs 1987 tarihinde Ankaralı feministler dayağa karşı bir eylem yaptılar. Anneler gününe denk gelen bu tarihte bir grup kadın yoğun yağmura rağmen “Annenizi seviyor karınızı dövüyor musunuz?” pankartıyla eylemi gerçekleştirdi (Karakuş, 2022). Sevgi de bu eylemin katılımcılarından biridir:

İstanbul’da bu Dayağa Karşı Kampanya başlıyordu. Biz de kendi aramızda bunu örgütlemeye karar verdik. Ondan sonra Gençlik Parkı’na gitcez, orada daha o zaman orası çok yoğun bir yer Gençlik Parkı. Orada ben herhalde feministim demeye başladım. Açıkçası şu an dedim, şu oldu da dedimi hatırlamıyorum. O arada oldum. Gençlik Parkı’nda yapalım dedik, herkes orada vs. Büyük gruptan da bizi desteğe gelecekler. İstanbul’da çok büyük 17 Mayıs’ta yapılan mitingden bir hafta önce. Onun basındaki şeyleri de var. Anneler. Biz de onu o temayla, ‘Annenizi seviyor, karınızı dövüyor musunuz?’ asıl başlığıyla. Elimizle böyle minik minik bezleri kestik, pankart yaptık. Fakat o zamanlar tabii cep telefonu yok. Bilmem ne yok. Müthiş bir yağmur o gün. Leğenlerde çiçekler. O leğen niye vardı yanımızda onu hiç hatırlamıyorum. Sonra baktık olmayacak. Ulus Meydanı’ndaki o Altındağ Belediyesi’nin bir yeri vardı, oraya sığındık. Aldılar bizi. Pankartı da astık filan. Polis de herhalde bu ıvır zıvır bir şey diye çok da şey yapmadı. Çok ciddi bir öbür arkadaşlar da, gelen kalabalık da bize ulaşamadı. (...) Fakat şöyle bir şey oldu. Basından müthiş ilgi gördük. Şu anda elimizde olan, daha doğrusu benim Milli Kütüphane’den bulabildiğim 3-4 gazete var ama en az 7 gazetede çıktı Hürriyet gazetesi de dahil. Mesela Hürriyet gazetesini bulamadık. Çok popüler olmayan bazı gasteler vardı, bir tanesi “Rüyada Gezen Yedi Güzel” diye bir başlık atmıştı. Hep şeyi sordular, evli var mı aranızda.

Elbette ki önceki yıllarda da sokak eylemleri ile kadınlar taleplerini kamusal alanda dillendirdiler. Ancak yukarıda anılan eylemler feministlerin örgütledikleri, askeri darbe sonrası ilk eylemler olmaları bakımından dikkat çekicidir. Darbe sonrası bu ilk eylemden itibaren Türkiye’de kadınlar eşitlik taleplerini ifade ettikleri çok sayıda eylem gerçekleştirmişlerdir. Son 20 yılda ise giderek kitleselleşen 8 Mart eylemleri, 8 Mart gece yürüyüşleri, 25 Kasım eylemleri ve kadın gündemine ilişkin düzenlenen eylemler birer feminist praksis sahası olmaya devam etmektedir. Söz konusu eylemler hem var olan sorunlara karşı yüksek sesle karşı çıkma hem de dayanışma içinde yan yana gelme açısından kadınları güçlendirmektedir. Örneğin Ilgar kendisi açısından en etkileyici feminist çalışmalardan birinin İstanbul’da gerçekleşen bir feminist eyleme kadınlarla birlikte katılmak olduğunu söylemiştir:

Eyleme gittim, kızlarla dolmuşa bindik 7- 10 kız güle güle. Ama çok zordu. 7 saat git. 3 saat eylem. Akşam yemeği, hem de 7 saat gel eve. (ne eylemiydi bu?) Ya şimdi hatırlayamadım. Neye karşı çıkmıştık? 25 Kasım mıydı? Yok değildi. 25 Kasım olabilir, kasım dönemiydi ya. Kuşaklar mor mor. İşte bir sürü pankartlarla. Trampetler getirmiştik. Güzeldi. (Hoşuna giden neydi? Gençlerle olmak mı başka bir şey mi?) Bağırarak ya. Gidip orada bağırarak hoşuma giden oydu. Çünkü kendini haykırıyor sun ya, olay o. Gençlerin de cesareti hoşuma gidiyordu. O kadar cesurlar. Diyordum. Bak ben bağırıyorum ama nasıl bağırıyor. Şey değil. Korkmuyor. Oradaki etrafı çevreleyen polisler onun umurunda değil.

Eylemler farklı kadınların anlatılarında hem heyecanlı bir yan yana gelme, karşılaşma hem de kendini ifade etme imkanı olarak tanımlanmaktadır. Eylemler aynı zamanda dayanışmanın da derinden hissedilebildiği durumlar yaratmaktadır. Ancak aynı zamanda polis baskısı nedeniyle gerilimli yanlarıyla da anımsanmaktadır. Örneğin Bahar eylemlerin hem gerilimli yanını hem de gerilimi aşan duygular oluşturan gücünü vurgulamıştır:

Genelde böyle özellikle dava günlerinde polis çok fazla baskı kuruyor. Ben bunu çok gereksiz buluyorum. Zaten gerekli bulmak elde değil. Çok gereksiz gerginlik yaratıyorlar. Böyle deyince polis ve gerginlik yaratmak deyince aklıma 25 Kasım geldi. Ardından da 8 Mart geldi. 25 Kasım da toplandık. Ben metrodan indim arkadaşlarımla. Metrodan çıktım. Taksim Meydanında'yım ve adım başı polis vardı. Ve hayatımda ilk defa o kadar polisi bir arada gördüğüm bir gündü. (...) İnsan ister istemez geriliyor çünkü kendini sorguluyorsun, ben n'apıyorum, biz ne yapcaz ki bu akşam da bu kadar polis toplanmış, ne için, bizim için mi bizi kıskırtmak için mi diye düşünüyorsunuz. Sonra 8 Mart Gece Yürüyüşü. 8 Mart sade gündüz Kadıköy'de yapabilirsiniz. Taksim'de yapamazsınız tarzında bir karar çıkmıştı. İzin verilmemişti Taksim'de yapılmasına. Hemen geçtiğimiz 8 Mart. Orda da ilk önce gündüz toplandığımızı hatırlıyorum. Orada bir gerginlik yaşamamıştık ama sonra Taksim'e yürümek yasaklanınca ta nerelerden Taksim'e yürüdüğümüzü hatırlıyorum. (...) Ondan sonra o gece bir baktık bir caddeye girdik kafamı çevirdim bizim attığımız slogan daha güçlü bir sesle çıkmaya başladı. Kafamı bir sağa çevirdim. Oradan da bir grup kadın geliyor sola çevirdim oradan da bir grup geliyor. İlerledikçe her taraftan kadın fişkırıyor. Baya büyük bir kalabalık olmuştu. Ondan sonra o gerginliğimin çok azaldığını hatırlıyorum.

Sokak eylemleri özellikle Taksim'de gerçekleştirilen feminist gece yürüyüşü gibi kitlesel eylemler, katılımcılar tarafından kadın hareketinin dayanışma duygusunu paylaştığı ve belki de yeniden ses yükseltmek için gücünü tazelediği buluşmalar gibi görülmektedir. Taksim'deki gece yürüyüşünün örgütleyicilerinden biri olan Nezihe yoğun baskı altında gerçekleşen bu buluşmaların kendisinde bıraktığı etkileri şöyle ifade etmiştir:

Gece yürüyüşü ya. Bir yandan çok yorucu çok şey. Çünkü bu 20-30 kişinin ve özellikle son 2 yılda hani yasaklarla beraber de şeyi bilmediğin, ne olacak, toplanabilecek miyiz, toplanamayacak mıyız? Bütün bu belirsizlikler içinde ne olacağını bile bilmediğin bir şeyi organize ediyorsun falan. Ama mesela geçen sene ilk o bütün Taksim'i kapadıkları falan hani ilk yıldığı geçen sene. Önceki sene Fransız Kültür'ün önünde buluşabiliştik ama yürütmemişlerdi. Geçtiğimiz sene bütün Taksim'i de kapadılar, böyle Feminist Mekan'da bekliyoruz. Ne olacak, biz de hiçbir şey bilmiyoruz. Böyle Mekan'dan çıktık. Mekan'da da işte o sokağın önünde bekleyenlerle falan da bi 100- 200 kişi falan vardı ve yürüdük. Oradan Sıraselviler'e. Ve Sıraselviler'e daha oradan yürürken orası 200 300 metre bi yol toplamda. Bilmem biliyor musun? Çok uzun bir yol değil. Ya oradan Sıraselviler'e çıkıyorsun falan ve o Sıraselviler'e geldiğinde böyle bir anda 5- 10 bin kişi oldu orası. Ben pıt pıt, hani orada ara sokaklar falan. O kadar insan nerden çıktı, nereden? Herkes kendi köşesini kapmış bir yerde. Aslında hani bizim oraya gitmemizi bekliyormuş. Yok o kadar bir anda büyüyen ve kalabalıklaşan bir şey oldu ki. Çok etkilenmişim o andan. Ben 1 dakika önce iki üç kişi şuradaydık. Sokağa bakınca sokakta kimse yok. Boş gözükürken şu an nasıl doldu burası? Böyle bir şey olmuşum. Çok etkilenmişim mesela. Yani onu organize ediyor olmak da, o kalabalığın içinde olmak da, o coşkuyu görüyor olmak da bence şey. Tüm bu koşullar altında çok güç veren bir şey.

Nezihe'nin anlatısında da görüldüğü üzere kitlesel sokak eylemi kadınlar açısından çoklu duygular ve anlamlar barındırmaktadır. Kaygı ve korku yan yana gelen kararlı kalabalıklarla yerini güçlü bir dayanışma duygusuna bırakabilmektedir. Feryal'e göre aslında eylem hazırlıkları da kendi başına oldukça öğretici ve çoğu zaman eğlenceli ve yaratıcılığa gebe anlarla doludur:

Eylem hazırlığıyla birlikte katılımı heyecan veren bir eyleme biçimi. Ama geçen sene 8 Mart, bu savaşa girmeseydi, o savaş muhabbetinden çok sıkıntı da yaşadık. Eksik yapamadığımız çok şeyimiz oldu. Geçen sene 8 Mart çok güzeldi. Hazırlanma sürecimiz çok güzeldi ona. Coronadan önce. Hazırlanma sürecimiz, her gün hemen hemen toplanıyorduk. İşte dövizle bunu yazalım, döviz yazma yani eylemden önce eylem anından öncesi çok daha hoş benim için. Döviz yazmaya birleşiyoruz. Almışız biralarımızı muhabbet ediyoruz gece dörde kadar, eylem var ertesi gün, döviz yazdık mesela. Bu, o anki o dayanışmamız, birlikteliğimiz mesela. O çok heyecanlandığı için. Aynı zamanda türküler yazdık, burada horonlar, tulumla horon oynuyoruz ama çoğu türkü çok cinsiyetçi söylemleri var. Ona toplumsal cinsiyete duyarlı ve zaten 8 Mart ruhuna yakışır bir şekilde düzenlediğimiz bir türkülerimiz oldu, onu oynadık. Ben ilk kez horon yönettim hayatımda, daha önce hiç yapmadığım bir şeydi. Bu da mesela bir şey. Çünkü erkekler yönetir burada. Kadın horon yönetmez. Kadın olarak horon yönettim. Bu çok hoştu. İşte onun provalarını yapmak. 2018 8 Mart. Biraz eksik oldu. Daha eğlenceli şeyler düşünüyorduk ama izinler çıkmadı. Normalde kadın korusuyla birlikte toplanıp hamsi balığı gibi hop hop oynayacağım şarkısını dört koldan gelip çarşının içinde bir anda kadınlar kalkıp şarkı söylüyor gibi bir şey düşünüp basın metni okunup sonra horon oynayacaktık. Ama o kısmını yapamadık maalesef. Aklımda kalan o var. Çünkü o zaman Fındıklı Kadınları olarak hem yeni kurulmuş sayılırdık. Aralıkta kurulduk. Hem de bir aradaydık. Bu sorunlar yoktu. Hevesimiz

çok vardı. Dediğim gibi her gün buluşuyorduk. Şunu konuşuyorduk, bunu konuşuyorduk. Dedikodu yapıyorduk, muhabbet ediyorduk. İlla her zaman, toplumsal cinsiyet, feminizm, ülke gündemi konuşmuyorduk ama dediğim gibi bir aradalık, o güçlü olma durumu. ‘Kadın kadının yurdudur, dayanışma yaşatır’ı yaşadığım için herhalde geçen seneki 8 Mart aklımda kalan en muhteşem eylem anımdır belki.

Feryal’in deneyiminde oldukça cinsiyetlendirilmiş bir hareket olan horon yönetmeye kadınların müdahale ettiği, yine cinsiyetçi türkü sözlerini kadınların dilediği biçimde değiştirdiği, müzikle, dansla ve yaratıcılıkla örülü bir eylem hazırlığı ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan eylem ve eylem hazırlıkları kadınların kendilerini farklı biçimlerde ifade etmeyi öğrenmeleri, farklı kuşaklara bir tür kültür aktarımı yapmaları açısından da önem taşımaktadır. Sevinç eylemlerde polis şiddetinin yarattığı yoğun tehdide karşın bir araya gelmenin güçlendiriciliği ve kadınların dans ve neşesinin etkileyciliğinin altını çizmiştir:

O dönüşümü görmek sanırım beni güçlendiriyor biraz. Bir de tabii o kalabalık eylemler, o 8 Martlar, 25 Kasımlar, inanılmaz güçlendirici yani. O feminist gece yürüyüşleri. Ankara’dakiler tabii ki İstanbulki kadar olmuyor ama yine de Ankara’nın faşizm koşullarındaki o duruma rağmen bin kadın geliyor, mesela son 2 senedir bin kadın geliyor kesin. En az bin kadının geldiği toplamın o sokakları dolaşması etmesi filan. Çok güçlendirici, çok uygulandığım, sürekli gözlerim dolduğu oluyor eylem sırasında. Ya da mesela gündüz eylemlerindeki o kadınların neşesi, dansları falan. Bilmiyorum çok etkileyici. Bi de şey yani. Mesela Ankara’da şu görüntü çok fazla oluyor ya. Gözaltılar, sürekli polis birini sürüklüyor, şiddet uyguluyor filan. Buna rağmen her 25 Kasımda, bu tek adam rejimine geçişin yaşandığı son 5 yılı tarif edersek, son 5 yıldır katlanarak artan bir kadın toplamı var. O faşizmin şiddeti artarken, kadınların da sayısal olarak yoğunluğu da artıyor veya feminizme olan inancı. O beni çok diri tutuyor veya mücadeleye karşı inancımı çok güçlü tutuyor diyebilirim.

Şiddet ve çok sayıda farklı tehdide rağmen kadınların ısrarla sokağa çıkması hem diğer kadınlar hem de toplumun farklı kesimleri açısından önemlidir. Bu ısrarlı karşı çıkış korkmama ve itiraz etme kültürünün sürekliliğini sağlamaktadır. Kadın cinayetleri karşısında duyulan öfke ve çaresizlik duygusu da kimi zaman planlanmamış eylemlere yol açmaktadır. Örneğin Sevinç toplumsal hafızada derin bir iz bırakan bir başka kadın cinayeti olan Emine Bulut’un öldürüldüğü gün ani bir kararla Kızılay’da kendi başına bir eylem başlatmıştır:

Emine Bulut katledildiğinde ben evde oturuyordum. Duydum, direkt Kızılay’a gittim. İki üç tane arkadaşımı, gelebilenleri aradım. Biz Güvenpark’a oturup elimize bir kartona ‘Ölmek istemiyorum’ demişti ya videoda, onu yazdığımız,

sadece bunu yazıp sessiz bir şekilde oturduğumuz bir eylem yapmıştık. Benim için o çok şeydi, çok anlamlı, refleksif bir tepki olarak aslında yapmıştık. O yüzden de çok içinde hissettiğim ve güçlendiğim bir eylemdi.

Sokak eylemleri kendine özgü bir güçlenme, korkuyu aşma ve neşe gibi çok sayıda duyguyu da harekete geçirmektedir. Örneğin Gazel sonucunda şiddete uğrasa da kadın karşıtı söylemi nedeniyle bir yetkiliye yumurta fırlattıkları eylemi unutamamaktadır:

Yani Melih Gökçek'e yumurtalamıştık. Bu kürtaj olacak kadın kendini öldürsün diye böyle saçma sapan bir açıklaması olmuştu. Kızılay'da yakaladık onu. Öyle bir fırsat geçti elimize. Onu yumurtalamıştık. Onu yumurtaladığımda her şeyin değişebileceği ve her şeyin mümkün olduğuna olan inancım bir kez daha artmıştı. Kendimi çok iyi hissetmişim. O gün mesela çok ağır dayak yedik korumaları tarafından filan ama. Hiç inanır mısın? Hiç acıtmaz mı bir dayak, yani hiç mi umurunda olmaz insanın? O motivasyon vardı yani. O benim açımdan kendi ikinci mesela dönüm noktam. İlk bu tacize uğrayıp örgütün, kadınların benle kurduğu ilişkiyle örgütlenmem. İkincisi de Melih Gökçek meselesi. İyi hatırlıyorum yani onu. Çok mutlu oluyorum hatırladıkça. Çünkü o an suratını görünce, yani senden korkabildiğini, bir tane basit yumurtayla senden ne kadar korkabildiğini görünce. Ve ondan sonra da hatırlarsan bir süre ortalarda yoktu. Yani sokağa da çıkmadı, ekrana da çıkmadı. İşte sana bunu yaparız, bizim hakkımızda öyle atıp tutamazsın gücünü hissettirmişti bana o eylem. O iyi hissettirmişti.

Gündelik Hayata Müdahale

Gündelik yaşamı dönüştürmeye dönük ilişkiler kurma da başka türlü bir eylem biçimi olarak katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Yelda pandemi döneminde komşuları ile bir araya geldiğinde İstanbul Sözleşmesi üzerine sürekli bilgi vermeyi de bir eylem biçimi olarak görmekte ve komşu feminizmi olarak adlandırmaktadır:

En son katıldığın feminist eylem ne desen bana, geçen gün parkta şeylerle yaptığımız parktaki annelerle yaptığımız kısır partisi derim. İstanbul Sözleşmesi bizim bir şeyimiz var. Bastırdığımız mor maskelerimiz var, onları takıyorum. (...) Ve burada böyle şey oldu. Yani tabii ki tanışma, bir araya gelme, (...) O karşılaşmanın sonucu artık böyle şeyler oluyor. Muhabbetler oluyor. Mesela maskemi merak ediyorlar. Soruyorlar. Ben maskemi anlatıyorum. Derneğe geliyor konu, derneği anlatıyorum, sonra sözleşmeden açılıyor. Sözleşme niye böyle oldu, olmuyor? Ne diyelim? Komşu feminizmi, komşuluk feminizmi, mahalle feminizmi gibi bir şey oldu sanki. Maskemle geliyorum. Orada böyle şeyler var. Birkaç tane çok gördüğüm, sürekli beraber olduğumuz insanlar var. Geldi sözleşmeci geldi sözleşmeci. Yani mesela bu bana çok şey geliyor feminist bir eylem bence o. Aslında benim için feminist bir eylem. Onlar ne kadar ne kadar öyle şey yapar,

herkes böyle mi tanımlar bilmiyorum ama benim için orada öyle bir şey var onun. Öyle bir anlamı da var.

Ayşegül de eylem biçimlerini çeşitlendirmenin ve gündelik hayat ve ilişkilerde farklı formlar denemenin de aslında feminist eylem kategorisinde kabul edilebileceğini ifade etmiştir:

Bu pek çok biçimde olabiliyor. Tek bir formu, yöntemi, biçimi olduğu kanısında değilim. Sokakta bağırarak da olabilir, sokakta bir mitinge katılarak da olabilir, bir tweet atarak da olabilir, saçını mora boyayarak da olabilir, sen ne istiyorsan, ne arzuluyorsan, o şeyin parçası olmak. Değiştirici dönüştürücü gücün bir parçası olmak. Bir sürü biçimlerde olabilir. Şudur ve bunu yapmalıdır diye bir kalıbı, tek bir formu, biçimi olduğu kanısında değilim. Hatta çok kesişimsel de bir şey bence pek çok alanla da kesişen bir şey. O yüzden de zor. Eğitimle ilgili de bir tarafını anlatırsın, sağlıkla ilgili başka tarafını anlatırsın. Madem bu kadar her şeyin içinde, çünkü zaten kadın öyle bir şey. O yüzden şöyledir diyemem. Hakikaten bir sihirli değnek gibi hissettiriyor bana. Bir değiştirici dönüştürücü gücü var. Hem kendi hayatın hem de etrafındaki herkesin hayatı. Onun bir parçası olmak. Nasıl oluyorsan ol. Bu önemli değil. Bir arkadaşınla sohbet ediyorsan ve o adamın evde eşini dövmeyeceği bir insana dönüştürebiliyorsan onu, bence bu da çok ciddi bir feminist mücadele biçimi. Hiç bir eyleme gelmesin, 8 Marta gelmesin. Yapmasın. Yapmak zorunda değil kimse. O onun bileceği iş, o onun kararı. Ama böyle bir paylaşımı varsa, böyle konuşuyorsa çevresiyle, bence o da çok büyük feminist bir mücadele. Komik olacak belki ama okuldaki öğrencilerime de şunu söylüyorum, 11, 12. Sınıftalar. Kendiniz hiçbir kadına, anan olur, sevgilin olur, kız kardeşin olur neyse doğru düzgün davranmak durumundasın ve bunu anlatman lazım. Senin de kendi arkadaşlarına bunu anlatman lazım. Bence bu da bir feminist mücadele biçimi diye düşünüyorum.

Sosyal Medya Kullanımı

Alikılıç ve Baş (2019: 91) özellikle 1990'ların sonundan itibaren internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte dijital feminizm ya da dördüncü dalga feminizm diye de tanımlanan yeni bir feminist dalgadan söz etmektedirler. Dijital feminizmde çevrimiçi siteler özellikle twitter hashtaglarıyla feminist gündem oluşturmak öne çıkan bir aktivizm biçimi haline gelmiştir.

Kullanım sıklığı kuşaklara göre farklılık gösterse de görüşülen kadınların neredeyse tamamı sosyal medyayı yaptıkları feminist eylemlilikler ve kadınlara yönelik çalışmaları duyurmak, özellikle davalar başta olmak üzere belli başlı konulara dikkat çekmek için kullandıklarını ifade etmişlerdir. Ancak 20-30 yaş aralığındaki kadınların dijital platformları daha etkili ve yoğun kullandıklarını söylemek mümkündür. Örneğin

Feryal içinde bulunduğu grubun daha genç kadınlardan oluştuğunu ve sosyal medyayı kendilerini ifade etmek için aktif bir şekilde kullandıklarını ifade etmiştir:

Biz genç kadınlar örgütlenip söz hakkımızı, daha fazla bağırmanın gerektiğini düşünüp Fındıklı Kadınları adı altında bir platform oluşturduk. Dediğim gibi tüzel kişiliğimiz yok, sosyal medya hesaplarımız var. Oradan haftalık paylaşımlar yapıyoruz işte. Her hafta bir hafta boyunca ülkedeki kadın katliamını ya da toplumsal cinsiyet haberlerini yapıyoruz. Her pazar bunu paylaşıyoruz. Şu an sosyal medyayı 2 kişi yönetiyor. Onun dışında grubumuz 10 kişi falan diyebiliriz. Sadece orada sınırlamıyoruz, ulaşabildiğimiz her kadınla da görüşüyoruz. Genel olarak aktif çalışıyoruz diyebilirim.

Feryal sosyal medya kullanımını ve tacizin ifşa edilmesi gibi konularda kadınlar arasında bir tür kuşak çatışmasının yaşandığını, bu yöntemlerin içinde bulunduğu taşrada kadın çalışması yaparken daha çok genç kadınlar tarafından sahiplenilip bir mücadele aracı olarak kullanıldığını da vurgulamıştır:

Bence gençlerin önü açılmalı. Neden? Çünkü artık yürünen yol o yol değil. Şu an sosyal medya mesela çok önemli bir savaş alanı, duyuru alanı bizim için. Mücadele alanı. Mücadele artık o eskisi kadar sokak, tabii ki de sokağa çıkmak çok önemli ama eski sokak meselesi yok diye görüyoruz. Ya da kol kırılın yen içinde kalsın kafası çok var eski, büyüklerimizde diyeyim buna. Ama artık öyle değil. İfşalanacaklar meselesi, bunda çok çatışma yaşadığımız oldu, ifşalayacağız, onlar korksun meselesini çok yaşadık. Bir de biz taşradayız, 10 bin, 15 bin nüfuslu bir yer. Herkes birbirini tanıyor. Bugün tacizci diye ifşaladığımız insanla yarın sokakta karşılaşılıp selam vermek gerekirse feodal ilişkisi de çok var burada. Bundan sebep çok çatışmamız oldu.

Sosyal medya bir duyuru, ifşa, buluşma aracı olarak önemsenmekte ve gruplar tarafından kullanılmaktadır ancak yüz yüze buluşma ve tartışmalara karşı sınırlılıkları olduğu da farklı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Örneğin Bahar sosyal medya kullanımının gücü ve sınırlılıklarını şöyle tarif etmiştir:

Baskı kurmada, toplumsal baskı kurmada çok büyük bir rolü var. Ama toplumsal baskıyı sosyal medya üzerinden kurmanın gücü de bir yere kadar. Çünkü mesela Pınar Gültekin davası ilk sosyal medyaya yansıdığı anda toplumsal baskı çok fazlaydı, sosyal medya baskısı çok fazlaydı. Ama bugün Pınar Gültekin davasına giden insanlar, o sosyal medya tepkisini gösteren insanların yarısı kadar bile değildi. Tabii bunda pandemi sürecinin de etkisi vardır ama sosyal medya gücü bir yere kadar oluyor. Bir yerden sonra hani tabiri caizse insan yüzüne, orada var olan insanlara ihtiyaç oluyor. Ama toplumsal baskı yanında sosyal medyanın bir faydası da şu, senin de dediğin gibi bir buluşma ayarladığımızda bunu daha çabuk duyurabiliyoruz. Kendimizi daha hızlı tanıtabiliyoruz. Böyle olumlu yanları var. (...) Farklı yerlerden insanları buluşturması, bu çok başımıza geliyor. Zaten birkaç ayda bir bize yapılan başvuruları topladığımız bir liste var. Başvurularda “Ben de

şu ilde şu üniversitede okuyorum. Ben de Kampüs Cadıları'na katılmak istiyorum.” tarzında gelen mesajları toplayıp bir liste yapıyoruz. İl il bu listeleri bölüp illere dağıtıyoruz. Biz mesela İstanbul'daki o kişileri tek tek arayıp bir gün, ortak bir gün belirliyoruz buluşmak için. Normalde belki caddede yanından caddede geçtiğimiz bir insan bize başvurmuş oluyor. O yüzden farklı yerlerden insanları topladığı aşikar.

Katılımcıların da ifade ettiği gibi bilgilendirme ve örgütlenme faaliyetlerini pratikleştirmek ve daha çok insana ulaşmak açısından sosyal medya çok önemli bir araçtır. Örneğin Evrim bir süre içinde bulunduğu Clean Clothes kampanyasının işleyişini sosyal medya araçlarının kolaylaştırdığından ve ortaya çıkardıkları başarılı kampanyanın erişim ağının bu sayede oldukça geniş olabildiğinden söz etmiştir:

Mesela benim o Clean Clothes (Temiz Giysi Kampanyası)⁵ tecrübemden, dünyanın mesela 11 tane Avrupa ülkesinde, 12 tane Asya ülkesinde aynı anda ortak eylem planlayabiliyorsun falan. Bu muazzam bir şey değil mi yani? Daha önce yapmaya çalışsan yok böyle bir şey. Konuşabiliyorsun o insanlarla. Buradaki mesela HNM işçisinin derdini, neyse Marks&Spencer diyeyim, İngiltere'deki arkadaşla şey yapıp hani oradan çözebiliyorsun falan. Bunlar çok büyük olanaklar açıyor. (...) Ben bu online aktivizm işlerini çok zamandır yapıyorum. Gerçekten hani DESA işçilerinde de kullandık. Onlara mailler attık patronlara. Zaten bu Clean Clothes böyle işliyordu falan. Daha önce olmadığı kadar kolaylaşmış bir uluslararası dayanışma ağı kurabiliyorsun.

Meryem ise adalet mekanizmasının özellikle kadına karşı şiddet ve kadın cinayeti davalarında olması gerektiği gibi işlemediğinin ve bu nedenle sosyal medyanın adalet mekanizması üzerinde baskı kurabilmek için kadınlar tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığının altını çizmektedir:

Sosyal medyanın da ayrı bir şu anki güncel durumda, ayrı bir etkisi var. Maalesef, bugün bir kadın gidiyor karakola, başvurusunu almıyorlar ama bir tane video atıyor, diyor ki ben şiddet gördüm, hemen oradaki o dayanışmayla işlem yapılabilir. Ama işte bu da başka bir handikap. Yani sosyal medyaya ulaşamayan kadınlar için başka bir handikapa dönüşüyor. Adalet mekanizmasının geldiği nokta yani, biraz da çünkü kadınlar açısından başka bir mekanizma haline gelmiş durumda maalesef ki adalet erkek adalet olduğu için. Yoksa böyle olmaması lazım.

Türkan ise kadın hareketinin ve genel olarak toplumsal muhalefetin sokağa çıkmasının yoğun olarak yasaklanması nedeniyle sosyal medyanın bir süredir daha güvenli bir örgütlenme ve kendini ifade etme rolü üstlendiğini vurgulamaktadır:

---

⁵ 2008 yılında kot kumlama işçilerinin yaşadığı sorunlara çare bulmak amacıyla kurulan Kot Kumlama Dayanışma İşçileri Komitesi zamanla faaliyet alanını bütün tekstil sektörünü kapsayacak şekilde genişletmiş 2013 yılında Temiz Giysi Kampanyası adını almıştır.

Türkiye’de mevcut durumda gidilen yolda sosyal medyanın çok önemi var. Sokaktaki bu kadar etkili olamaz çünkü sokakta sürekli bir püskürtme var. Püskürtme olunca farklı yankı buluyor ama sosyal medya bunun risklerini en aşağı çekiyorsun. Sosyal medyada kadınlar olarak 2 milyon tweet atsan buradan nasıl bir olumsuzluk olabilir? Buradan sadece büyük bir haber çıkar. Sokakta olunca böyle değil, risklere gebe. Geldi valilik seni, İçişleri bakanı seni hedef gösterici bir şey söyledi ve sen canavarlaşıyorsun bir anda sokakta olduğun için. Zaten Türkiye’de böyle bir şey var. Sokakta olduğun zaman canavarlaşıyorsun insanların gözünde. Bizde vardır ya. Devlet otoritesine karşı gelinmez. Sen otoriteye karşı gelen bir anarşistsin yani. Bura öyle olmasa da aslında aynı şey aslında belki. Orada da bir söz yükseltiyorsun orada da ama risklere gebe ve belki orada bir araya geldiğin kişilerin farklı amaçları olabilir. Ve konuyu başka yere çekebilir ama sosyal medyada bence tam amacına ulaşıyor. Tak. Böyle gidip tam yerine.

Gülşah da ülkedeki siyasi koşulların zorluğu nedeniyle genç kuşak açısından sosyal medya kullanımının kaçınılmazlığından söz etmektedir:

Dönemin şartları içinde bazılarının eylem biçimleri evet daha mantıklı geliyor. O dönem için evet öyleymiş. Ben şu dönem için bir çoğunun aslında çok işe yaramadığını düşünüyorum çünkü çok dijitalleştik ve bence dijital feminizm diye bir şey var ve bence benim yaş grubum da buna çok dahil. Çok istemsiz bir şekilde her şeyi telefonların içinde yapıyoruz. Öyle katıldığım sokak eylemi kaç tanedir, toplasak bir elin parmaklarını geçmez. Zaten de biz buna katılabilecek yaşa geldiğimizde ülkedeki kısıtlamalar tavana vurmuş vaziyetteydi. Sokağa çıkan tutuklanıyordu. Ve bu bir öğrenci için çok korkunç bir şey. Bir korku geliyor insana. O nedenle de anonim bir şekilde telefonlara sarılıyoruz ve dijital feminizm diye bir gruplaşma oluşuyor gerçekten. Ve ben de bunun içinde her ne kadar istemesem de dijitalliği çok doğru bulsam da yer alıyorum. İstemsiz yer alıyorum çünkü içine doğdum. İçine doğulan bir şeyden çok çıkamıyor insan.

Seher sosyal medyanın kadınlar tarafından oldukça başarılı bir şekilde kullanıldığını, özellikle de kendisi gibi gençlerin de içinde bulunduğu grupların örgütlenme amacıyla sosyal medyadan yararlandığını ifade etmiştir:

Bence çok önemli sosyal medya. (...) Şunun çok önemli olduğunu düşünüyorum. Özellikle sosyal medyanın bu denli güçlü ve yaygın olması kadınların ve kadın mücadelesinin burayı çok güçlü kullanıyor olmasının önemli olduğunu düşünüyorum. En somut örneklerinden biri kadınlar Şule Çet cinayetinin intihar olarak kapatılmasına sosyal medya üzerinden izin vermedi. Kadınlar bir sürü eylemini sosyal medyadan örgütüyor. Kadınlar erkeler yerini bilsin hashtagi ile cinsiyet rollerinin tersyüz edildiği çalışmalar yapıyor. Sosyal medyanın kadınlar tarafından iyi kullanıldığını düşünüyorum. Kadınlar sosyal medyadan çok hızlı örgütlenebiliyor. Harekete geçebiliyor. (...) Hem ben hem de Kampüs Cadıları tabii ki genç olmamızdan da kaynaklı sosyal medyayı da çok yoğun bir şekilde kullanıyoruz. Hep daha fazla kitleye sözümüzü ulaştırmamıza, eylemleri örgütlenmemize, bir yerinde durmamıza da yol açıyor. Ben şunu da düşünüyorum genç kuşakta sosyal medyanın etkisiyle bir sürü genç kadının bilinç kazanmaya

başladığını da düşünüyorum. Genelme değil ama sosyal medyanın böyle bir etkisinin olduğunu da düşünüyorum.

Seher'in değerlendirmesini doğrular biçimde hem kendisi hem de aynı örgütte yer alan Bahar Mor Dayanışma'yla sosyal medya üzerinden bağlantı kurmuştur:

Sosyal medyadan ve ben aslında instagram üzerinden Mor Dayanışma'ya ulaştım. Mor Dayanışma'dakilerle bir gün belirledik ve ben onlarla buluşmaya gittim. Bir yerde çay içiyorduk. Sonra benim üniversiteli olduğum konusu açılınca onlar beni Kampüs Cadıları'na yönlendirdiler ve Kampüs Cadıları'yla ilk bulduğum gün de 1 Mayıs günüydü. Onlarla 1 Mayısta eylem alanında tanışmıştım ilk defa.

Katılımcıların ifadelerinde de görüldüğü üzere sosyal medya feminist örgütlenme, ses duyurma, davalara dikkat çekme ve kadın gündemini paylaşma açısından oldukça önemlidir ve yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Özel Alanda Verilen Mücadeleler

Feministler ev içi ilişkilerde ve her düzeyiyle özel alanda toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden üretilen söyleme karşı ciddi anlamda mücadele yürütmektedirler. Örneğin Feryal hem ev içinde hem de arkadaşlarıyla olan ilişkisinde hem işbölümüne hem kullanılan dile sürekli müdahale eder hale geldiğini ifade etmiştir:

Önceye nazaran baktığımda yaptığım değişimler mesela daha, evde daha çok bağıyorum. Aslında öyle değil, bağırarak söyle, bunu anlatıyorum, 'bu bardağı ben değil sen içtiğin için sen kaldırmalısın' gibi bir örnek. (...) Özel ilişkilerimde kesinlikle bütün erkekliklere düşman gibi davranıyorum. Heteroseksüel bir bireyim. Ama erkek arkadaşlarımda hep, biraz dominant bir davranış da sergiliyor olabilirim belki ama bütün söylemlerimde, bütün konuşmaları olsun, düşüncesinde, bak böyle yanlış düşünüyorsun, aslında şöyle şöyle diye toplumsal cinsiyet eşitliğini dayatıyorum. (...) Hep şöyle tavrım vardır, 'bana eril eril bakma, bana eril eril konuşma', bu cümleyi çok kullanırım. Bunlar benim kalıp cümlelerim. Şaka yoluyla da yapıyorum ama en azından zihinlerine bir bakışın da bir kadını ya da bir insanı rahatsız edebileceğini, bunun da bir sıkıntı olabileceğini, ya da söylemlerde işte mesela bana sarılıyor diyelim, 'bedenime izinsiz dokundun', sürekli bunları dile getiriyorum. (...) Ya da sokakta yürürken benim duruşumu bildikleri için bana işte, şu şakalaşma, iğrenç bir söylem, 'kadınlara ölüm' diye bağıyorlar, gaza getirme, şakalaşmasını yapıyorlar, ben de onlara tepki gösteriyorum. Bunu sokağın ortasında da olsam bağıyorum onlara 'bu yanlış bir söylem bunu yapamazsın. Şakada bile hiç hoş olmayan bir söylem' diyorum. Hatta geçen gün şöyle bir şey olmuştu bu kapanmadan önce 'siz kadınların ne sorunu var bir türlü anlayamıyorum' dedi karşı kaldırımdan, ben de bir yerdeyim bir dükkanda. Bana bağırdı. Ben de dedim ki 'kadınların bir sorunu yok ki, siz erkekler sorunlusunuz.' Bunu bağıyorum Fındıklı'da. Sürekli böyleyim.

Ev içi ilişkilerde köklü bir değişim için sürekli müdahale eder tavır takınmak bu kadınların dışarıdan baskın karakterler olarak tanımlanmalarını beraberinde getirmektedir. Ancak toplumsal cinsiyet eşitliği sürekli mücadele gerektirmektedir. Zira Aynur bu mücadeleden geri durduğu anda işleyişin eski haline döndüğünü çünkü erkeklerin de, ideolojileri ne olursa olsun patriyarkal işleyişin kendilerine sağladığı konforu kaybetmek istemediğini ifade etmiştir:

Evli bir feminist olmak zorlu bir şey. Ben çevremde çok o şey tabirle toplum içerisindeki tabirle dominant kadın olarak görürler. Ya işte eşini, eşini ikincilleştiren biri olarak görürler. Bu aileler de bunu böyle görür. Bu aslında böyle değil. Eşitlik mücadelesi hiç bitmiyor. Kadınlar en ufak bir aralık bıraktıklarında o aralığı erkek genişletme konusunda çok hazır ve nazır bekliyor. Kadın kendini mücadeleden en ufak şekilde geri çektiğinde onu tamamen geri çekme mücadelesi, senin yanındaki erkek ne kadar solcu, ne kadar demokrat, ne kadar kadını anlayan, toplumsal cinsiyeti algıladığını söyleyen bir erkek olursa olsun. Sen boşluk bırakmayacaksın, sürekli gözün açık olacak. Sürekli uyanık olacak, daha zorlu yani. (...) O mücadeleyi sürekli vermek, çünkü sürekli vermek durumundasın. (...) ‘Daha yapacak neyim var?’ Mesela ben de şunu tanımlıyorum. ‘Evet çok şey yapıyorsun. Yaşamı ortak paylaşmaya çalışıyorsun ama eğilerek hiç yer siliyor musun veya camların kirliliği sana dert oluyor mu, perdelerin? Veya çocuklar? İşte bugünkü mesela çocukların kıyafetlerini ayıklarken çocuk neyi giyecek neyi giymeyecek, neyi ayıklamalıyım?’ Bunlar sana hiç dert oluyor mu? Bunlardan hiç haberin var mı? Yaşamdaki o ev içi yaşamı kurgulama, iş anlamında bakarsanız sadece şeyden ibaret mi? Yani evi süpürmek, silmek, yemek yapmaktan ibaret mi? O ayrıntılar filan hiç (...) Erkekler tüm karar alma süreçlerini ev içerisinde kadınlara yüklüyor. Bizim gibi kadınlarda diyorum. Belki ama ben bunu da çok masum görmüyorum. Öyle çok masum, ‘vay kararı ona bırakayım’ değil, yükün altına girmemek, sorumluluğu kadına devretmek.

Ev içi işbölümü ve çocuklara ilişkin sorumluluklar kararların çoğu zaman kadınlara devredildiği alanlar olmaya devam etmektedir. Evde yürütülen mücadele aslında kadınların zamanı adil kullanma mücadelesine de dönüşmektedir. Özel alanda eşitlik için mücadele vermek kimi zaman kamusal alanda mücadele vermektan çok daha zorlayıcı ve yıpratıcı olmaktadır. Zira kadınlar bir tutarlılık peşindedir. Sokaktaki eşitliği ilişkiye taşıyarak tutarlı bir yaşam sürme isteği taşımaktadırlar. Sibel özel alanda verdiği mücadeleyi bırakmanın mümkün olmadığını ancak mücadelenin kimi zaman farklı taktiklerle biçim değiştirebildiğini ifade etmiştir:

Özel hayatımda verdiğim küçük mücadelelerden bahsedelim mi? Bir kere mesela eşimle ona karşı verdiğim bazı küçük mücadeleler var tabii, bazı rolleri eşit paylaşmakla alakalı. Bu arada bu her zaman bir savaşçı gibi verilemiyor bu mücadele. Bunu yeni yeni fark ediyorum. Daha doğrusu şey yapabiliyorsun, bazen o mücadeleyi bırakma halinin kendisi bile mücadeleye daha fazla yarar

sağlayabiliyor, onu görüyorum. Mücadeleyi zaten tamamen bırakmam mümkün değil de. Sürekli bir tetikte ve kavgacı olma hali bazen aslında uzun vadede senin vereceğin mücadeleyi de baltalayan bir şey oluyor. Bunu anladım. Bazen bıraktığın zaman karşı tarafa da alan bıraktığın zaman onun da yüklenebileceğini bazı şeyleri görüyorsun filan.

Aysel ise feminist olmanın beraberinde sürekli ilişkiye dair sorgulamalar getirdiğini vurgulamıştır:

Eşimle ilişkilerimde sorgulamalarımın artması, tabii ki ama hep boşanayım, boşanayım deyip boşanamama da var. Onun da şeyi işte. Biz hep işinden dolayı da eşimin ayrılıklar yaşadık. Uzun süre ben hep yalnız oldum. Kendi başıma hareket etmeyi, kendi başıma kararlarımı almayı zaten yapan bir insandım, onu sürdürdüm. Eşimin de öyle şeyleri olmadı bana, fazla baskıları olmadı ama. Yani kıyaslayınca diğer erkeklerle, 'bununla da kalınır' diye devam ettim açıkçası. Ama sorgularım arttıkça tabii tartışmalar da arttı. Benim evden ayrılmaları da arttı, öyle giderim ben. Bir 15-20 gün falan yokumdur yani. Bunları yaşadım. Feminist olmanın maliyeti tabii ki çok yüksek. Oğlumla ilişkimde ama sevinerek söylüyorum. Biraz zorlandım ama şu anda onun da yaşamda ne kadar dayanışmacı, ne kadar her şeyi başarır halde olduğunu, evde şu anda eşi çalışıyor. Kendi işsiz olduğu için bütün ev işlerini, hepsi kendi yapıyor. Çocuklarla ilgilenme, onların derslerini yapma. Evi temizleme, yemek yapma, çamaşır yıkama. Hepsini yapıyor. O açıdan demek ki bir işe yaramış diyorum feminist olmam bir yerde. Ama tabii ergen yaşlarda tartışırđık çok.

Elbette ki evde yürütölen mücadele çocukların da eşitlikçi bireyler olması amacını taşımaktadır. Nitekim çocuğu olan kadınlar partnerleriyle ilişkilerindeki mücadeleleri ile birlikte Aysel'in ifade ettiğine benzer biçimde çocuklarının dönüşümünü de hedeflemektedirler.

Özel alandaki ilişkilerin köklü bir şekilde dönüşmesi konusunda Yelda'nın evlilik ve sonrasında çocuk yapma kararı süreci oldukça ilham verici feminist tutumlar içermektedir:

Mesela özel alan dedin. Direkt oradan aklıma geliyor. İşte sesi gelen bıcırık M, M şimdi 4 yaşına geliyor, aşağı yukarı eylölde dört olacak. Mesela onun doğumunu hatırlıyorum. Ya doğum değil de hamile kalma süreci vs. Daha evli değildim o zamanki erkek arkadaşım böyle bir şey. Zaman zaman düşünüyordum. Olamaz mı güzel olur mu? Ve şey hamile olduğumu fark ettim ama bir taraftan da çok işimi sevdiğim bir noktadayım, tango yapıyorum. Tangoyu çok seviyorum. Hayatım dopdolu, böyle her anım dolu ve bir bebek aslında çok altüst edecek o şeyi. Çok da istemiyorum açıkçası altüst olsun. O düzenim değişsin. Ama bir taraftan da şey, erkek arkadaşımın da böyle inanılmaz bir çocuk şeyi var. Aşkı var böyle bir isteği var. Çocuğu da olmamış daha önce, ilk defa olacak falan. Onun da öyle bir isteği var ve böyle şeyi gördüm. Gözündeki o ışığı gördüm ve dedim ki gel seninle bir anlaşma yapalım. Belki bunu daha önce söylemişimdir. Şey eğer dedim temel

bakım sorumluluğunu üzerine alacaksan, yüzde yüz, nerdeyse üzerine alacaksan ben bu işe girerim. Ama eğer diyeceksen ki yok, ben fifty fifty bile demiyorum. Yani temel sorumluluk sende olacak, ben daha çok yardım eden olacağım diye. Eğer bunu kabullenmeye hazırsan, hayatını bu şekilde değiştirmeye hazırsan bu işi yapalım dedim. Tamam dedi. Kabul ediyorum ben de hayatımı buna göre organize edeceğim dedi. (...) O arada ben 5 aylık hamileyim. Ondan sonra dünyaya geldi M. Biliyorsun 8 hafta annelik izni ve ben yine çok yoğun çalıştığım bir yerdeyim. Ondan sonra benim M. 2 aylık oldu. Annelik iznim bitti tabii. Ücretli iznim bitti. Ben işe geri döndüm. Zaten dönmem de gerekiyordu ve M'yi 2 aylıktan itibaren babası ona baktı. Haftanın 4 günü ondaydı, 3 günü bendeydi. Öyle diyeyim. Bir gün evden çalışıyordum çünkü. Cumartesi-Pazar evdeydim. Onun dışında 4 gün full time o baktı. Hatta diğer günler de o baktı aslında. İşte şeyi başardık yani. Beslemek için bir sürü şey var onları yaptık. Pompadır, odur budur. Şişeleri doldur getir eve, buzluğa at. O bir şekilde halloldu ve 2 aylık bir bebekle bayağı ben, seyahatlerim de çoktu, zaten haftanın 4 günü full time ofisteydim. (...) Mesela burda ben şeyi gördüm yani. Evet, feminizm derken o bahsettiğimiz tüm o şeyleri. Bakım emeğidir, bakım emeği tartışmalarımızdır. İşte bu ev içi demokrasi, ev içi eşitlik meselesi bunlar. Bunların hepsini bir şekilde kendi hayatımda hayata geçirebildiğimi hissettim, bunu gördüm ve bunun için de başından beri dediğim gibi o sınırları çizmek meselesi. Belki orası işin şeyi, hani daha önce de hissediyorsun ama nasıl yapacağını bilmiyorsun. Böyle bir güvensizlik yaşıyorsun. Kendimi feminist olarak tanımladığım için belki bu anlaşmayı başta ona sundum ve bu şekilde ilerledik. Oradaki feminist tanımlamanın tezahürünü burada görebiliriz belki.

Yelda'nın çocuğun doğumundan önce başlayan ve ilk dört yılını kapsayan evresindeki feminist tutumları ev içi işbölümüne ve anneliğe feminist müdahaleyi örneklemektedir.

Kadınların teoriyi üretmek, birlikte öğrenmek ve pratikle buluşturmak üzere yaptıkları birbirinden farklı çalışmalar bir yapbozun çeşitli parçalarını oluşturmaktadır. Eğitim çalışmaları gerekli teorik bilgiyi edinmek ve yeniden ihtiyaca göre üretmeye yararırken bilinç yükseltme deneyimden teoriye giden bir süreç oluşturmaktadır. Kamplar ise kadınların bir arada ütopyalarını gerçeğe dönüştürdükleri bir zaman dilimi oluşturmaktadır. Sokak eylemleri hem yaşanan ayrımcılıklara karşı bir arada bir ses üretebilme, yüksek sesle itiraz etme yolu hem de toplumun tüm kesimlerine seslenme olanağıdır. Tüm bu praksis biçimlerinde kadınlar çok boyutlu öğrenmeler deneyimlemektedir.

Bilişsel Praksis: Öğrenme Türleri

Bir önceki bölümde görüldüğü üzere kadınların dahil olduğu gruplar çok çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar sistemli bir şekilde yapılandırılmış bir takım

eğitim çalışmaları yanında enformel renme biçimlerini de içermektedir. Eğitim çalışmalarının yanı sıra kadınlar girdikleri ilişkilerden, bir araya gelişler, sohbetler ve gündelik hayatta gerçekleşen karşılaşmalardan da renmektedir. renme türleri birbirinden keskin sınırlarla ayrılamaz. Aksine çoğu zaman birbirini tamamlayan bir ilişkisellik söz konusudur. Yani formel biçimde yapılanmış bir eğitim çalışmasını kimi zaman oradaki içerikle doğrudan ilişkili bir sohbet takip edebilmekte; etkileşim içinde oluşan yeni bilgi ya da yaklaşım gündelik yaşama aktarılabilir. Ayrıca söz konusu çalışmalar yapılıp biten değil kişilerin kendi deneyimleri üzerine tekrar tekrar düşünmelerini sağlayan uzun süreli sonuçları ve etkileri olan çalışmalardır. Bu yanıyla da çalışmalar her katılımcıda farklı düzeylerde de olsa perspektif dönüşümünü işlemekte ve bazı katılımcılarda derinleştirmektedir.

Mezirow (1991) dönüştürücü renme kuramını geliştirirken Habermas'ın bilgi türleri analizine dayanarak üzerinde durduğu  renme türünden söz eder. Bunlar araçsal renme, iletişimsel renme ve eleştirel/özgürleştirici renmedir. Habermas bu renme türlerini insanın çevresiyle, diğer insanlarla ve iktidarla ilişkilenme biçimlerini ele alırken tanımlamıştır. "Habermas çevreyi kontrol ve manipule etmek için gerçekleşen renmenin (araçsal renme) dinamikleri ile başkalarını anlamak için gerçekleşen renmenin (iletişimsel renme)" (Mezirow, 1991: 51) alanlarını net bir Şekilde ayırır. Özgürleştirici renmeyi ise bu iki renme türüyle ilişkili ancak özel olarak eleştirel düşünüm gerektiren bir renme ilgisi olarak tanımlar. Mezirow dönüştürücü renme kuramını geliştirirken yetişkinlerin çevrelerinde olan bitenle ilişkilerindeki renme boyutunu bu kavramsallaştırmadan hareketle benzer bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Yetişkinlerin çevreleri, başka insanlar ve iktidarla ilişki kurarken araçsal renme, iletişimsel renme ve özgürleştirici renme yoluyla çeşitli düzeylerde hayata müdahale etmeyi rendiğini ne sürmüştür.

Eyerman ve Jameson (1991) toplumsal hareketleri bilişsel praksis sahaları olarak tanımlarken bu sahalarda gerçekleşen renmeleri Habermas ve Mezirow'a benzer Şekilde bir sınıflamaya tabi tutmuşlardır. Buna göre toplumsal hareketlerde teknik, örgütlenme ve kozmolojik olmak üzere  boyuttan söz etmek mümkündür. Teknik boyut Habermas'ın teknik/pratik renmeler kavramında olduğu gibi söz konusu toplumsal hareketin sürdürülmesi için gereken temel teknik ve pratik bilgilerin renilmesidir. rgtlenme boyutu Habermas'ın iletişimsel renme kavramına karşılık gelir. Kozmolojik boyut ise Habermas'ın özgürleştirici renme kavramına karşılık gelir. Her toplumsal hareket kendine zđ ortak dünya görüşüyle bir topya vizyonu

sağlar. Feminist gruplar ve kadın çevrelerinin karşı hegemonyasını bilişsel praksis sahası olarak ele almak çalışma açısından oldukça elverişli görünmektedir. Bu bölümde kadınların gruplarda edindikleri öğrenme deneyimleri bu kavramlar ekseninde ele alınmaktadır. Görüşmelerde kadınlar çalışmalarda neler öğrendikleri sorusunu daha çok feminizmle ilişkilendirerek düşünmüşlerdir. Bu bağlamda daha çok özgürleştirici öğrenme üzerinde durduklarını söylemek mümkündür.

Teknik Boyut: Araçsal Öğrenme

Kadınların katıldıkları gruplarda çalışmaların yürütülmesi için kimi zaman bir takım teknik becerilere sahip olması gerekmektedir. Bu beceriler bilgisayar kullanmaktan pankart yazmaya araba kullanmayı öğrenmekten internet sitesine yazı girmeyi öğrenmeye dek geniş bir yelpazeye yayılabilir. Teknik bilgi edinme hem toplumsal hareketin yürütülmesi hem de kişilerin kendi yaşamlarının daha nitelikli biçimde ilerlemesi için gereklidir. Bu çerçevede bakıldığında bilgisayar kullanımının öğrenilmesi teknik bilgi edinmede en çok öne çıkan öğrenme konusudur. Bazı görüşmecilerin anlattıklarına göre bilgisayara erişim özellikle bilgisayarın yaygınlaşmaya başladığı ilk yıllarda kadınlar açısından zorlu olmuştur. Örneğin Çiğdem 1999 yılında Şehir Plancıları Odası'nda çalışırken patronu konumundaki oda yöneticisinin kendisini bilgisayar başına oturtmadığını ifade etmiştir:

Mesela bilgisayarın başına oturtmuyor. Diyor ki sen sekreterisin. Ben de diyorum ki Erhan bey, niye? O zaman bilgisayara herkesi oturtmuyorlar. Ben de öğrenmek istiyorum. Sen Autocad mi öğrencen, sen şehir plancı mısın, tabii ki değilim. Ben teknik bir iş yapayım demiyorum. Ben yazı yazayım istiyorum, işte Excel öğreneyim. Word'de yazı yazayım. Çünkü o zaman yazı yazmak, bunları dosyalamak, bunların hepsi iş. Bunlar önemli şeyler. Oturup daktiloya yazı yazmak, klavyeyi kullanmak. Bunlar önemli şeyler, q klavye, f klavye.

Çiğdem aynı dönemde kadın çevreleri ile kurduğu ilişkiler sayesinde bilgisayar kullanımını geliştirebilmiştir. Pazartesi dergisinin Ankara çevresinde olması, derginin yazı ekibinin desteğini alması Çiğdem'in bilgisayara erişimini ve bu konuda kendisini geliştirmesini mümkün kılmıştır.

Gizem ise Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu'nda kadına yönelik şiddet ve kadın cinayetleri verilerini girerken daha gelişkin bilgisayar kullanımını öğrenmek durumunda kalmıştır. Bu teknik öğrenme onun iş yaşamında da işine yaramıştır: "Exceli

kullanmayı platformun verilerini girerken öğrenmişim. Teknik bir şey ama orda da işime yarıyor.”

Bir diğer teknik öğrenme hukuksal işleyişlerin nasıl gerçekleştiğini öğrenmedir. Kadınlar özellikle dava takipleri yapabilmek için hukuki süreçleri, dava takibinin gereklerini, cinayet davalarına ilişkin prosedürleri de öğrenmek durumunda kalmaktadırlar. Örneğin Sertap Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu’nda dava takip süreçlerini öğrenmiştir. Hukuki işlemler gönüllü avukatlar tarafından yürütülmektedir ancak aileye ve dava sahibi kadınlara destek yapılırken mahkeme ve dava süreçleri de doğal bir akış içerisinde öğrenilmektedir:

Gönüllü avukatlarımız var. Kocaeli’de de avukatımız var. Kocaeli’nde olan avukatımızın zaten zaten o da gelmişti bizle davaya. Hukuki süreçte aileye hukuki olarak o destek olduysa manevi olarak da biz destek olduk. Ayrıca kadınların her zaman destek alabileceği 7/24 açık bir kurumsal hattımız var bizim de. Oradaki arkadaşlar da bizim kendi örgütlü arkadaşlarımız. Sormamız gereken, ailelerin sorduğu bir şey olduğu zaman da oradan o hattan iletişim kurabiliyorlar zaten.

Kadınların haklarına ilişkin sürekli bir mücadele yürütmeleri gerekmektedir. Daha önce kazanılmış hukuki hakların yeniden savunulması gündemde olduğu için kadınlar çeşitli hukuki metinleri de doğrudan okuyup öğrenmek durumunda kalabilmektedirler. Örneğin İstanbul Sözleşmesi farklı gruplardaki kadınların yürüttükleri mücadelenin önemli bir ortak noktasını oluşturmaktadır. Sözleşmenin cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile feshedilmesi sonrasında kadınlar platformlarda bir araya gelmiş ve sözleşmenin geri kazanılması için çok boyutlu bir mücadele yürütmeyi öncelikli gündem haline getirmişlerdir. Bu çerçevede sözleşme metnine dair bilgi sahibi olmak da bu alanda çalışma yapabilmek için edinilmesi gereken temel bir tür teknik bilgi olarak tanımlanabilir.

Örgütlenme Boyutu: İletişimsel Öğrenme

Toplumsal hareketlerin etkili çalışmalar yapabilmesi için katılımcıların iletişim becerilerini geliştirmeleri, kişiler arası olumlu ilişki kurabilmeyi öğrenmeleri ve bu konu üzerine sürekli düşünüp yeni yöntemler üretmeleri elzemdir. Örgütlenme boyutu ya da iletişimsel bilgi edinme bu ihtiyaca karşılık gelen bilgi türlerini betimlemektedir. Kadınlar katıldıkları gruplarda, feminist örgüt ve çevrelerde örgütlenme boyutuna ilişkin çeşitli öğrenme süreçleri deneyimlemektedirler.

Dinlemeyi Öğrenme. Dinlemeyi öğrenme başkaları ile yan yana gelerek bir şeyler yapabilmeyi temel gereği olarak öne çıkmaktadır. Örneğin Nezihe diğer kadınların deneyimlerini dinlemeyi öğrenmenin kendi yaşamında yürüttüğü mücadelenin başkaları açısından da kritik öneme sahip olduğunu fark etmesini sağladığını ifade etmiştir:

Senin verdiğin ya da mücadelenin içinde olduktan sonra da verdiğin mücadelenin aslında hayatları, yani herkesin hayatına değen bir şey olduğunu görmek de bir yanıla böyle, nasıl diyeyim, güçlendirici ve öğretici bir şey. O açıdan Nezihe olarak da aslında ama daha büyük bir, ona örgütlü olduğun grup da olur o daha büyük şey daha. Bütün kadınlardan da bahsedebilirsin. Birbirini dinlemeyi, öğrenmeyi şey yapan, bütün o hayatındaki ilişkileri değiştiren, kendi kurduğun çevreni değiştiren bir şey oluyor.

Fatma da feminist bir ilişkilendirme yöntemi olarak bilinç yükseltmenin kadınlara birbirini dinlemeyi öğrettiğinin ve bunun kadınların mücadelesini diğer mücadele gruplarından ayıran en ayırt edici etken olduğunun altını çizmiştir:

Bugüne kadar verdiğim mücadeleler içinde feminist mücadele içindeki mücadele biçimlerinin en güzel yönü insanların birbirini dinleyebilmesiydi. Özellikle bu bilinç yükseltme çalışmaları filan gibi şeyler aslında birçok örgütlülük ilişkilerinin içinde çok da ihmal edilen bir şeydir diye düşünüyorum. Kadınlar bunu farklı başarıyor. Başardılar yani yıllarca başardılar. Biz de hep bu çizgi üzerinden yürüdük. Yani herhangi bir insan, ne bildiği, ne olduğu, ne düşündüğü yani hiçbir şeyin önemi yok. Ama ne yaşadığının çok önemi var. Bunları bilinç yükseltme ile gündeme getirebildiği, konuşabildiği, sorunlarını paylaşabildiği.

Sorunların paylaşıldığı bir çemberde kadınlar deneyimleri üzerine birlikte konuşarak ve düşünerek özgürleştirici öğrenmelere kapı aralamışlardır. Bu deneyimleri birer öğrenme kaynağına dönüştürebilmek açısından dinlemeyi öğrenmek kilit bir yerde durmaktadır.

İlişkisel Beceriler Edinme. Diyalog kurabilmek için bir takım becerilere ihtiyaç duyulmaktadır. Cemre bu durumu konuşma yapmayı öğrenme olarak tarif etmiştir: “Bir konuşma nasıl yapılıyor. Fikrini söyleme, sürekli bir alanın açılma ve cesaretlendirme şeyi var. Ama bunun yanında tabii ki belli noktalarda böyle birazcık daha sesinin içine kaçtığı yerler oluyor.” Kendine güvenerek kendini ifade etmeyi öğrenme bir anda gelişen değil belli bir zaman isteyen bir edimdir. Cemre’nin ifade ettiği gibi kimi kadınlar fikrini söylemenin de öğrenilen bir eylem olduğunu vurgulamışlardır. Seher kendini ifade edememenin eğitim sisteminin uzun sürede yarattığı bir sonuç olduğunu

ve bu alışkanlığı değiştirmenin zaman aldığını fakat süreç içerisinde kendini ifade etmenin öğrenildiğini vurgulamıştır:

10 sene 15 sene sadece dinleyen modda kalan öğrencileriz ve biraz o çekinen geri duran şeyleri kırmakta zorlanabiliyoruz. Söz alırken tartışmaya katılırken, bir yerlere dahil olmaya çalışırken bunlar üstümüze yapışmış oluyor aslında ve bunları atmak biraz zor. Bunları atmak için kendimizle de kavga etmemiz gerekiyor. İlk başta herkesin ortasında çıkıp söz almak bence çok zordu. Hala çok zor. Bazen. Biraz şunun bilincine vardım ben mesela. Evet çok zor ama ben bu sözü şimdi almazsam bir daha alamam.

İletişim kurmada hitap biçimi, kendini ve ne istediğini ifade etmek de gruplarla birlikte çalışmalarda öğrenilen beceriler arasındadır. Örneğin Özgür iletişim kurmaya ilişkin aldığı eğitimin aslında bulunduğu yerdeki diğer kadınlar açısından da sağlıklı iletişim kurabilmek açısından çok gerekli olduğunu vurgulamıştır:

Orada (CEİD eğitimleri) birbirimizle nasıl iletişim kuracağımız üzerinde çok durduk. Orda çok destek aldım. Onu çok beğendim. O yüzden demin dedim ya hepimizin ihtiyacı var. Yani Fındıklı'da, pandemiden sonra ciddi anlamda bu tarz eğitimler düzenleyeceğiz. Orda statülerimiz ortadan kalktı. Hepimiz sade kadındık ve hepimiz kadın sorunu üzerinden konuşabildik. Örneğin kendimizi tanıştırtırken Sevinç dedi ki soy isimlerinizi kullanmayın, isminizi kullanın. Sade işte, Özgür ne istiyor? Onu söyle diyor kendini anlatırken. Sonra düşündüm ya ne kadar güzel bir şey dedim ya. Kendimizi tanıtırken yok falancanın karısıyım, yok falancanın kızısıyım. Hep böyle yapıyoruz yani babamız yoksa yokuz, kocamız yoksa yokuz. Biz yokuz ya. Onu tabii daha fark ediyorsun eğitimleri alınca.

Kendini ifade edebilme ve eleştirel düşünmenin hayata geçirilebilmesi için şart olan bir diğer iletişim becerisi soru sorabilmedir. Örneğin Güneş kendini ifade etme ve olan biteni anlamının önemli bir yanı olan soru sormayı gruplara dahil olduktan sonra öğrendiğini söylemiştir: “Yani hiçbir şey bilmiyormuşum gerçekten. Orada öğrendim bir sürü şeyi. Soru sormayı bile orda öğrendim yani. Çünkü biz öyle yetiştirildik. Soru sorma, nedenini sorma, eşine itaat et, hizmet et, geleni gideni ağırla. Falan gibiydi her şey.” Soru sormayı öğrenmek hayatla sorgulamaya ve dönüşüme açık bir ilişki kurmak açısından belirleyicidir. Örneğin Gülşah oldukça resmi ve hiyerarşik bir kamu kurumunda staj yaptıktan sonra feminist bir örgüte geçmiştir. Burada önceki kurumundan edindiği alışkanlığı kırmaya yönünde bir yönlendirme ile karşılaşmıştır. Bu yönlendirmenin esas özelliği soru sormayı öğreten ve belli durumlarda katılımcıları bu pratiğe zorlayan tutumlara sahip insanların varlığıdır:

Orada ben çalışırken de bize stajyer olarak gelen çok alt dönemlerim, üst dönemlerim ya da yaşlılarım çok kişi oldu. Çoğunun böyle bir tartışma kültürü yok ve çoğu kamu kurumu deneyimlediği için, oralarda soru sormak günahdır ya sen neyi sorguluyorsun, işimizi mi sorguluyorsun diye. O kadar içselleşmiş ki. Bence soramıyorlardı ve ben Uçan Süpürge'ye ilk başladığımda bende de vardı. Bana bir şey yap diyorlardı ve yapıyordum. Bir gün dediler ki 'Niye her dediğimizi yapıyorsun? Hiç aklına gelmiyor mu bunu neden yaptığın.' Ve o an dedim ki doğru yani niye yapıyorum ki, bu bana mantıklı geliyor mu? Hiç sorgulamamışım. Sonuçta yap diyorlar bir bildikleri vardır demek ki diye düşünüyorum ben kendi içimden.

Diğer birçok şey gibi soru sormayı öğrenmek de zaman alan, süreklilik isteyen bir eylemdir. Nitekim Gülşah bunu pekiştiren gruplar ya da kurumların varlığının, soru sormayı destekleyen ortamların oluşturulmasının önemli bir ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir:

Bence o konuda kurumların tavrı çok önemli. Uçan Süpürge bunu bence çok teşvik eden bir yer. O yüzden mesela her seferinde benim sormayı unuttuğum dönemlerde bile bak bunu bu yüzden yapıyoruz diye açıklaya açıklaya ya da aklına yatmayan bir şey var mı burada, sizin merak ettiğiniz, daha iyi yapabileceğiniz bir şey var mı, dili doğru mu değil mi size göre diye sora sora. O bende de alışkanlık oldu ve bir senenin sonunda istediğim ve merak ettiğim her şeyi sorabildiğim bir yerde ve birine dönüştüğümü fark ettim.

Farklı insanlarla bir çalışma üzerinden bir araya gelme ve onlarla ilişki yürütme de çoğu zaman öğrenilen bir dizi beceri gerektirmektedir. Kadınların büyük bir kısmı gruplarda yer alırken işbirliği içerisinde çalışmanın da süreç içerisinde öğrenildiğini ifade etmiştir. Örneğin Feride kadınlarla nasıl ilişki kuracağını feminist gruplarda içine girdiği çalışmalarla öğrendiğini ifade etmiştir: "Hani ben ne öğrendim dersem feminizmden onu öğrendim diyebilirim. İnsanlarla nasıl ilişki kuracağımı, neyi nasıl yorumlayacağımı."

Gülce ise feminist örgütlenme içerisinde ilişki kurarken hiyerarşik bir dil üretmeme üzerine çok düşünme şansı bulduğunu ifade etmiştir. İçinde bulunduğu grupta edindiği bu düşünsel birikim pratiğine, gündelik hayattaki ilişki kurma biçimlerine de yansımıştır:

O üstten olmamayı, ben bilirimci olmamaya çalışma halini uygulamaya çalışıyorum bütün ilişkilerimde. Üstten bir dil kurmamaya çalışıyorum. Karşımdaki insanın aynı yerde olmadığımı bilerek onu anlamaya çalışan bir yerden olmasını istiyorum, yapamıyor olabilirim ilişkilerim, ama orada bir kurduğum dil ve yaptığın tartışma üzerinden de aslında bir iktidar ürettiğini ve aslında bunun başka türlüünün de olduğunu gördüm.

İlk gençlik yıllarında sol yapılanmalarda çeşitli aktif roller almış olan Leyla örgütlü bir şekilde davranmanın belli kodlarını feminist gruplarda ilişki kurarken kırmayı öğrenmiştir: “Bendeki değişim örgütlü yaşamla olan ilişkimde değişim var. Bu daha formel, kurumlar üzerinden, kurullar üzerinden.” Leyla daha önce gerek İHD’de gerekse de ÖDP’de kurullarda ve partinin çeşitli organlarında formel ilişkiler kurmaya alışmıştır. Feminist gruplarda ise ona yepyeni gelen başka bir ilişki kurma biçimi öğrenmiştir. Zaman zaman birlikte çalışıp yapılan çalışma/kampanya bittiğinde yolları ayırıp daha sonra yeniden birlikte çalışma yapma, bir yere doğrudan aidiyet ve örgütlülük bağı hissetmeden başka türlü bir bağla ilişkilene:

Burada resmi kurullar üzerinden giden değil daha çok bireysel ilişkilerin, kişisel ilişkilerin merkezde olduğu, ilişkilerin belirlediği, ilişkilerin merkezinde olduğu bir yapı içerisindeyim. (...) İşte yıllar sonra da buluşsak İlknur’la mesela, bi dönem 2000’lerin başında yoğun eğitimler oldu KA.DER’de filan, yani, her zaman hep bu süre zarfında dost kalıyorsun, araya başka, herkes yoğun, başka alanlarla ilgilendiği için aslında görüşemiyorsun. Ama görüştüğünde de çok kolaylıkla bir arada çalışabiliyorsun tekrar. Yıllar sonra mesela Uçan Süpürge ile yolların kesişebiliyor. Yıllar sonra da olsa o ilişki kopmamış oluyor. Hala canlı oluyor, sen bir araya gelemesen de haberleşmesen de o ilişki hep böyle canlı yaşayan bir ilişki var orada, hani onu görüyorsun o toplantılarda.

Kadınlar söz konusu gruplarda farklı ilişkilene biçimlerinin yanı sıra kendilerinden farklı gruplarla dayanışmacı ilişkilene biçimleri inşa etmeyi öğrenmektedir. Daha önce önyargılı oldukları ya da bilgi sahibi olmadıkları gruplarla birlikte çalışma yapmayı öğrenmek aynı zamanda özgürleştirici öğrenmeye kapı aralamaktadır. Örneğin Aynur feminist gruplarla birlikte çalışma yaptıkça feministlere ve feminizme dair bakış açısının değiştiğini, perspektifinin genişlediğini ifade etmiştir:

Ben mesela öncesinden evet çok şey yapmıyordum. Kaos GL’li kadınları çok böyle dışta, öte itmiyordum ama çok da onlara dair sempati veya ne bileyim çok yakınlığım da çok tanışıklığım da yoktu onlarla ilgili. Bu çalışmaları yaptıkça onları daha çok anlayabildim, o arkadaşları. Daha çok içime sindirebildim yani onların eşcinsel olma, lezbiyen olma ya da trans olmalarını, onların yaşamlarını daha çok tanıyabildim. O bende en çok etkisi olan, kadın platformunda o olmuştur.

Ayşegül de benzer biçimde daha önce temas etmediği, hakkında çok da bilgi sahibi olmadığı gruplarla ilişki kurmayı dahil olduğu grubun oluşturduğu imkanlar sayesinde öğrenmiştir:

Ben çok şey öğrendim en azından hepsinden öyle söyleyebilirim. Ben çok şey değil, mesela tamam LGBTİ ama bir tane arkadaşım vardı. Bir kişiyi tanıyordum o

güne kadar. Başka kimseyi tanıımıyordum ve hep böyle bir şey, n'apıcam? Çünkü bu konuda sıfır bilincim var, çok daha sonra gelişti. Ama mesela Ankara bu konuda hakikaten daha fazla bi, daha geniş olmasıyla sanırım. Hem tanışabiliyorsun, kendini böyle ifade eden bir bireyle tanışabilirsin.

Kozmolojik Boyut: Özgürleştirici Öğrenme

Mezirow özgürleştirici öğrenmeyi dönüştürücü öğrenme açısından ayırt edici bir yere konumlandırmıştır. Mezirow'a göre “özgürleştirici ilgi bozulmuş anlam perspektiflerini tespit etmek ve onları zorlamak ve o perspektiflere meydan okumak üzere bizi derinlemesine düşünüm yoluyla harekete geçirir” (1991: 58). Dolayısıyla içine doğduğumuz kültür ve ailenin biçimlendirdiği varsayımlarımızı eleştirel bir şekilde gözden geçirir, içinde bulunduğumuz çevreye uyacak şekilde davranmamızı engelleyen bu bozuk, eksik ya da çarpık perspektife dayalı öğrenmeleri geride bırakırız. Buradaki özgürleşme “seçeneklerimizi ve yaşamlarımız üzerindeki rasyonel kontrolümüzü kısıtlayan ancak olduğu gibi kabul edilegelmiş ya da insanın kontrolünün dışında görülen libidinal, dilsel, epistemik, araçsal ya da çevre kaynaklı güçlerden kurtulmadır” (Mezirow, 1991: 58).

Eyerman ve Jameson'un bilişsel praksisin ütopya sağlayan vizyona ilişkin boyutu olarak belirledikleri kozmolojik boyut aynı zamanda dönüştürücü öğrenmeye yol açan özgürleştirici öğrenmelerin gerçekleştiği boyuttur. Kadınlar gruplara kamusal hayata müdahale etme ve toplumu dönüştürme mücadelesinin parçası olmak amacıyla katılmaktadır. Diğer bir deyişle katılımcılar açısından gücün ve iktidarın paylaşımı ve toplumun düzenleniş biçimiyle ilgili bir takım soru ve sorunlar söz konusu olduğu için kadınlar grupların içinde yer almaktadır. Dolayısıyla öğrenme deneyimlerinin önemli bir kısmı teknik ve ilişkisel öğrenmenin ötesinde çoğunlukla onları sisteme dönük eleştirel ve bütünlüklü bir sorgulama yapmaya yönelten özgürleştirici öğrenmelerden oluşmaktadır. Dönüştürücü öğrenme aslında özgürleştirici öğrenmelerle ve bu öğrenmeler üzerine düşünme ile birlikte gelişen uzun bir süreçtir. Bu süreç kişinin referans çerçevesini köklü bir şekilde değiştirmesine yol açmaktadır. Kadınların gruplarda deneyimledikleri özgürleştirici öğrenmeler çok boyutludur. Bu boyutlar bedene ilişkin algılar, özgürlük algısı, toplumsal yapının düzenlenişine ilişkin algılar biçiminde başlıklandırılabilir.

“Bedenim Benim”. Beden ve bedenle ilişkili olarak cinsellik hem dinler hem farklı kültürler tarafından sürekli kontrol altında tutulan alanlardır. Kadınlar kendileri üzerine eleştirel bir biçimde düşünmeye başladıklarında bedene dönük kontrol mekanizmaları ilk sorgulamaya başladıkları ve sonraki dönüşüm süreçleri açısından tetikleyici rol oynayan konulardan biridir. Örneğin Çiğdem içine girdiği feminist grupta kendisi için sarsıcı ve çarpıcı olan ilk tartışmaların beden ve cinselliğe dair olduğunu vurgulamıştır:

İzmir Bağımsız Kadın İnisyatifi süreci, Pazartesi süreci, arkadaşlarımdan görüyorum, duyuyorum, öğreniyorum. Özgürlük. Bekaret diye bir şey yok. Buna gerek yok yani. İstedğin organ senin. Kulağımı nasıl deldiriyon, onu da istediğin gibi deldir. Böyle diyorlar, böyle konuşuyoruz da aramızda.

Bekaret kadın bedeninin kontrolü açısından kadınlara karşı çok kullanılan baskıcı söylemin anahtar kavramlarından biridir. Farklı kadınların anlatılarında tekrar tekrar karşımıza çıkmaktadır. Meryem için de ‘kızlık zarı’na ilişkin öğrendikleri sonraki dönüşümü açısından bir miktar şok edici, sarsıcıdır:

İşte mesela ben ilk sefer şeyi öğrendiğimde lise sona gidiyordum. Kızlık zarı, cinsellik atölyesi yapmıştık dernekte. Orada işte bir tane arkadaş gelmişti, kadın arkadaş. Şeyi anlatıyor kızlık zarının aslında çocukken bizim, kakamızın rahmimize gitmemesi için bir duvar olduğunu, zamanla yok olduğunu, aslında böyle bir şey olmadığını falan işte, kadınların bedenini denetlemek için uydurulmuş bir şey olduğunu falan. (...) Mesela ilk onu öğrendiğimde bütün o bana öğretilen tüm toplumsal algı, şeylerin hepsi gitti yani. Ya aslında böyle değilmiş okuyunca edince tartışınca görmüş oldum. Yani bana öğretilen başka bir şeydi ama böyle değilmiş görmüş oldum. O yüzden ilk öğrendiğim şeylerden bir tanesi bu.

Meryem annesine bu bilgiyi aktardığında diğer zamanlarda sorgulamalarına anlayışla yaklaşan annesinin bu konuda oldukça tedirgin olduğunu, öğrendiklerini kız kardeşine aktarmaması için kendisini uyardığını ifade etmiştir. Beden ve cinsellik üzerine yapılan çalışmalar önceki öğrenmeleri sarsıcı olmalarının yanı sıra katılımcıların en çok merak ettikleri konular arasındadır. Zira ne eğitim sistemi ne de genel olarak toplumsal yapılanma bu konuda sağlıklı bilgiye ve tartışma zeminlerine erişim sağlamaktadır. Seher de yaptıkları eğitimlerde ve atölyelerde beden söz konusu olduğunda ilginin daha yüksek olduğunu ifade etmiştir:

Kadınların kendilerine dair şeyleri, tabii hepsi kendimize dair de doğrudan kişisel hayat, daha ateşli mi denir bilemedim ama daha yakından tartıştığı dinlediği bir şeye de dönüşebiliyor çünkü doğrudan kendin yaşıyorsun, kendi bedenle tartışıyorsun. Ya da buralara dair hiç bilmediğin şeylerle karşılaşıyorsun. Ve

özellikle cinsellik vs aslında herkesin merak ettiği, kimsenin konuşmadığı tabu konular da olduğu için böyle şeyleri tartışmaya açmak çok önemli diye düşünüyorum. Özellikle kadınlar böyle şeyleri konuşamıyor, konuşacak ortamları kendilerine yaratamıyor çoğunlukla.

Aysel de feminizmin sağladığı en ayırt edici ve kritik öğrenmelerin kadınların bedenleri ile ilişkilerini yeniden kurmalarını sağladığını ve bunun kadınların özgürleşmesi açısından hayati önem taşıdığını vurgulamıştır:

Yani kadın olarak nasıl yaşanır? Kadının bedeni nedir? Neyle yaşıyorsun o bedeni? Nasıl bir ilişki ile yaşıyorsun? Dışarıdan sana, o bedene ne yapıyor? Tüm bunları öğrendim. Yani bir yandan bedenim benim dediğim zaman ben artık onun sahibiyim gerçekten. Hiçbir şekilde, hiçbir koşulda kimse dokunamaz. Kimse bana istemediğim hiçbir şeyi yaptıramazı kesinlikle artık hayatıma yerleştirmiş oldum. Bu son derece önemli bir şeydir.

Feminizmin kadınların beden algısı, üreme ve cinsel sağlık hakları konusunda ortaya koyduğu bilgi ve tartışma birikimi, cinselliğe ilişkin kadınların taleplerini dillendirmelerine alan açması da birçok kadının yaşamında farklı perspektiflere alan açabilmiştir. Çiğdem bu durumu kendi deneyiminde hakları öğrenme, bedenle ilgili temel bilgileri insan hakları bağlamında ele almayı öğrenmek biçiminde açıklamıştır:

Aa bu tabuyu. Bu tabuların tabii ki yıkılması gerek. Zaten özgürlük herkesin hakkı. İnsan hakkı, kadın hakkı. Hak ihlali, cinsellik içgüdüsel bir şey. Yemek içmek gibi bir hak. Dolayısıyla cinsel haz bir hak. Klitoris hak. Klitoral orgazm diye de bir şey var. Bütün bunlar bilince çıkıyor, çıktı o süreçlerde.

“Özgürlüğümü öğrendim”. Katılımcılar kendilerinde dönüşümü başlattığını düşündükleri kritik öğrenmelerde özgürlüğü hissetmenin, “özgürlüğü tadına” belki de ilk kez varmanın altını sıklıkla çizmiştir. Örneğin Güneş kendi yaşamında dönüşümün en belirgin başlangıcının özgürlüğünü öğrenmek olduğunu söylemiştir:

Özgürlüğümü öğrendim ve özgür, gerçekten özgürlüğüme çok düşkünüm, özgür olmayı çok seviyordum ben. Yani oturup arkadaşlarımla kim olursa olsun bira içmeyi seviyordum. Yani nasıl olur? Bir kadın evli, çocuklu bir kadın arkadaşlarıyla oturup bira mı içermişi, unuttum yani. Çok da güzel yapıyor. Çok güzel oluyor.

Geleneksel olarak dayatılan toplumsal cinsiyet rollerine karşı itiraz etmek Güneş’in dönüşümünde ailesindeki bireylerle özellikle de kocasıyla çok çatışmayı beraberinde getirmiştir. Ancak özgürlük duygusu bu çatışmalara karşı kendisini güçlü tutmak için yaslandığı en güçlü dayanaklardan biridir.

Yelda feminizmin ürettiği bilgi ile buluşmanın kendisini özgürleştirdiğini ve bunun bitmeyen bir süreç olduğunu ifade etmiştir: “Sorgulamanın, kendini sorgulamanın sonsuz bir şey olduğunu, feminizmin çok özgürleştiren bir şey olduğunu öğrendim. Çok iyi hissettiren bir şey olduğunu öğrendim.” Bu sorgulama ve özgürleşme birçok kadın için kendine feminist diyebilme cesaretiyle beraber ilerlemiş, hayatta bir dizi dönüşüm bu adlandırmayla mümkün olabilmiştir.

Dicle de dayatılan toplumsal cinsiyet rolleri üzerine düşündüğünde kadınların yürüttüğü mücadelenin özgürlüğü ve özgür bir kadın modelini ortaya koyduğunu söylemiştir. Bir dizi kuşatma karşısında alternatif bir model olarak özgür kadın imgesi kendisinin dönüşümü ve öğrenme deneyimleri açısından önemlidir:

İki mesela tercih öğrendim bu kadın mücadelesinde. Şu an aslında iktidarın da bize dayattığı bir makul kadın. İşte evinde oturacak, çocuk yetiştirecek, bilmem şunu yapacak bunu yapacak. Ama özgür bir kadın karakteri ya da özgür kadın mücadelesini de verecek bir mücadele veren bir kadın çizgisi de olduğunu düşünüyorum. Bu da feminizmden de bağımsız değil. Feminist mücadeledir de. Bu konuda mesela cesareti öğreniyorsun gerçekten.

Özgürlük için mücadele etmenin cazibesi birçok kadın açısından özgürleştirici öğrenmeye kapı aralamıştır. Gülcihan kendisi için bu gayenin her zaman için tetikleyici olduğunu ifade etmiştir: “Özgürlük mücadelesi verme, dayanışmadır. Bunlar mesela beni etkileyen noktalar oldu. Oluyor da.”

Özgürlük için mücadele yürütmek ve özgürlüğün ne olduğu üzerine düşünmek de kadınların sıklıkla paylaştıkları ifadeler arasındadır. Örneğin Meryem kendisi açısından “özgürlüğün tadına varma”nın öğrenme sürecinin en belirgin tetikleyici yanı olduğunu vurgulamıştır:

Bir kere şeyi öğrendim, yani demin de söyledim ya, özgürlüğün tadına varmayı. Yani evet tam olarak özgür değiliz çünkü bir kadın yani hiçbirimiz henüz kurtulmadık ama şeydir ya zaten özgürlük dediğimiz mesele sınırlarının farkına varmak. Yani budur zaten. Yoksa yani her şeyi yapabilmek, ‘her şeyi ben yapıyorum’un özgürlükte anlamı yok aslında. Sınırlarımızın farkına vardım ve o sınırlardan kurtulursak özgür olabileceğimin farkına varmış oldum.

Bireysel olarak özgürleşmek ve toplumun dönüşüp özgürleşmesi kadınların sıklıkla üzerinde durdukları bir diğer konu olmuştur. Gruplara katılan kadınlar daha önceki bölümlerde de farklı biçimlerde ortaya konduğu üzere çoğunlukla toplumsal dönüşümün gerekli olduğu fikri ile ve bu dönüşümü gerçekleştiren özneler arasında olmak gayesiyle gruplara katılmışlardır. Dolayısıyla toplumsal yapının eşit olmayan bir şekilde

düzenlenişine dair sorgulamalar da özgürleştirici bilginin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır.

“Bu bireysel kurtuluş mücadelesi değil toplumsal bir mücadele”. Mezirow (1991) dönüştürücü öğrenmeyi özgürleştirici öğrenmenin bir türü olarak nitelendirmiştir. Bu çalışma bağlamında özgürleştirici öğrenme dönüştürücü öğrenme ile güçlü bağları olan, hem dönüştürücü öğrenme süreçlerini başlatıcı hem de dönüştürücü öğrenme süreçlerine eşlik eden öğrenmeler olarak görülebilir. Bu ilişkide toplumsal işleyişe dönük sorgulamalar kilit bir role sahiptir. Kadınların feminizmin, toplumsal ilişkilerin kadınlar ve LGBTİ+lar olmak üzere belli grupların aleyhine işleyen eşitsizliklere ilişkin değerlendirmelerini benimseme düzeyleri farklılık göstermektedir. Kimi kadınlar toplumsal işleyişin oluşturduğu eşitsizliklere karşı radikal bir sistem değişikliği gerektiğini düşünmekte kimileri ise bir takım reformlarla toplumsal dönüşümün iyileşeceğini düşünmektedir. Örneğin Nezihe feminizmi toplumu radikal bir şekilde diğer ezilenlerle birlikte değiştirmenin aracı olarak görmektedir: “Aslında feminizm bana, sadece benim hayatımda bir şeylerin değişmesi değil, hepimizin hayatında nasıl bir şeylerin değişebileceğini öğretti.” Meryem ise feminizmin sisteme dönük eleştirisini kendisinin daha önceki varsayımlarını radikal bir şekilde sorgulama ve dönüştürme açısından özgürleştirici bir bilgi kaynağı olarak betimlemektedir:

Düzenin içerisinde, patriyarkanın içerisinde hepimizin yani kafamızda kodlar var ve o kodlarla hareket ettirilmiştik, öyle büyütülmüştük. Öyle yaşamımızı, bütün kurumları öyle çalışıyor. Oralardan azade düşünemiyoruz. Ama burayı yıkmaya çalışıyorum. Buralardan kurtulmaya çalışıyoruz. Mükemmel değilim yani hiç bir konuda. Ya da kurtulmuş değilim. Ama bize çizilen sınırların farkına varmayı feminizmle öğrenmiş oldum.

Meryem patriyarkaya işaret ederken sistemi kavramsal olarak tanımlayan yeni bir bilgi setine, dünyaya köklü bir biçimde kendi kavram setiyle bakmayı öneren bir ideoloji olarak feminizme referans vermektedir. Feminist bilgi özel alana sıkıştırılmış kadınların hayata dair bilgilerini sorunsallaştırarak onlara kamusal alanda dönüştürücü güç edinmenin, özgürlüğü kurmanın yollarını da açmıştır. Handan sistemin işleyişini anlamaktan öte ona müdahale etmenin araçlarını, hayatın detaylarına müdahale ederek kadınlar için onu dönüştürmenin bilgisini feminizmle üretmeyi öğrendiğini ifade etmektedir:

Bulduğumuz sistemi anlamak değil sadece hani anlıyoruz vs ama buralara nerelerden karşı çıkmak ve nereleri nerelerden doğru kadınlarla yan yana gelmek, bir araya gelmek, bir arada olmak önemli diye düşünüyorum. Düşündüm ve ben şey, açıkçası yani temel ajitasyon olarak biliyoruz. Hani kadın cinayetleri diyorsun işte kadın ekonomisi, görünmeyen ev emeği. Hepsini biliyorsun ama ajitasyonda kaldığı oranda çok fazla şeyin temeli oturmuyor. Yani genel olarak kadınlar öldürülüyor. Kadınlar şöyle kadınlar böyle demek var. Bir de işte bütün bu ölümlerin, şiddetin temellerini veya biçimlerini öğrenmek var.

Bu sorunların kaynağını öğrenmek ile kişinin kendisine dair güçlendirici bilgiyi edinmesi ve sisteme dair bilgi ile kendisine dair bilginin bağı kurması Gazel açısından onu özgürleştiren bilginin en kritik yanındır:

Kendime değer vermeyi öğrenmiş oldum ve kendim olarak tek başıma ayakta kalabileceğimi. Aynı zamanda bu güçle başka kadınlarla birlikte de bir tür dayanışma örebileceğimi. Başka kadınlara da iyi gelebileceğimi görmüş oldum. Tek başıma olmak değildi benim açımdan feminizmin iyileştirici gücü, benim gibi aynı sorunları yaşayan kadınlarla birlikte aynı tırnak içerisinde düşmana dair ortak hareket edebilme duygusu en büyük motivasyonlarımdan biriydi. Aslında bunu bulmuş oldum feminizmle birlikte.

Perspektif Dönüşümünde Eleştirel Düşünüm ve Bilinçlenmenin Rolü

Bu bölümde dönüştürücü öğrenme sürecinde perspektif dönüşümü açısından kritik rol oynayan eleştirel düşünüm ve bilinçlenme kavramlarının kadınların yaşamlarına yansımaları ele alınmaktadır.

Eleştirel Düşünümün Rolü

Eleştirel düşünüm kişinin perspektifini köklü biçimde değiştirme sürecinde oldukça merkezi, neredeyse dönüşüm açısından olmazsa olmaz bir eylemdir. Schugurensky bu zorunluluğu şöyle özetler: “Dönüştürücü öğrenme eleştirel düşünüm olmaksızın gerçekleşemez ancak eleştirel düşünüm epistemolojik bir dönüşümle sonuçlanmasa da gerçekleşebilir” (2002: 61).

Eleştirel düşünüm kavramı dönüştürücü öğrenme kavramının odağında yer alsın da Taylor’a göre (2017: 78) en az çalışılan kavramlardan biri olagelmıştır. Bunun nedenleri kavramın dönüştürücü öğrenme sürecine içkin görülmesi, diğer bir deyişle dönüştürücü bir öğrenme gerçekleşiyorsa orada zaten eleştirel düşünümün var olduğu ön kabulü ve kavramın deneyimlenişinin ölçüye dökülmesinin zorluğudur. Alan yazında düşünüm ve

eleştirel düşünümün daha çok günlük yazını gibi yazılı ürünler üzerinden değerlendirilmesi eğilimi hakimdir (bkz. Kember, McKay, Sinclair ve Wong: 2008). Buna karşın Kember ve Leung vd. (2000) tarafından örgün eğitim ortamlarında dönüştürücü öğrenme süreçleri işletildiğinde eleştirel düşünümün ne düzeyde gerçekleştiğini ölçen anketler de geliştirilmiştir. Kember, McKay vd. (2008) eleştirel düşünüm düzeylerini değerlendirmek üzere dört kategoriden oluşan bir şema geliştirmişlerdir. Buna göre yazılı bir üründe -ve belki boylamsal görüşme metinlerinde- eleştirel düşünümü değerlendirmek için dört kategoriye bakmak gerekir. Mezirow başta olmak üzere konuyla doğrudan ilgili dönüştürücü öğrenme literatüründen geliştirilen dört kategori şunlardır:

- Alışılmış eylem/ düşünümsel olmayan
- Anlama
- Düşünüm
- Eleştirel düşünüm

Çalışmanın ilerleyen bölümünde eleştirel düşünümün pratikte kişiler tarafından nasıl deneyimlendiği tartışılmaktadır. Düşünümselliğin feminist aktivizm içinde yer alanlar tarafından nasıl deneyimlendiği, bu süreçlerin kişinin referans çerçevesinin dönüşümünde nasıl rol oynadığı sorularına yanıt aranmaktadır. Bu çalışma bağlamında çoğunlukla katılımcıların sorgulama, soru sorma, eleştirel bakma ile ilgili değerlendirmeleri eleştirel düşünüm ile ilişkilendirilmiştir.

Kadınların feminist gruplara katılmaları ve kendilerine feminist demeleri hem kendi hayatları hem de toplumsal yaşama feminist müdahale biçimlerini anlama açısından üzerinde durulması gereken bir süreçtir. Zira kadınların anlatılarında görüldüğü üzere perspektif dönüşümüne giden yolda kadınlar yaşama dair neredeyse her eylem ve düşünceyi eleştirel düşünüm süzgecinden geçirerek ilerlemişlerdir. Eleştirel düşünüm ile ilgili olarak öncelikle en uzun süre görüşme yapılan ve çalışmalarını en yoğun gözlemlene şansı bulduğum Leyla'nın deneyimine detaylı biçimde odaklanmayı tercih ettim. Leyla'nın eleştirel düşünüm süreçlerinin ardından diğer katılımcıların eleştirel düşünümüne karşılık gelen sorgulama süreçlerinden örnekler vererek kavramın farklı yönlerini ortaya koymaya çalıştım.

Öğrencilik yılları 1980'in ikinci yarısına ve dolayısıyla 1980 darbesinin etkilerinin yoğun olduğu zamanlara denk gelen Leyla hem bu etkiyi hem de darbe öncesi sol

politikleşmeyi yoğun şekilde deneyimlemiştir. Bu bağlamda kendisini eleştirel düşünümün hayat bulduğu bir ortamda bulmuş biridir:

Aslında politik bir ortamda büyüdüm. (...) İşte böyle tam ortaokul yılları darbenin olduğu dönem. Bazı politik hocalarımız vardı. (...) İşte hocalar bize kitap verirdi. Okuyup geri verirdik vs. O dönem bizim erken politize olduğumuz bir dönemdi, zaten o dönemin koşulları da öyleydi.

Bu yanıyla Leyla yola geleneksel ve toplumsal gidişatı sorgulayan bir yerden; okuyarak, sorgulayarak, muhalif bir kimliğe meylederek çıkmıştır. Eleştirel düşünümün düzeylerini ölçmek üzere Kember, McKay vd. (2008) tarafından geliştirilen şemaya göre feminist bilinçlenme açısından alışılmış eylem ya da düşünümsel olmayan aşamada bile Leyla'nın düşünümselliğe ve eleştirel düşünümüne yatkın bir yerde durduğu görülmektedir.

Leyla üniversiteye girdiği ilk yıldan itibaren ise politik gruplara dâhil olmuş ve kendisine sosyalist kimlik edinmiş, aktif bir şekilde politik grupların, üniversite derneğinin içinde yer almıştır. O yılların öğrenci aktivizmi, yukarıda betimlenen Freireci bir toplumsal dönüşüm perspektifi ile oluşmuş gruplara benzer şekilde işlemekteydi: “İşte hafta sonları buluşuyorduk, evler vardı, arkadaşların evleri. Oralara giderdik işte, sabahtan akşama kadar bu kitaplar tartışılırdı. Bizim eğitimlerimiz öyleydi. İşte birlikte yemek yenirdi. (...) Uzun yaz tatillerinde uzun eğitimler”. Uzun tartışmalar, öğrenme çemberlerine benzer çalışmalar Leyla'nın politik dönüşümünde önemli bir yere sahiptir. Ancak daha doğrudan eleştirel düşünümle ve dönüştürücü öğrenmeyle ilişkilendirilebilecek deneyimler feminist öğrenmeye ilişkin anlatılarında karşımıza çıkmaktadır: “Fakat kadın komisyonuna girince o dönem aynı zamanda benim feminist literatür okumaya başladığım, kadın konusuyla ilgili okuduğum dönemdi. İşte bu kişisel olan politiktir”. Leyla daha önce, sosyalist literatürde yer alan Engels, Bebel gibi yazarların kadın meselesini ele alışlarına aşinadır. Ancak kendi yaşamıyla ilişki kurarak eleştirel düşünüm geliştirmesi kadın grubuyla birlikte parçası olduğu bilinç yükseltme grubuyla yaptığı çalışmalar sayesinde mümkün olmuştur. Bu grupla birlikte feminizmi okumaya, feminizme dair düşünümsel olmayan süreci geride bırakıp anlama ve düşünüm evresini deneyimlemeye başlamıştır: “Kendi hayatım üzerinden, kişisel meselelerin de aslında son derece politik olabileceğini düşünmeye başladım”. Dönüştürücü öğrenme kuramında kişinin bir ikilemeyle karşılaşması onun dönüşümünü başlatan kilit nokta rolü görür. Nitekim Leyla da kadın grubu içine girmeye karar verdiğinde böyle bir dönemdedir:

Bir de şöyle de özgün bir dönemime denk gelmişti. Okuldan ayrılmışım. Yani o politik grubun içinde işlevsel(sin), hani okuldan ayrılınca gençlikten de çıkıyorsun aslında yaşının ne olduğunun önemi yok. Artık kendimi gençlik hareketinin içinde görmüyorum. Onun dışında bir yerde değilim. İşçilerin Sesi'ne gidip geliyorum, oradaki söyleşiler, seminerlere bazen katılıyordum, öyle bir dergi vardı ama ait olduğum bir yer yok, bir grubun dışında kalmışsın. Belki bir erkek grubu olsa daha şey ama daha çok kendini, ne derler, kişi olarak düşünmeye başladığım, yaşadıklarımı değerlendirmeye başladığım, daha çok yalnız olduğun, bu grupların dışında aktif şeyin dışında bir dönem olduğu içindir belki de. O dönem okuduğum feminist yazın beni etkiledi.

Üniversite öğrenciliği sırasında kendisini politik bir gruba ait hissedene Leyla, politik faaliyetleri nedeniyle disiplin cezası olarak okuldan atılır. Bu cezalandırma onu çeşitli düzeylerde çıkmazlara düşürmüştür. Görüşmede en çok vurguladığı çıkmaz ise politik aidiyet konusundadır. Leyla kişisel hayatındaki bu çıkmazlar dönemini feminist teoriye ilişkin okumalar yaptığı, tartışmalar yürüttüğü grupla geride bırakır. Feminist bilinçlenmeyle birlikte kendine özgü bir düşünümsellik içeren fakat bir yandan da *alışılmış eylem* kalıpları içeren önceki kimliğini geride bırakır. Örneğin kadın erkek eşitsizliğini belli sınırlar içinde ele alan ve “kurtuluşu” devrim sonrasına öteleyen sosyalist bir perspektifin yerini “kişisel olanın politik” olduğu söylemi almaya başlar. Böylelikle çoklu eleştirel düşünüm süreçleri içeren bir başka kimliğe geçiş yapmış gibi görünmektedir. Bu noktada Illeris'in (2014) dönüştürücü öğrenmeyi referans çerçevesinin, anlam perspektifleri ve zihin alışkanlıklarının dönüşümünden öte, kimliği hedefleyen bir dönüşümden söz ederek daha kapsamlı tanımlamak gerektiği önerisi akla gelmektedir. Nitekim Leyla feminist olmanın hem gündelik yaşamdaki ilişkilerde hem de hayatın her alanında sürekli devam eden eleştirel düşünüm süreçlerini deneyimlemek olduğunu, bunun da insanın kimliğinin baştan yaratılmasına yol açtığını söylemektedir. Eleştirel düşünüm süreçleri sonunda yaşamın her alanına yeni bir perspektifle bakmaya başlayan yeni bir kimlik söz konusudur:

(Önceki sosyalist kimliğe kıyasla) burada ise daha ince hani şeytan ayrıntıda gizli meselesi var ya, hani çok üzerinde durmadığımız, hayatımızda ayrıntı olarak gördüğümüz, mesele etmediğimiz şeylerin önemli meseleler olduğunun farkına varmamız, ne derler gözümüz açıldı yani. O göz bir açıldıktan sonra tekrar geri dönüş olmuyor. (...) Biz feminist olduk ama sonra hani geri döndük, ha o da iyi bi şey değil, tekrar dönelim eski yerimize gibi bi şey yok. Feminist olduktan sonra geri dönüş yok yani. (...) Tamamen bir köklü değişiklik, gözün açıldıktan sonra her şeye o gözle bakıyorsun.

Nitekim Mezirow da perspektif dönüşümü yaşandığında gelinek noktadan geri dönmenin imkânsızlığına vurgu yapmıştır: “bir dönüşüm gerçekleştiğinde kişinin asla önceki perspektife geri dönemeyeceği doğrudur, ancak bu süreç nadiren tutarlı bir şekilde ileriye doğru bir hareket biçiminde hayat bulur. Bir kadın herhangi bir aşamada geçici ya da kalıcı olarak sabit kalabilir” (1978: 16).

Referans çerçevesinin köklü bir şekilde değişmesinin önemli bir bileşeni olan eleştirel düşünüm, Leyla'nın feministleşme sürecine sürekli eşlik etmiştir. Bu bağlamda eleştirel düşünüm sonu olmayan ve feminist olmaya içkin bir şekilde yinelenen bir halidir.

Eleştirel düşünüm yeni bir deneyimle, düşünce biçimiyle karşı karşıya kalındığında önceki varsayımların üzerine derinlemesine düşünme ve söz konusu varsayımları geride bırakarak yeni ve daha açık, farklı olanı kabullenen bakışla dünyaya yeniden bakmayı içerir. Örneğin Özgür daha önce toplumsal cinsiyet ilişkilerini içine doğduğu ailenin ve içinde büyüdüğü çevrenin değerleri çerçevesinde kabul edegeldiğini ancak yaptığı sorgulamalar ve dahil olduğu kadın grupları ile yaptığı çalışmalar sonucunda bu konudaki bakış açısının tamamen değiştiğini ifade etmiştir:

Yani 20 yaşındayken. O baskı altında yaşadığımız o toplumun bize dayattığı her şeyi kabullenerek yaşıyordum. İşte adet böyledir. Biz böyle yaşayacağız. Çocuklarımız da böyle yaşayacak diye düşünürken şimdi erkek neyse kadın da aynı. Hiç aşağısı yukarısı yok, bu net budur ve ben bunu bağıra bağıra herkese, davranışım ile yaşam biçimimle her şeyini anlatıyorum, anlatıyorum gösteriyorum. Yani şimdiki Özgür bunu yapıyor. O zamanki Özgür kabulleniordu. Aa kadını işte. Kadına erkek onu yap diyecek, onu yapacak. Ev derken baban kardeşlerin her şeyine karışacak, evlendiğim yerde de kocan veya ailedeki herhangi bir diğer erkekler her şeye karışacak diye düşünüyordum ama şimdi tam tersi. Yani erkekle kadın arasında nasıl bir fark olabilmiş? Niye erkek kadına baskı yapacak? Niye erkek kadının bedeni üzerinden bir hakkı olacak? Niye erkeğin, kadının her türlü malı mülkü üzerinde hakkı olacak? Ne demek? Herhangi, nereden bakarsan bakayım. Önceden sokakta gezerken o dönem nasıl utanıyorduk, resmen kadın olduğumuz için utanıyorduk, ya kadınlığımızdan tanıyorduk, utanmıyormuşuz demek ki? Ya neden kadınlar bu şekilde korkutularak, baskı altında tutularak yaşayacaklar? Öyle şey mi olur?

Meryem ise aile kavramı ve aile ilişkilerini feminist bilgi ışığında sorgulamadan geçirdiğini ifade etmiştir: “Yaşamımda da bir kere aileyi sorguladım. Yani aile mekanizmasının kendisini feminist mücadeleyle ben, onun bilinciyle sorguladım. Yoksa hani şu an mesela sorgulamamış olsaydım, belki daha özgür olamayabilirdim.” Meryem'i bu sorgulamaya iten abisinin eve geç gelen kız kardeşine şiddet uygulamasıdır. Kız kardeşi ile birlikte politik çalışmalar yaptıkları bir gün eve geç

geldiklerinde abi eve daha erken giren kız kardeşe saldırır. İki kız kardeş bu nedenle bir süreliğine evi terk ederler. Meryem bu olayın da tetiklemeyle sokakta ve meydanlarda şiddete karşı mücadele yürütürken evde kendilerine yöneltilen şiddet dolayımıyla aileyi sorgular. Derin ikilem ve çatışmalarla yüklü bu sorgulama süreci onun feminist kimliği daha da benimsemesine yol açmıştır. Meryem bu sorgulamanın feministleşmenin neredeyse en belirgin yanlarından biri olduğunu hatta zaman zaman çevredekilerle sorun yaşanmasına yol açtığını da vurgulamıştır:

Feminist mücadele her kadının hayatında bir başkaldırı ya da ve kendisinde bir değişime de neden olmuş oluyor. Yani bugün mesela kurduğumuz her ilişkide hani ona bakıyoruz. Mesela ben sevgilimle kurduğum ilişkide de, arkadaşarımla ya da bir film izlediğimde bir dizi izlediğimde de onun farklı ya da başka bir bakış açısının farkına oradan, o ideolojiden alıyorum feminist ideolojiden. Feminist politikadan alıyorum ve ona göre. E tabii zor yani bi de yani. Her şeyi eleştiren, her şeyden şey yapan bir yanı da oluyor tabii ki.

Yelda da feminist bakışın sürekli sorgulama içeren uzun bir süreç olduğunu altını çizmiştir. Ona göre önceleri daha ürkek başlayan bu sorgulama hali bir süre sonra olaylara belli bir duruşla müdahale etmeyi beraberinde getirmektedir:

Hep zaten bir şeyleri sorgulama, bir şeyler daha farklı olabilir mi acaba? Rahatsızlık duyma genel halden ya da işte geleneksel durumdan falan. O zaten hep var. Dolayısıyla birden bire bir aydınlanma yaşıyoruz ve oradan sonra da artık her şeye daha farklı bakıyoruz, öyle bir şey değil. Ama şeyi yavaş yavaş galiba şey oluyor, o güven geliyor. Hayır, ben bunu böyle istiyorum. Yani bu böyle olmayacaksa bunu istemiyorum.

Gizem de kendi dönüşümüne yol açan en esaslı etkinin tanık olduğu davalar ve toplumda, aile içinde süregiden eşitsizliklere yönelik sorgulamalar olduğunu ifade etmiştir. Bu sorgulamalar onun hem sosyalizmle hem de feminizmle buluşmasının başlatıcısı olmuştur:

Bir kere bakış açım zaten komple değişiyor. Böyle bir sürü şey gördükçe. Mesela benim ilk katıldığım dava da bir çocuk istismarı davasıydı. Belki şeyi hatırlarsın, Ankara'da bir imam hatiptee 6 tane kız öğrenciyi taciz eden bir din kültürü öğretmeni. Onun ben karar duruşmasına girmiştim ve en üst sınırdan ceza almıştı. O mesela çok etkilemişti beni. Bunlar gerçek hakikaten böyle şeyler birebir de yaşayanca bir şok da oluyorsun ama gerçekler bunlar diye düşünüyorsun. İşte şeyi merak ediyorum. Bu kadar şey var, bunun bi de gerisini, nerden geliyor bunlar diye zaten toplumu eleştirmeye, düşünmeye başlıyorsun. Onun içinden teorik olarak da bir şeyler düşünmem anlamam gerekiyor diye düşünüyorsun. Ya da bende öyle oldu. Biraz daha sosyalizmle tanışmam da öyle oldu. Daha eleştirel bakınca. Öyle yani benim kafa komple değişti diyebilirim. Ve ya hayata bakış açım değişti. Şey

bir kere, demiştim ya ben hep babacıydım diye, artık anneciğim o süreçten sonra. Çünkü babam iyi hoş da kalkıp kendi suyunu almıyor. Her gün annemi eziyor. Bu gerçeği görüyorsunuz ve biraz daha babanı eskisi kadar sevmemeye başlıyorsunuz filan.

Gizem'in anlatısı, sorgulama ve eleştirel düşünümün çevreden toplumsal yapının işleyişi, ailede ebeveynlerin kadın ve erkek olarak görülüp ilişkideki eşitsizliklerin nedenleri üzerine düşünmeyi kapsayan oldukça detaylı ve kapsamlı bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Gazel ise sorgulamaların bir yandan da çöküş ve yalnızlaşma yaratabildiğini, köklü bir değişimin aile başta olmak üzere çevrenin tepkisini çekebildiğini ifade etmiştir:

İnsanların benle kurduğu ilişki açısından, kendi açımdan da pek çok şeyi fark ettikçe aslında bu bir *ilk olarak bir çöküş*, pek çok anlamda. Atıyorum erkek arkadaşımın benle kurduğu ilişkiden, hayatımdaki her bir erkeğin benimle kurduğu ilişkide bir farkına vararak onlarla yeniden ilişkilene süreci, ilk anlamda bir çöküş, yani bu muydu? Bunlar mı olacak? Ne bileyim en basit aynı evi paylaştığım insanla iş bölümünden eril bir dille senle ilişki kurmasına ya da örgüt içerisinde herhangi bir hiyerarşik pozisyonuyla senle ilişki kurmasına, farkında olarak bazısı yapıyor, bazısı farkında olmadan gerçekten o erillikle bunu yapmış oluyor. Bunlarla yüzleşmek zordu ama hepsiyle bir biçimiyle mücadele edip üstesinden gelmesi, gelinmesi gerektiğini de düşündüğüm için böyle çift taraflı bir mücadele oldu benim açımdan.

Eleştirel düşünümle birlikte önceki varsayımlar sorgulanmaktadır ancak o varsayımlara sahip insanlarla ilişkileri sürdürmek yeni ve derin zorlukları beraberinde getirir. Gazel'in ifadesinde de görüldüğü gibi yeni edindiği perspektif hem ailesi hem dahil olduğu politik grup hem de partneriyle ilişkisini köklü sorgulamalara tabi tutmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Gazel kendisini aynı anda birden çok cephede mücadele verirken bulmanın yarattığı çoklu duygular içinde bulmuştur. Dönüştürücü öğrenme süreci salt rasyonel biçimde ilerleyen bir sorgulamalar zinciri değil çoklu duyguların ve iniş çıkışların yaşandığı engebeli yolculuklar gibi görülebilir.

Berna da feminizmle birlikte gelen hayatın her alanına yönelik sorgulamaların sonucunun norm dışı tutumlar benimsemek ve bu nedenle de sürekli bir çatışma içinde olmak anlamına geldiğini ifade etmiştir. Evlilik, annelik ve bunlarla birlikte gelen toplumsal cinsiyet rollerinin sorgulanması evliliği bitirmeyle, çocukla ilişkide sürekli eleştirilmeyle yaşamasına neden olmaktadır:

Eğer feminist olma, feminizm farkındalığım olmasaydı, feminizmle ilgili geliştirdiğim farkındalık olmasaydı hala evliydim yani. Boşandım yani. Ama bu boşanma, şey yaptım. Psikolojik destekle. Ama benim bir yanımda da o toplumsal

cinsiyet normları, evlilik kurumu, ıvır zıvır gibi arkamdan en büyük, boşanma eyleminin köklerinin özsuuydu yani. Ya da işte normatif annelik yapmıyorsun yani. Normatif dışı annelik yapıyorsun. Ama bunlar sancılı oluyor tabii. Boşanma sürecinden daha sancılı olan, çocukla senin aranda bir çatışmaya sebep olabiliyor yani. İdeal anne değilsin, hayır ideal anne olmayacağım. Sonra kavırıyor. Kapıların önünde bekleyen, okul kapılarının önünde bekleyen anneler. Evin dibine getiren, kapı önünde karşılayan anneler olduğu için, o çocukken niye benim kapımın önünde değilsin, niye bilmem nesin...

Berna çocuğunun kendisine dönük normatif beklentilerini de aile kurumu ve anneliğe ilişkin toplumun normatif beklentilerini de sürekli sorgulamaya tabii tutmakta ve bu beklentileri karşılamaktan uzak durmaktadır. Sonuçları kimi zaman onu zorlarsa da kendi sorgulamasıyla ve feminizmle birlikte oluşturduğu kimliği benimsemektedir.

Kadınlar yaşadıkları üzerine derinlemesine düşünme ihtiyacı duyduklarında buna uygun bir çevreye, bu düşünmeyi destekleyecek ilişkilere de ihtiyaç duyabilmektedir. Feride bu ihtiyacı “erkeklerin kakafonisinden kurtulmak” olarak adlandırmıştır:

Ben sadece şeyi yani herhalde daha üniversitede şeyi çözdüm. Yani hani neden feminist mücadelenin neden özerk ve neden erkeklerin içinde olmadığı bir şey olduğunu anlamak benim açımdan çok kritikti. Çünkü işte beden, cinsellik, kendi özgün emek biçimlerini ancak erkeklerin kakafonisinden kurtulduğu zaman, hakikaten kendine ait bir alan olduğunu hissettiğin zaman ya da seni dinleyen kişinin seni yargılamayacağını gördüğün zaman konuşabiliyorsun, düşünebiliyorsun, açabiliyorsun kendini.

Benzer süreçler yaşayan kadınlarla birlikte sorgulamak toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair geliştirilen yeni çerçeveyi birlikte oluşturabilme gücü de vermektedir. Örneğin Özgür bu sorgulama sürecini öncelikle kendisi deneyimlemiştir:

8 yıl boyunca devamlı Kur'an okuyorum, namaz kılıyorum vesaire vs. Aile ile aile içi ilişkilerimiz çok iyi. Yani her şeye uyduktan sonra zaten sorun yok. O ne istiyorsa yaptın mı bir sorun zaten yok. Ama ben o Kuran okurken Nisa suresinde takılmaya başladım. Anlamını okumaya başladıktan sonra, kadın suresi belki biliyorsun Nisa suresini, şey yaptıysan, Nisa suresinde çok takılmaya başladım. Tekrar tekrar okuyorum. Orada İslamiyet'te kadının yerini. Orada çok zorlanmaya başladım. İlk uyanmayı ben orada yaşadım. Kadını orada tanımaya başladım. Kadının toplumda kadına nasıl bakıldığını ve diyorum ki o bu toplum bana da aynı bakıyor. Ben de kadını. Bu toplum bana da aynı bakıyor. Demek ki ben biraz hata yapsam. Orada söylenen veya istenen şeyleri biraz kuralları çiğnemeye başladığımda bu toplum beni yiyecek. Net.

Okuduklarını eleştirel bir süzgeçten geçirip kendi yaşam deneyimleri ile karşılaştırarak kadının toplumda nasıl algılandığını sorgulayan Özgür kendisini başladığı noktadan çok farklı bir yerde bulur. Bir süre sonra ise birlikte Kuran okuduğu

kadınlarla bu sorgulamalarını paylaşarak Kuran tilaveti buluşmalarını toplumsal cinsiyet rollerini sorgulama ve birlikte güçlenme buluşmalarına dönüştürür:

Ben diğer kadınlara, köyde, mahalledeki kadınlara yavaş yavaş anlatmaya başladım. Dedim ki bizim namaz kılıyoruz işte oruç tutuyoruz. Saçımızı örtüyoruz, ama bu saçımız ne kadar tehlikeli bir şeymiş diyorum. Ne kadar kötü bir şeymiş ki şey yapıyoruz. Bakın insanlar erkekler gördüğünde işte bilmem ne oluyor. Tahrik oluyorlarmış bilmem ne. O yüzden saklıyormuşuz saçlarımızı biz. Bu saçlarımızı gösterirsek biz cehennemde ateşler içinde yanacakmışız falan falan anlatıyorum, anlatıyorum. Çok çok çok şey. Sonra diyorum ki ya diyorum, o zaman bizi yaratan Allah diyorum neden bizi saçlı yarattı diyorum, hani kel yarataydı. Yani bize bu kadar iş güç niye verdi dedim. Şimdi böyle böyle. Sohbetler ediyoruz kadınlarla.

Özgür kendi eleştirel düşünüm sürecini yakın çevresindeki kadınlarla paylaşmış, onların dönüşümünde de aktif rol almıştır. Böylelikle yaşlı yengeler ve genç gelinler birlikte hareket etmiş, önce saçlarını açmış ardından pantolon giymeye başlamışlardır. Bu eylemlerin başlangıcında dinin ve kültürün kadınlara yüklediği toplumsal cinsiyet rollerine karşı köklü bir sorgulama süreci yatmaktadır. Bu süreç aynı zamanda kadınların birlikte okumalar yapıp hangi içeriğe neden ağladıklarını çözümlmelerini de içermektedir:

Ben eğitilmiş biriyim ya, ben Kuran'ı daha düzgün okuyorum falan. Bir de öğrenince böyle, tecvitli okuyunca da böyle. Hepsi ağlıyor. Ben dahil ağlıyorum. Önemli bir şey yapıyorum. Sonra, orada işte çelişki ile birlikte sohbetler devam ediyor. Ama bu sefer surelerin anlamını tartışıyoruz. En sonunda şeye vardık. Tamam. Bu ne kadar doğru? Mesela sureyi okurken o surenin anlamını okuyorum. Tamam normal okuyorum, yine ağlıyoruz. Sonra diyorum ki ya arkadaşlar niye ağladık bi ona bakalım şimdi anlamı ne. Anlamını okuyoruz, bizim ağlamamızı gerektirecek bir şey yok. Bizim öfkelenmemiz gerekiyor.

Eleştirel düşünüm ve sorgulama süreci Özgür'ün deneyiminin de işaret ettiği üzere birçok duyguya gebe bir süreçtir. Yalnızca rasyonel bir şekilde ilerleyen bir sorgulamanın ötesinde Özgür yaşadıklarına, kendisine belletilen bir dizi varsayımla birlikte üstüne yüklenenlere karşı itiraz geliştirmiş ve bunu diğer kadınların yaşamına da aksettirmiştir.

Cemre kendi dönüşüm sürecini sürekli sorular sorduğu ve hala sorgulamaktan vazgeçmediği bir dönem olarak tariflemiştir:

Bir sabah uyandım ve feministim ve her şeyi görüyorum gibi değil ama hala karşılaşmada, her süreçte sanırım sürekli o toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinden soru sormayı öğrendim ve feminist olduğumda öyle bir şey oldu. Yani herhangi bir ilişkinin bunlardan azade olmayacağını, herhangi bir karşılaşmanın dolayısıyla her

seferinde yeniden düşünmek, her seferinde bunun üzerine daha çok mesai yapmak, bazı soruları sormak.

Seher'in eleştirel düşünüm süreci de öfke ve çatışmayı içinde barındıran, kendisini aile bireyleri ve çevreyle kendisini karşı karşıya getiren ve kimliğinde köklü dönüşümler başlatan bir süreç olmuştur. Zira kendisi abisi ve abisinin eşinin de etkisiyle önce İslami bir kimlik benimsemekteyken sorgulamaları ona farklı bir yol açmıştır:

O zamanlar aslında ben bir ara şu süreci yaşamıştım. Yakın çevremde olduğu için abimin etkisi, İslamcı olduğumu söylemişim ya. Bir İslam'a kayış, bir dinle yakın ilgilenme süreci yaşamıştım ve bu süreç aslında abimin hem abimin eşinin etkisiyle, birlikte olmuştu. O dönemler aynı evde yaşıyorduk.

Fakat aynı dönemde Gezi parkı eylemleri nedeniyle farklı çevrelerle tanışan Seher eylemleri takip eder ve internetten meraklarına dair okumalar yapar. Bu meraklar farklı düşünce yapıları ile ilgilidir. Feminizm ve sosyalizm gibi ideolojilerin ne olduğunu anlamaya çalışır ve liseli politik bir grubun parçası olur. Bu dönem onun sorgulama dönemidir:

Feminist olduktan sonra aslında hem ailemi hem kendimi hem de çevremde olan ilişkileri bu süzgeçten geçirmeye başladım. Biraz şöyle olmuştu. Özellikle yaşla da ilgili olarak daha fazla sorgulama, daha fazla itiraz etme dönemleri yaşandı. Hem aile ilişkilerinde babama, abilerime hem de kuzenlerime, yakın çevreye, şu soruyu daha fazla sormaya başladım: 'Bunu niye sen yapmıyorsun? Elin mi yok?' Ya da işte 'bunu neden sen yapmıyorsun, bu kadar yetersiz misin?' Gibi o dönemler özellikle de yine toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden tabii ki bunlar, sorgulamaların ortaya çıktığı bir durum ortaya çıkmıştı ve bu sorular karşısında özellikle bu soruları erkeklere sorduğum zaman karşı tarafta çok büyük bir rahatsızlık uyandırdığını gözlemleyebiliyordum.

Kadınların anlatılarının da ortaya koyduğu üzere eleştirel düşünüm kadınların dönüştürücü öğrenme süreçlerinin en kritik bileşenlerinden biridir. Bu sorgulamalar referans çerçevesini değiştirme ve yeni bir referans çerçevesini benimseme ile birlikte kadınların yaşamında sürekli bir şekilde varlığını sürdürmekte adeta yeni kimliklerinin, feminist olmanın vazgeçilmez bir parçası haline gelmektedir. Bu sorgulamalar dönüştürücü öğrenmenin esaslı kavramlarından bir diğeri olan bilinçlenmenin de ayrılmaz bir parçasıdır.

Bilinçlenmenin (Conscientization) Rolü

Dönüştürücü öğrenme özü itibarı ile yetişkinin belli köklü sorunlar karşısında yeni perspektifler edinerek kimliğini işlemesini, sürekli bir özfarkındalıkla ve içgörü ile kendisini geliştirmesini konu edinir. “Dönüştürücü öğrenme olarak tanımlanan şeyin önemli bir kısmı kimliğimizin yeniden işlenmesidir. Düzeltme amacıyla varlığımızı sürekli kurcalamaktır” (Newman, 2012: 42). Bu kurcalama, onarmak üzere tekrar tekrar üzerine düşünme ve yeni düşünme ve eyleme biçimleri öğrenme süreci aynı zamanda bir bilinçlenme süreci olarak tarif edilebilir. Ancak bu bilinçlenme süreci Mezirow’un kuramında oldukça bireysel bir çerçevede ilerlerken Freireci bir dönüşümde kolektif bir seyir izler. Freire’nin conscientization kavramıyla ifade ettiği bilinçlenme sürecinde

öğrenenler ortak durumlarını hem içgüdüleriyle hem de entelektüel olarak incelerler. Şeyleri konuşmaksızın ve düşünmeksizin olduğu gibi kabul edilmiş halinden değiştirebilecekleri bir dünyaya açık bir şekilde ifade edilen ve tutkulu bir katılım haline kayarlar. Böylece Freire praksis olarak adlandırdığı düşünüm ve eylemin birleşimini tasarlamıştır. Dünyamızı –adını koyma- sahibi bir şekilde görebilme/anlayabilme sürecinde, açıklıkla ve yoğunlukla hissettiğimiz, düşündüğümüz ve yaptığımız yüksek bir bilinçlenme düzeyine erişiriz (Newman, 2012: 43).

Bu çalışmada kadınların dönüşümü hem bireysel düzlemde Mezirow’un kuramının tüm aşamalarına karşılık gelecek biçimde ilerlemiş hem de kadınlar toplumsal hareketlere aktif katılım gösterdikleri için Freireci bir bilinçlenme seyrini de içermiştir. Bu anlamda bilinçlenme olarak tarif ettikleri durumlar hem kendi bireysel hayatlarındaki rolleri ile ilgili köklü değişimler hem de toplumsal yaşama ilişkin köklü sorgulamalar ve dönüşümleri içermektedir.

Örneğin Nisa hem aile içindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerine yönelik bir farkındalık artışından hem de dini kabullerine dönük sorgulamalarla birlikte gelişen bilinç değişiminden söz etmektedir. Erkek kardeşinin eşinin ev içindeki sorumlulukları konusunda erkek kardeşine eşitlikçi davranma konusunda telkinlerde bulunan Nisa erkek kardeşinin eşine de kendi akademik çalışmaları konusunda destekleyici ve dayanışmacı tavırlar sergilemektedir. Nisa, aile içindeki kadınlara dönük bu tutumunu feminist bilinçle ilişkilendirmektedir:

Dedim ki ‘sen hiç bir şey yapmak zorunda değilsin şu an. Ya anneni çağır annen yapsın. Abime söyle abim yapsın. Sen evde zaten 6 yaşında bir çocuk var, okullar kapalı o çocukla ilgileniyorsun. Üstüne açık öğretimden normalde örgün eğitimdi açık öğretime döndü ya şimdi, bir tane daha üniversite okuyorsun. İkinci üniversite

okuyorsun, hamilesin.’ Dedim ‘senin şu an yapacağın hiç bir şey yok.’ Ama ben feminist olmasaydım, gelenekselci tavırla kalsaydım ona gelin olarak bakıp zulmetmezdim, karakterimde yok. Ama merhamet de göstermeyebilirdim. Hani bu kadar anlayışlı da olmayabilirdim. Farkındalığım arttı.

Nisa’nın kendi akademik çalışma alanındaki perspektifi de feminist bir bakış açısıyla köklü bir değişime uğramıştır. Bu alandaki değişimi bilinçlenme ile ilişkilidir:

İlahiyatta doktora yapıyorum. Türkiye’de din adına ne kadar çok erkek egemen, bizim yaşadığımız dindarlık değil, erkek egemen hüküm, bunu fark ettim. O yüzden mesela Kuran’ı okurken de feminist bir bakış açısıyla. (...) Yani Kuran’ı çevirin, Kuran 600 yıl sonra yazılmış bir kitap. 600 yıl önceki kelimelerle çevrilebilir mi? Çevrilemez. Kuran’ı oraya indirgememeliyiz belki de. Ama İncil’i Kuran’a göre bir daha tercüme edip Hıristiyanlardaki kadına bakış açısını değiştirmek konusunda çaba sarf ediyorum. Ben işin bu kısmından bakıyorum. Yani Kuran okumalarım bile değişti.(...) Yani feminizm bu anlamda benim bakış açımı, farkındalığımı, kadınlara, ezilmişlere, LGBT’lere olan şeyimi böyle, merhametimi geliştirdi gerçekten. Anlayışımı değiştirdi.

Nisa feminist okuma grubu içerisinde tartışmalara katıldıkça ve gruptaki feminist aktivist yanları olan kadınları gözlemledikçe gelişen feminist bilinci ile geleneksel tutumları ve varsayımlarını sürekli bir sorgulamaya tabi tutmaktadır. Nisa’nın değerlendirmelerinde feminist perspektifleri de sürekli sorgulamaya tabii tuttuğunu görmek mümkündür. Zira yorumlarını yaparken sürekli feminizme dair kendi perspektifi olduğunun da altını çizmektedir: “O yüzden mesela Kuran’ı okurken de feminist bir bakış açısıyla. Ama feminizmi benim feminizmim olarak kabul edin burada, genel feminizm değil.”

İçinde bulunduğu kadın örgütünde oldukça aktif roller alan Gazel ise kendi bilinçlenme sürecini öncelikle bireysel açıdan ele almaktadır:

Feminist olduktan sonra onu fark ettikten sonra özellikle hayat biraz böyle şekillendi benim açımdan. Ama şu kritikti bence. Kendi hayatıma sahip çıkabilmem, kendi kararlarımı veriyor olmam. Ya da mesela çok özgüven sahibi bir insan değildim. Halen daha onun şeyleri vardır. Kalıntıları, bir miktar, aşmış olsam da pek çoğunu kendi öz güvenimi tazeleyebilmem. Kendimi değerli bulmam. Kendimi anlamlı bulmam gibi şeylere yaramış oldu. Öyle bir farkındalık süreci geçirmiş oldum. İkisi aslında paralel, farkına varmak, mücadele etmek, sorunlarla boğuşmak derken öyle ilerledi, ilerliyor.

Sezen ise feminist bilinçlenme sürecini kolektif bir eylemle başlatmaktadır. Sol hafızada önemli konuma sahip erkeklerin erkekliğini diğer kadınlarla birlikte kamusal alanda sorgulamak Sezen’in bilinç dönüşümü için ilk çatlağı açan eylem olmuştur:

Biz de topluca 89 yılında İstanbul'da bir kadın kurultayı oldu. O kadın kurultayı benim için de bir milattır gerçekten. Çünkü sol hareketin içinden gelirken Nazım Hikmet, genel olarak hayat ve bazı insanlar vardır bizim için aman Allahım yani tabu. O genel kurulda kürsüdeki arkadaşlar Nazım Hikmet'in aslında kadınları nasıl incittiğini, feminist örgütlenmenin nasıl olması gerektiğini, bir sürü şeyler kırıldı. Hakikaten cam kırmak deriz ya, bir sürü şeyler kırıldı ve ben kendimi her seferinde sosyalist olarak İstanbul'daki kongreye gidip feminist olarak geri döndüm diye tarif edenlerdenim.

Bilinçlenme birçok kişi tarafından etrafındaki insanların geçmiş davranışları konusunda öncekine kıyasla daha derinlikli bir anlayış geliştirme olarak da tarif edilebilmektedir. Kadınlar daha önce çatışma içinde oldukları ebeveynlerini bilinçlendikten sonra daha fazla anlamaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin Aynur feodal tutumlara sahip iki eşli babasının bu tutumunu bile feminist bilinçlenme süreci ile anlayabildiğini, kendisinde ilk kez anlamlı bir karşılık bulan bir zemine oturabildiğini ifade etmiştir:

Bu bilinç en çok babamı anlamama yol açtı. Mesela ben babamı anlayamıyordum, anlamlandıramıyordum, o davranışlarını, iki eş olayını, ben onu anlamlandıramıyordum. Sürekli bir çatışma hali içerisindeydim. Sürekli anneyi koruma pozisyonunda. Feminist bilince kavuştuktan sonra onu anlamlandırmaya başladım. Davranış şekillerini anlamlandırmaya başladım. Çünkü feminizm yaşamı öğretiyor insana. Sadece böyle işte. Senin rollerini toplumsal cinsiyet rollerinin ötesinde neyi, niye, niçin yapıyor insanlar? Bununla nasıl baş edebilirsin? Çünkü feminist bilince kavuşmadan önce kaba bir erkeğe karşı çıkış söz konusuydu, anneye uygulanan işte şiddete karşı çıkıyorsun, ne bileyim toplum içerisinde kadınlara niye böyle yapıyorsunuz ve benzeri şeylere karşı çıkıyorsun ve kaba bir şeyle, niye iki evlilik yaptın, şu oldu bu oldu gibi? Ama feminist bilinç de tam geliştiği zaman onu da anlamlandırabiliyorsun, anneni de anlamlandırabiliyorsun. Üvey anne dediğin kişiyi de anlamlandırabiliyorsun, onun davranışlarını da çözebiliyorsun. Onunla da empati kurabiliyorsun. Çocukluğumdan beri bir empatik halim oldu benim üvey annemle, kıyamazdım pek. Ama büyüdükten sonra o aralarındaki çatışmayı, şunu ve benzeri şeylerin hepsini anlamlandırmaya başlıyorsun. Çevrendeki erkekleri anlamlandırmaya başlıyorsun, ama kızgınlığın geçmiyor.

Aynur'un ifade ettiği anlama hali toplumsal cinsiyet ilişkilerini, kadınlık ve erkekliğin kurgulanmış biçimlerini öğrenme ile ilişkilendirilebilir. Kişilerin kendilerini aşan bir şekilde sistemin onlara dayattıkları görevler ya da sağladıkları olanaklar çerçevesinde hareket ettiklerine dair bir bilinç edinmek Aynur'un çocukluk döneminde yaşadıklarını daha geniş bir perspektifle yeniden değerlendirebilmesine, bilinçlenmesine yol açmıştır.

Işık da kendi bilinçlenme sürecini bireysel olarak toplumda var olduğunu, bir yeri olduğunu anlamasıyla ilişkilendirmektedir:

İMECE ile tanıştıktan sonra ben, ben olduğumu öğrendim. Farkına vardım. Ne bileyim işte toplumda benim de bir yerim olduğunu, önce evde başlıyor zaten. Evde benim bir yerim olduğunu ve toplumda bir yerim olduğunu. Kadınlar, önce ya da şöyle söyleyeyim devrim yapmak için önce evden başlamamız lazım. Bunun farkına vardım, İMECE bunu fark ettirdi bana.

Işık yöneticiliğini yapmakta olduğu ev işçilerinin hakları için çalışan örgütte birçok eğitim almıştır. Bu eğitimlerin bilinçlenmesine katkılarının hem ev içi ilişkilerini düzenlemede hem de çalışma yaşamındaki haklarını öğrenmesi ve diğerleri ile paylaşmasında çok etkili olduğunu ifade etmiştir:

Bir sürü eğitimler verdik dernekte. Antalya'ya da dernek kurduk. Bir ofis açtık falan, o eğitimlerde mesela kadının emeği, görünmeyen emek, toplumsal cinsiyet, iş hukuku. Bir sürü eğitimler aldık. Bu eğitimlerden ister istemez bilgi alıyor insan. Farkına varıyor. Yani evde her işi benim yapmam gerekmiyor. Çünkü birlikte kullanıyoruz o evi. Birlikte kirletiyoruz, birlikte temizlememiz lazım. Yemeği birlikte yiyoruz. Ben tek başıma yemiyorum. Ben bir tencere yemek yapınca, onu 4 kişi paylaşıyoruz. O zaman masayı dördümüz hazırlanamamız lazım, birlikte toplamamız lazım. Yani birçok şeyi fark ettim.

Işık derneğe katılmadan önce kendi kararlarını almada, nereye gideceğine, ne gideceğine karar vermede hep çevresini gözetirken dernek faaliyetlerinin kendisinde yarattığı değişimin ardından çok daha bilinçli davranmaya başladığını söylemiştir:

Bilinçlenmeyle ilişkisi var. Yani benim hayatıma, ben 50 küsur yaşındayım. Yani benim kararı verecek yaşa sahibim ve akıla sahibim. Ne gideceğime, nereye gideceğime, ne yiyeceğime ne yemeyeceğime, ya da kiminle arkadaşlık edeceğime, kiminle etmeyeceğime. Yani ben bir bireyim dedim ve bunun farkına vardım ve kendi kararlarımı kendim verebiliyorum.

Gülşah bilinçlenme ve bununla birlikte gerçekleşen dönüşümün uzun sürede ve çevredeki insanları da gözlemleyerek gelişen bir süreç olduğunu vurgulamıştır. Bu, toplumsal cinsiyet açısından eşitlikçi normlar geliştirmeyi, bunu sekteye uğratan davranışlara sahip kişilerden uzaklaşmayı da içeren uzun soluklu ve çoğu zaman yavaş ilerleyen bir süreçtir:

Özellikle böyle sosyoloji, sosyal hizmet, psikoloji, bizim gibi bölümlerde okuyup gender dersleri alma şansları yoksa daha böyle sayısal bölümler diyeyim mühendislik gibi filan, hiç bu dersleri görmediği için, çok katı bir bakış açısı var ve haliyle tavırlar da ona göre oluyor. Yavaş yavaş böyle arkadaşlıklarım sonlandı.

Çünkü o tavrın çok yanlış olduğunu fark ettim ve daha yakın arkadaş çevresinde, daha o ilk çemberde bu şekilde davranan bir erkek, ev içinde, kız arkadaş olduğunda, ya da bizim ilişkimiz ilerlediğinde zarar görebileceğim bir noktadaydı diye düşündüm. Aynı şekilde de bu tarz belki o zaman fiziksel şiddet değildi ama bence psikolojik şiddetti hatta dijital şiddet. İşte nereye gittin fotoğrafını at bana, nereye gidiyorsun haber ver. Normal geliyordu, bu adlandırmayı yapabilene kadar ilk üniversite yıllarımda, ilk zamanlarda. Nasıl olsa herkes öyle yapıyordu, o yüzden sanki bu izin vermeye, haber vermeye, giyimine dikkat etme, benim istemediğim şeyleri hayatımdaki başka bir erkek istediği için yapmak çok anormal gelmiyordu. Tüm bunlar yavaş yavaş dönüştü. Daha sağlıklı bir ilişki nasıl olur? Bir kadın sınırlarını nasıl korur? Ya da bana işte kadın olduğum için yapma denen şeyler, hani sen biraz daha dikkat et denilen şeyleri yavaş yavaş yapmayı bıraktığımı fark edip geri yapmaya başlamam. Hepsi bundan sonraki süreçte oldu diye düşünüyorum. O kadar yavaş yavaş dönüşmüş ki geriye bakınca çok keskin bir çizgi yok orada. Yavaş yavaş bilinçlenme süreci gelmiş, sonra da refleks olmuş o dili kullanan insanları uyarmak, o tarz çevrelerden uzaklaşma. Daha bilinçli insanlarla artık görüşme. Arkadaşları da bilinçlendirmeye uğraşma, çevreye de anlatma. Hepsi, bütün bunlardan sonra bir süreç içerisinde dönüştü.

Bilinçlenmenin ya da Freireci bir ifadeyle vicdanileştirmenin önemli bir boyutu da etik tutumlar almak biçiminde kendini göstermektedir. Katılımcılardan bir kısmı yaşamın her anında kararlar alırken feminizmin kendileri için bir tür etik tutum kılavuzu işlevi gördüğünden söz etmiştir. Örneğin Sibel kendi yaşamına dair küçük bir karar alırken bile feminist kimliğiyle ilişkili bir etik tavır geliştirmeye özen gösterdiğini ifade etmiştir:

Böyle salınmaktan ziyade her zaman ona uygun yaşayamayacağını bilsen de, açık seçik ben feministim demek, sanki dedim ya böyle kararsızlık hallerini bile şey yapacak bir şey. Bir noktada iyi kötü bir karar verme şeyine gireceksin. Nasıl diyeyim? Gündelik ya da herhangi bir karar verme anında, bunu biliyor olmak, kendine feminist diyor olmak bazı kararsızlıkları bence üstünden alıyor gibi ya da daha kolay karar vermeni sağlıyor gibi. (ne gibi kararlar?) Mesela etik olabilir, politik olabilir. Özel hayatınla bile ilgili olsa birine yardım etme ya da etmeme. Bir konuda daha feminist karar verme. Feminist karar belki iyi bir tamlama olmadı ama şey demeye çalışıyorum, bu durumda ne yapmam gerekir sorusunu kendine sorarken çok saliselik bile olsa orada feminist öğretiye uygun kararı vermeni sağlıyor diye düşünüyorum. Belki her zaman değil. Yüz karardan yüzünü değil ama bence böyle bir etkisi oluyor.

Kadınların anlatılarının da ortaya koyduğu üzere bilinçlenme hem bireysel hem de toplumsal boyutları olan, çoğu zaman keskin sınırlarla ayrılması mümkün olmayan neredeyse sarmal ilerleyen bir öğrenme ve deneyimler silsilesidir. İlerleyen bölümlerde bilinçlenme ile ortaya çıkan bireysel ve toplumsal dönüşüm üzerinde daha detaylı bir şekilde durulmaktadır.

Dönüştürücü öğrenme kuramı içerisinde bireyin kendisini keşfetmesi ve bireysel dönüşüme odaklanma eğilimi özellikle ilk yıllarda hakimdir ancak buna yönelik eleştirilerle birlikte kuramın gelişiminde bireyin çevresiyle ve toplumla ilişkisi giderek daha fazla vurgulanmaya başlamıştır (bkz. Newman, 2004; Newman, 2014). Bu çalışma da bireysel dönüşümü katılımcıların çevre ile ilişkileri, diğer kadınlarla, aile ile ve kısacası toplumla ilişkileri ekseninde gerçekleşen bir fenomen olarak ele almaktadır. Zira çalışmada görüşülen kadınlar yalnızca kendi eylemleri üzerine düşünen bireyler değil toplumsal hareketlere ve kolektif eylemlere katılan, bu eylemleri örgütleyen ve nihayetinde toplumsal dönüşüm için harekete geçen, kendilerini özne olarak gören kadınlardır. Kadınların bu katılım süreçlerinde dönüşüm gösterdiği alanlar sistematik bir kolaylık olması amacıyla bireysel dönüşüm ve toplumsal dönüşümle ilişkilendirilerek ele alınmaktadır.

Perspektif Dönüşümü: Bireysel ve Toplumsal Boyutlar

Bu bölümde perspektif dönüşümünün kadınların yaşamlarına bireysel ve toplumsal yansımaları ele alınmaktadır.

Bireysel Dönüşüm

Kadınların deneyimledikleri bireysel dönüşümler dönüştürücü öğrenme kuramında eleştirel özdeşleşim ile ilişkili süreçleri içermektedir. Kadınlar yaşam deneyimlerine ilişkin varsayımlarını üzerine düşünür ve harekete geçerler. Dönüşmek bu süreçte ahlaki, örgütsel ve sistemik formlarda sorgulamalar yapmak ve epistemik bir çerçeve geliştirerek ona göre yeni roller ve referans çerçeveleri edinmeyi beraberinde getirmektedir. Kadınların doğrudan kendileri ile ilgili deneyimledikleri dönüşümler feministim demek, sınır koymayı öğrenmek, özne olmayı öğrenmek ve cinselliğe farklı bakmayı öğrenmek başlıkları altında ele alınmaktadır.

Feministim Demek: Bir Eşiği Aşmak ve Kendinle Barışmak. Kadınların dönüşümünde bir öncelik sonralık ilişkisinden söz etmek pek de anlamlı olmayabilir. Ancak kimliği tanımlamak ve kendisine feminist demek birçok kadın tarafından dönüşüm sürecinde kritik noktalardan biri olarak tarif edilmiştir. Zira kadınların başlangıçtaki feminist kimlik algısı çoğunlukla negatif sıfatlarla tarif edilen yıkıcı bir

imgeye sahiptir. Ancak kendi dönüşüm seyirlerinde kadınlar öncelikle bu imge üzerine düşünmekte ve bu imgeyle hesaplaşma sürecinde kendilerine feminist demektedirler. İpek bu adlandırma sürecinde kalıplar üzerine düşünmüştür. Eleştirilerle muhatap olabileceği kaygısı taşıdığını ancak feministim demeye başladığında kendisiyle barıştığını ifade etmiştir:

Kadın mücadelesi vermek aslında feminist mücadeleymiş ama onu adlandırırken bile, o etiketi koyarken bile korkuyormuşuz kendimize. Çünkü feminist dersem acaba bir şey mi derler, eleştirirler mi? (Kim?) Etrafta, erkekler mesela kendi örgütümün içinde bile feminist demek etiket şeyine girerken. Ya da en basitinden 8 Martta. Çünkü biz kendi içinde bulunduğumuz toplumda o feminizm, feminist dediğinde belli bir kalıp var ve sen onun içinde girmekten tedirgin olduğunda. Ama ben o ilk feminist dediğim an kendime feministim dediğimde, o aşama o özgüven aşamasını bir noktada aşmış oldum. Onun mesela etkisini hissetmişim. Bi de evet birisi şey dediğinde, ya bu da feminist feminist konuşuyor dediğinde evet feministim demek mesela gerçekten başka bir aşamaya götürüyor insanı. Kendinle barışma.

Küçümseme, aşağılama ve dışlama amacıyla kullanılan kelimeleri sahiplenme özellikle ötekileştirilen toplumsal grupların kullandığı bir mücadele biçimi olagelmıştır. Buna benzer bir şekilde kadınlar patriyarkanın bir bakıma lanetlediği bir kimliği, ideolojik bir adlandırmayı sahiplenirken yaşadıkları sancılar ve sonrasında kendilerini adlandırmayla birlikte gelen rahatlama ve kendinle barışmadan söz etmektedir. Leyla da bu durumu söylenmesi gerekenleri söyleme ve kendinle barışma olarak adlandırmaktadır: “Daha kendini bulma. Aslında düşündüğün değil de söylenmesi icap eden şeylerdir ya. Şimdi öyle değil. İnanmıyorsam hiç bir şeye destek olma şeyinde hissetmiyorum kendimi. Yanlışsa evet öyle olduğunu söylüyorum. Yani hiçbir baskı, otorite üzerimde. Kendini bulma, kendinle barışık olma.” Leyla’nın feminist olarak kendini adlandırmanın yarattığı değişime ilişkin tasviri dikkat çekicidir. Patriyarkal toplumun ve ilişkilerin kadınları parçalara ayırdığını düşünen Leyla, feminist bilgi ve kendini feminist olarak adlandırmanın kadının parçalanmış kimliğini bir araya getirdiğini ve böylelikle kadının kendisini yeniden oluşturmasını sağladığını vurgulamıştır. Ona göre bu parçaları birleştirme aynı zamanda bir kişisel devrim ortaya çıkarmaktadır:

Bu parçalanmışlık, senin kimliğini parçalıyor. Parçalanmış şeylerini bir araya getiriyorsun sonradan gibi hani. Böyle sağdan soldan parçalarını toplayıp böyle bir araya getirip kendini oluşturma gibi bi şey bu. Ama aslında en büyük devrimi kendi içinde yapmış oluyorsun. Bu da azımsanacak şeyler değil.

Kendine feministim demek aynı zamanda açıkça ideolojik bir duruşu, dünyayı anlamaya ilişkin çok belirgin kodları olan bir referans çerçevesini benimsemektir. Leyla varoluşa, toplumun yapılış biçimine ve iktidar mekanizmalarına ve toplumsal cinsiyetin bütün bu formülasyonda nerede konumlandırıldığına yönelik analiz ve politik öneriler geliştiren bu referans çerçevesi kadınları önceki hallerinden köklü farklılaşmalara ve dönüşüme taşıdığı için buradan kaynaklanan dönüşümü devrim ya da tersine dönme, sarsılma, kökten değişme anlamlarına gelen ‘subversion’ kelimesiyle de tarif etmiştir:

İlk başladığında küçük, çok küçük gruplardık. Hani marjinal denilecek az sayıda kadındık. İşte Bakanlığın önünde bi şey yapıyorsun hani bi avuç kadınsın. Ama orda etkisi fazlaydı. Etraftan geçen insanlar üzerindeki etkisi. Ya da basında bir metinde düzeltiyorum da subversion. Etkisi fazlaydı yaptığın işlerin, söylediğin sözün. Bunun bir nedeni de bu olabilir, bizim, etkisi fazla olması, bu çok köklü bir dönüşüm. Temel bir dönüşüm, diğer ideolojilerin, hareketlerin hiç birinin sağlamadığı bir dönüşüm. Aslında bunun anlamı nedir diye çok uğraştım, bazı yerlerde devrim, bazı yerlerde yıkmak, bazı yerlerde başka bir şey diye çevirmiş, epeyce bi dolaştım, en sonunda alt üst etme, altının, aslında o ayakların baş olması. Devirme o anlamda bi devirme. Altını üstüne getirme meselesi. Bu aslında çok altını üstüne getiren bi şey olduğu için belki, bu yola girdikten sonra bi geri dönüş ya da başka bi yere geçiş, hani gittiğin yer her neresiyse oraya da götürüyorsun ordaki bakışını.

Sınır Koymayı Öğrenmek. Neredeyse katılımcıların tamamı gruplara katılım ve özellikle de feminist bilgi edinmenin kendilerine sınır koyma konusunda çok şey öğrettiğini ifade etmiştir. Diğer insanlarla ilişki kurarken kendi alanını yaratabilmek, kendi sınırını koymak uzun süre farkında olunmayan ve bu nedenle türlü sorunlar yaşanmasına neden olan ve öğrenilmesi gereken bir beceri olarak tarif edilmiştir. Örneğin Sevinç gerek anne babası ile ilişki kurarken gerekse de partneri ve diğer arkadaşlarıyla ilişki kurarken önceden sorunlar yaşadığını ancak feminist okumalar ve bizzat kendisinin yaptığı öz savunma atölyeleri sayesinde özel alanını korumayı öğrendiğini ifade etmiştir:

İlk olarak mesela aileyle kurulan ilişkide kendimin özel alanı olabileceğini öğrenmiş oldum ve bu özel alanı kabul etmek zorunda olduklarını. Bunu yaratarak aslında kendime büyük bir rahatlama alanı, onlarla beraber yaşarken, onlardan kaçmak zorunda olmadığım, onlarla beraber yaşarken de aslında bir nefes alma alanımın olabileceğini görmüş oldum birazcık. Ebeveynlerini sürekli suçlama halini, şunu yaptı, bunu etti, bana böyle davrandı filan. Bunu yapmıyorum artık çünkü toplumda aslında toplumun yetiştirdiği bireyler ve kendilerinin sıkıştığı veya kendilerinin gördüğü şiddet sonucu aslında bu hale geldiler. Ve anlayabiliyorum mesela. O yüzden de önceki kadar, kin beslediğim nefret beslediğim bir hal yok.

Tamamen aslında, şu anda tabii benim üzerimde kurdukları baskıyı sürdürmediklerinden de kaynaklı. Onları anlayabildiğim, bir şekilde asgari düzeyde onlarla hayatımı sürdürebildiğim bir koşul yaratmış durumdayım aslında. Onların da beni kabullendiği bu şekilde.

Sevinç bu sayede çok daha sağlıklı ilişkiler kurabilmeye başladığını, mutlu olduğu bir yaşam biçimi kurmayı becerebildiğini hatta depresyondan bu öğrenmeler yoluyla çıktığını ifade etmiştir. Ancak bu öğrenme ve öğrendiklerini uygulama süreci hiç de kolay olmamıştır. Aile ile çatışmak, uzun süre görüşmemek gibi sıkıntılı durumların ardından mümkün olabildiği:

Ben bir yıl filan ailemle görüşmediğim bir hal oldu. Çok ciddi bir çatışma sürecinden sonra aslında o özel alanı yaratabildim. Hiç kolay bir şey değil tabii ki. Kişisel ilişkilerimde şey oluyor ya mesela. O özel alanı yaratamayınca ilişki kuramıyorsun. Çok basit. Ama ailede o şekilde olmuyor tabii ki. Bütün bağlarımı kopardığım ve bu şekilde aslında ya beni bu şekilde kabul edeceksiniz ya da ben hayatınızda olmayacağım. Bu şekilde bir dayatmayla ancak. Çünkü zaten onların istediği biçimde onların hayatında olduğumda ben depresyona giriyorum. Ben bunalımlı mutsuz bir insan oluyorum. Ve ben mutsuz bir insan olmak istemiyorum. Şu an çünkü gerçekten dediğim gibi ideal bir hayatım var çünkü. Tabii ki de kötü şeyler elbette yaşıyorum ama bunları çözebiliyorum, çözümsüz değil. Bunu bilmek beni çok rahatlatıyor.

Sevinç zorlu deneyimler yaşamış olsa da kendisini mutlu olabildiği bir şekilde çevresine kabul ettirebilmenin ve kendi alanını yaratabilmenin verdiği güçlenme duygusunu yaşamaktadır.

Gülşah feminist bilgiyle gerçekleşen dönüşümün ilk göstergelerinden birinin hoşlanmadığı arkadaşlık biçimlerine, kullanılan dile ve davranışlara karşı set çekmek olduğunu ifade etmiştir: “Bana karşı olan tavırlara daha rahat set çekebildiğimi fark ettim.” Gülşah bu sınır koyma eylemini kendisine karşı kız çocuk olduğu için sürekli müdahaleci davranışlar sergileyen babaannesine karşı da gerçekleştirebilmiştir:

Bunlar dönüştü. Şunu diyebildim ve bu konuda artık annemi aradan çektim, biraz araya ebeveynleri koyuyoruz. ‘Hayır babaanne, senin bu yaptığın yanlış ve bizim senden ayrı bir hayatımız var, burada 10 gün geçirdiğimiz için biz böyle yaşamıyoruz. Senin sinir olduğun bu kıyafetleri ben Ankara’da giyiyorum ve hiç haberin olmuyor.’ Ya da ‘evet yemek ayırt ediyorum ve bunları ömrüm boyunca yemeyeceğim. Ve özellikle de kız çocuğu olduğum için zaten yemeyeceğim.’

Feride ise kendisinde gerçekleşen dönüşümün kısa sürede gerçekleşmediğini ve öncelikle işe kendi alanını açmak ve sınırlarını koymak için mücadele etmekle başladığını vurgulamıştır:

Feminist olmak böyle birden bire çok kolay olan bir şey değil yani. Çok mücadele gerektiren bir şey. Ben kendi mücadelemi öncelikle kendi alanımda yaptım sanırım, yani ailemin içinde. Yani işte babama karşı onun bütün patriyarkal kodlarına karşı, çok kavga ederdim, o kadar çok kavga ederdim ki hatta şöyle söyleyeyim, 10 yaş var kardeşimle aramızda ve hep şey hissi vardır. Biraz o da teslim eder. Bütün mücadeleyi ben verdim ve o çok rahat diye. Ergenlikte, yetişkinliğe geçiş dönemi yaşadığı çünkü gerçekten hiç kavga etmesine gerek kalmamıştı. Yani belli kodlar oturdu. Yani benim neyi yapıp yapamayacağımın sınırlarını nerden çizecekleri, ya da çizip çizemeyecekleri, bunların bütün hepsinin hepsinin kavgasını ben lisede sanırım, lisede ve üniversitenin ilk yıllarında verdim. Çünkü yani kendini özerkleştirmek ve aile kodlarından. Annem gerçekten yani kendine feminist demese çok feminist çok eşitlikçi bakan bir kadındı ve hep bizi güçlendirme yolunu seçti. Hani babam da nispeten öyleydi ama çok fazla, Elazığlı işte, etek boyudur, akşam, ben sana güveniyorum ama sokaklar bilmem ne gibi böyle bir takım şeyler. Bütün bunların hepsinin kavgasını vere vere sanırım üniversiteye geldiğimde artık şey, tamam ben arkadaşımında kalıyorum. Ve böyle siz de bunu böyle kabul edeceksiniz. Ben şey örgütlenmesine gidiyorum. Size ancak destek olmak ya da merak ediyorsanız arayıp sormak düşer, bunların sınırları hep bu yıllarda çizildi. Çok benim için aileyi dönüştürücü bir şey oldu yani.

Feride'nin deneyiminde kendi alanını korumak için ebeveynlerine karşı verdiği mücadele kendisinden 10 yaş küçük kız kardeşi için de özgürleştirici olmuştur.

Sınır koymayı öğrenmek hayır demeyi öğrenmeyi de beraberinde getirmektedir. Nezihe feminizmle birlikte istemediği şeyleri ifade etmeyi, başkasına hayır demeyi öğrenmeye başladığını ifade etmiştir:

Emin olmadığımız şeyi yapıp yapmayacağımıza, hayır deyip diyemeyeceğimize, şey kolay hiç istemediğin bir şeyin, şiddetin önüne geldiği zaman ona hayır demek. Hayır, ilk anda hayır diyebilmek daha şey ama böyle bir o karşındakini incitmeyeyim, 'aman şimdi o da üzülmesin' noktasında hayır demeyi öğrenmek aslında daha feminizmle tanıştığım bir şey.

Sınır koymayı öğrenmek partnerle ve Sevinç'in örneğinde görüldüğü gibi diğer aile bireyleriyle derin çatışmaları beraberinde getirebilmektedir. Güneş de politik bir kadın grubunun çalışmalarına katılmaya başladığında öncekinden çok farklı bir yaşam biçimi kurmaya başladığını, örneğin sendika ile ve kadınlarla toplantılara katıldığını ve bu durumun kocasını çok öfkeliendirdiğini ifade etmiştir. Burada da ilişkide yeni sınırlar koyma ve kendi zamanını belirlemeye çalışma söz konusudur. Bu değişim Güneş açısından çok sayıda çatışma, yıkılma ve yeniden kurma eylemini beraberinde getirmiştir:

Her şey, her şey çok değişti. Her şey yani. Eşimin şu an da mesela, içtiğim suya bile karışırken, ben dışarı çok serbest çıkabiliyorum. Toplantım var deyip. Mesela

toplantıların ortasında beni on kere aramış mesela eşim, sendika toplantılarında falan. Şimdi mesela aramıyor, bana olan saygısı arttı. (...) İtığım suya bile karışırken eşim evde çok kavgalar oldu. Birkaç kez biz ayrıldık eşimle tekrar birleştik falan. Sonra şey arkadaşlarımın çok etkisi oldu. Savunma Ağı'ndaki arkadaşlarımın etkisi çok oldu. İşte eşim o yüzden geri çekilmek zorunda kaldı.

Güneş bu çatışma dolu dönemden değil geçmişte yapamadıklarından ötürü pişmanlık duymaktadır. Bu çatışma ve dönüşüm onda olumlu duygular yaratırken geçmişte başkalarının kurallarına göre yaşadığı dönem onu üzmektedir. Geçmişte ailesine ve kendisini kısıtlayan, sınırlarını ihlal eden kişilere karşı çıkamadığı için pişmanlık duymaktadır:

Bilmiyorum ama ben biraz ezilmişliğin verdiği şeyle ve o çok özgürlüğümü çok elimden almışlar. Hem eşim hem ailem, kendi ailem, eşimin ailesi çok çok baskılamışlar. O yüzden bir şeyler yapmakta çok geç kalmışım. Çok üzülüyorum mesela. Keşke çok daha erken dinlemeseymişim. Ucunda ne olacaktı ki? Belki dayak yerdim, belki bazı sıkıntılar yaşardım ama en azından hayata atılmış olurum, öğrenmiş olurum, bir şeyler yapmış olurum.

Kadınlardan ve kız çocuklarından çoğu zaman uyumlu ve itaatkar davranması beklenmekte, aile ve okul bu davranışı çoğunlukla pekiştirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle hayır demek kadınlar açısından çok da kolay olmayabilir. Feminist bilgi ise itiraz ve kabul etmeme konusunda kadınları oldukça güçlendirici bir etki sağlamaktadır. Yelda da en temelde feminizmle birlikte öğrendiği temel bilginin hayır deme ve sınır koyma olduğunu vurgulamıştır:

Yavaş yavaş galiba şey oluyor, o güven geliyor. Hayır, ben bunu böyle istiyorum. Yani bu böyle olmayacaksa bunu istemiyorum. Ya da benim kurallarım, kurallar değil de, benim sınırlarım burada başlıyor, burada bitiyor. Onları daha net çizme güvenini istiyorsun galiba kendinde. Galiba öyle bir değişim oluyor orada. Yani en azından bende öyle oldu.

Yelda kendi yaşam seyrinde çocuk yapma kararını da bu ilke doğrultusunda aldığını, çocuğun sorumluluğunu tam anlamıyla alması için eşiyile bir anlaşma yaptığını söylemiştir. Yelda feminist ilkeleri hayata geçirmek olarak da tanımladığı bu duruş sayesinde kendi değerleriyle tutarlılık içinde ve kendi sorumluluk sınırlarını belirleyerek feminist ebeveynliği hayata geçirmiştir:

Feminizm derken o bahsettiğimiz tüm o şeyleri. Bakım emeğidir, bakım emeği tartışmalarımızdır. İşte bu ev içi demokrasi, ev içi eşitlik meselesi bunlar. Bunların hepsini bir şekilde kendi hayatımda hayata geçirebildiğimi hissettim, bunu gördüm ve bunun için de başından beri dediğim gibi o sınırları çizmek meselesi. Belki orası

işin şeyi, hani daha önce de hissediyorsun ama nasıl yapacağını bilmiyorsun. Böyle bir güvensizlik yaşıyorsun. Kendimi feminist olarak tanımladığım için belki bu anlaşmayı başta ona sundum ve bu şekilde ilerledik.

Kadınların bireysel dönüşümlerinde kendilerine başkaları tarafından çizilen sınırları sorgulama ve bu sorgulama sonucunda kendi isteklerini keşfetmenin önemli bir aşama olduğu görülmektedir. İsteklerin tanımlanması ve kendini keşifle birlikte başkalarının ve toplumun taleplerinin kişinin sınırlarını çizmesine itiraz gelişmektedir. Bu noktada sınır koyma ve kendi alanını belirleme kişisel özgürlüğün elde edilmesi açısından kadınlar açısından oldukça gereklidir. Sınır çizmenin ve özel alanı belirlemenin kadınların özgüvenlerinin gelişmesine de olumlu etkileri olmaktadır.

Özsaygı ve Özgüven Duygusu Geliştirmek. Dönüştürücü öğrenme kişinin kimliği ve kendine ilişkin bakış açısında kritik değişimler geçirmesini içerebilir (Illeris, 2014). Nitekim bu çalışma kapsamında görüşme yapılan kadınların neredeyse tamamı katıldıkları çalışmaların öncelikle kendilerine bakışlarında değişikliklere yol açtığını, çoğu zaman düşük olan özgüvenlerinin gelişmesine neden olduğunu vurgulamışlardır. Örneğin Seher yaptığı çalışmaların özgüvenine katkısını şöyle ifade etmiştir:

Hem çevremdeki kadınlardan etkilenmek hem çevremdeki kadınları etkilemek bunlar tabii ki olumlu anlamda, mücadeleye kadın mücadelesine katkı anlamında bunlar bana güç katan şeyler oluyor. Beni gerçekten ileriye iten şeyler oluyor. İnsanın kendine güveni artıyor aslında. O özgüven sahibi olmak, kendini ifade edebiliyor olmak ya da buralarda dair en azından çaba sarf ediyor olmak hayatı yaşama biçimine bile çok fazla şey katıyor.

Gizem ise eylemlere ve çalışmalara katılmanın topluluk içinde konuşmak konusunda özgüvenini geliştirdiğini dile getirmiştir:

Her yapacağımız eylemde, davada filan kendimize görevlendirmeler çıkarıyoruz. Orada mesela konuşmayla ilgili bir şey olduğunda çok çekinirdim her zaman. Ama artık öyle değil yani. O da geliyor çünkü bu kadar şey yapınca deneyimleyince, artık konuşurum da diyorsun. Zaten biz bunları her gün yaşıyoruz, anlatmakta ne var ki diye düşünüyorsun yani.

Gizem açısından özgüveninin gelişmesinin bir diğer sonucu oldukça muhafazakar bir yerde yaşayan ailesinin yanından ayrılması ve kendi tercihleri doğrultusunda bir yaşam kurması olmuştur. Ailenin itirazlarına rağmen Gizem üniversiteyi bitirdikten sonra Ankara'da kalmayı sürdürmektedir:

Zaten o kadar büyük bir baskı var ki şu anda. Mezun oldun ve orda n'apıyorsun? İnsanlar bunu anlayamıyor asla. Akşam ablalarım sürekli mesaj atıyor, ya orda ne var? Sevdiğin mi orda? Anlayamıyorlar yani niye gelmiyorsun. Ama ben burada yaşamak istiyorum. Kendi hayatımı yaşamak istiyorum diye şey yapıyorum. Memlekete çağırıyorlar da şey diyorlar. 'Abin İstanbul'da, onun yanına niye taşınmıyorsun? Orada n'apıyorsun, okul da bitti.' Bizzat annemden de duyuyorum. İşte 'git orda, abin yalnız, birlikte yaşarsınız. Sen ona bakarsın.' Ama ben direniyorum gitmemek için.

Gizem'in özgüveninin gelişmesi aileden bağımsızlaşmasını ve kendisine yapılmaya çalışılan müdahaleleri bir süre sonra umursamamaya başlamasını da beraberinde getirmiştir:

Hiçbir zaman öyle içe kapanık biri değildim ama bir şeyden sonra, bizzat mücadelenin içine girdikten sonra, daha açık olduğumu düşünüyorum. Şeyi artık o kadar düşünmüyorum, eskiden düşünüyordum belki de yetişmiş olduğum yerle de ilgilidir. 'İnsanlar ne der' diye o kadar da düşünmüyorum. Memlekete giderken işte 'biraz daha dikkat edeyim kıyafetlerime, saçıma başıma' diye düşünmüyorum. Artık saldım onları. Ne düşünürlerse düşünsünler diye. Biraz kendim için yaşıyorum artık denilebilir.

Kadınların özgüvenlerinin artması Gizem'in örneğinde görüldüğü gibi yaşamlarına olan müdahalelere izin vermemelerine neden olmaktadır. Ayrıca diğer kadınlarla birlikte eşitlik mücadelesi yürütmek bu özgüveni sürekli tazeleyen bir etkiye de sahiptir. Bu birbirini destekleyen duygular sayesinde kadınlar istismara dayalı sorunlu ilişkilere son vermek için güç bulduklarını da ifade etmişlerdir. Örneğin Sevim kendisine güvenle bakmayı öğrenmesi sayesinde kötü bir ilişkisini bitirmeyi başardığını ve sonraki ilişkilerinde farklı tutumlar alabildiğini ifade etmiştir:

Kişisel böyle ilişkideki bakışım değiştiği için biraz daha kendine güvenle bakabiliyorsun. Ben o zaman mesela çok kötü bir ilişki yaşıyordum ama bu ilişkiyi bitirmemde feminizm bana hep destek oldu. Hani bitirebilmede. Böyle istismarı. Şu an onu hani her anlamda istismar olarak tanımladığım bir şey. Şimdi ifşaları okuyoruz ya böyle. Allahım diyorum biz neler yaşamışız? Ama bu işte çok sorgulamıyorduk. Ama ben kadın çalışmalarında buldukça öyle ama hemen olmadı. Hemen olmuyor. Çok zor onu dönüştürmek. Çok zamanla hani böyle çok acılar. Bir de şöyle acı çekerek biliyorsun çok kötü ama mesela bir bitiremiyorsun ilişkiyi. Gidemiyorsun böyle çok kahredici bir süreç ama ondan sonra ilişkilerim de çok farklılaştı.

Kadınların anlatılarında yaşadıkları bireysel dönüşüm konusunda en çok öne çıkardıkları başlıklardan bir diğeri de kendine güvenmeyi öğrenmekle ilişkili olarak kendi değerini bilmektir. Bu noktada cesaret etmek, birlikte hareket etmek,

yaşadıklarının adını koymak birbirini destekleyen öğrenmelere yol açmakta, özgüveni geliştirmekte ve kişinin kendi değerini bilmesine de yol açmaktadır. Örneğin Türkan yaşanan eşitsizliklerin adını koyma ve buna karşı mücadele etmeyi cesaret etmekle, bir grupla birlikte buna müdahale etme cüretiyle de özdeşleştirmiştir. Ona göre bu cesaret kendi değerini bilmekle de yakından ilişkilidir:

İlişkiler kişinin tavrıyla, sözünle oluşuyor. Kendi değerini biliyorsun. Ben, hep kadın olarak değerini bileceksin ve o insanlara da bildireceksin. Seni hizmetçi olarak göremez. Seni bişeyleri sürekli halı altına süpüren olarak göremez. Bu aslında şöyle başlıyor. Belli gruplara üye olmak ve sokakta bi şeyi savunmakla başlıyor. Cesaret etmekle başlıyor.

Cüret etmek, kadınların kendilerine güvenlerini arttıran ve tek başına hayatta bir şeylerin üstesinden gelebileceklerine olan inançlarını pekiştiren bir eylemdir. İpek yaşadığı tecavüz travmasının üstesinden gelebilmesinde kadınlarla yan yana olmanın kendisini güçlendiren etkisinin büyük bir rol oynadığını düşünmektedir. Bu güçlenmenin özgüvenini geliştirmesine yardımcı olduğunu dahası onu cesaretlendirdiğini ifade etmiştir:

Ama tek başına yapabilirsin bazı şeyleri. Üstesinden gelebilirsin. Aileme karşı durabilirim mesela bir koşulda. Bunun şeyi olabilir. Ya da bir haksızlıkla karşılaştığımda direkt şey yapabilirim. Yani aslında cesur olmayı öğretti bana. Bunu çok hala daha hissedebiliyorum. Ve az önce de söylemişim. Bu mağduriyetimi aslında cesarete dönüştürdüğüm bir hal oldu. Kimseye anlatamazken şu an gerektiğinde anlatabiliyorum bazı şeyleri. O şeyden korkmadan bahsedebiliyorum.

Sürekli biçimde korkunun telkin edildiği bir kültürel atmosferde cesaret ve korkmamak kadınlar açısından oldukça dönüştürücü etkiye sahip eylemlerdir. İpek kendisinde gerçekleşen bu köklü dönüşümü, içinde bulunduğu kadın gruplarıyla yaptığı çalışmaların ve feminist mücadelenin kendi bireysel yaşamına etkisi olarak tanımlamaktadır.

Ilgar ise feminist bilginin ve kendi yaptığı çalışmada yaşlı kadınların doğa ile ilişkisini gözlemlemenin kendisinde var oluşuna dair farkındalık oluşturduğunu ve bunun özgüvenini geliştirdiğini ifade etmiştir:

Ben olgunlaşma çağındayım. Olgunlaşma, mayalanma o fermantasyon aşaması diyeyim. Öyle görüyorum kendimi. 30'lu yaşlardan sonra o değişme başladığında, kendi var oluşunu fark edip, kadını ama kadınlık bir kötülük anlamında söylemiyorum. Kadını ama bir şey yaşamamışım modundan kadını ama her şeyime geldim aslında. Çünkü ben yaratanım. Ben hiçbir şey yokken bir şeyler

yapabilme kapasitesine sahibim. O spiritüel gücümün varlığını hissetmiş oldum yani. Hissettim aradım ve olduğu yerden çıkarıp buldum.

Ilgar açısından bu farkındalık bir özün keşfi, kadın olmanın anlamına dair yeni bir anlam üretmek olarak da ifade edilebilir. Gazel ise kendini bulma ile özgüvenin gelişmesinin birbiriyle ilişkili olarak ilerleyen eylemler olduğunu ifade etmiştir:

Şu kritikti bence. Kendi hayatıma sahip çıkabilmem, kendi kararlarımı veriyordum olmam. Ya da mesela çok özgüven sahibi bir insan değildim. Halen daha onun şeyleri vardır kalıntıları. Bir miktar aşmış olsam da pek çoğunu kendi öz güvenimi tazeleyebilmem. Kendimi değerli bulmam. Kendimi anlamlı bulmam gibi şeylere yaramış oldu. Öyle bir farkındalık süreci geçirmiş oldum.

Diğer kadınlarla birlikte çalışma yapmak kadınlara daha önce ortaya çıkma imkanı bulamamış potansiyellerini görme şansı tanımaktadır. Kendindeki potansiyelin açığa çıkması kadınları aynı zamanda kendilerine karşı olumlu duygular hissetmeye yöneltmektedir. Nitekim Işık çocukluğunda ailesinin sınırlı olanakları nedeniyle yeterli düzeyde eğitim alamadığı için bir dizi yokluk yaşamıştır ancak ev işçisi kadınlarla yaptığı sendikal çalışmalar sayesinde edindiği deneyimler onun özgüveninin artmasına dahası kendisiyle gurur duyduğu bir aşamaya gelmesine neden olmuştur:

Deneyim ediniyorum. Kendimle gurur duyuyorum. Mesela Almanya'ya gittim. Bremen Üniversitesi'nde oldu. İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nden akademisyenlerle gittim. Kendi kendime dönüp bakıyorum, şey görülüyor ya hep. Toplumda da ev işçisi ya da kadın, ben ev işçisiyim. Ama orada bir sürü akademisyenlerle birlikteydim. Çok büyük bir başarı. Bu da işte verdiğim mücadelenin karşılığı, bana geri dönüşü, kattığı şeyler.

Kadınların ifadelerinden de görüldüğü üzere katıldıkları feminist çalışma ve eylemler kadınların özgüvenlerinin artmasına, kendilerine dair olumlu duygular geliştirmelerine ve kendi değerlerinin farkına varmalarına yol açmıştır. Özgüven artışı ve kendine dair farkındalığın artışının bir diğer yansıması cinselliğe ilişkin bakış ve cinselliği yaşama biçimindeki dönüşümde kendisini göstermektedir.

Beden ve Cinsellik Algısında Dönüşüm. Daha önce özgürleştirici öğrenme bölümünde de ifade edildiği gibi kadınlar feminist çalışmalar ve kadınların eşitliği için yürütülen mücadelelere katıldıklarında kendi bedenlerine ilişkin algıları da köklü bir biçimde değişmeye başlamaktadır. Beden algısı ve cinselliğe ilişkin algı birbirini etkilemekte, kadın bedenini ve dolayısıyla cinselliğini kontrol altına alan mekanizmalar

deşifre edildikçe kadınların kendilerini tanımlarının yolu açılmaktadır. Çiğdem bu alanda zihninde gerçekleşen köklü değişimi daha önce cinselliğe ilişkin bildiklerini sarsan tartışmaların başlattığını ifade etmiştir:

Cinsellik içgüdüsel bir şey. Yemek içmek gibi bir hak. Dolayısıyla cinsel haz bir hak. Klitoris hak. Klitoral orgazm diye de bir şey var. Bütün bunlar bilince çıkıyor, çıktı o süreçlerde. Sonradan okumalar yapınca bunlar pekişti. Aa bundanmış, nedeni buymuş, altyapısında bu varmış. Bunları bilmiyordum mesela. Öğrenmiş oldum.

Cinsellikte hazzın bir hak olduğu anlayışı kadınların cinselliğe ilişkin perspektiflerini dönüştürmektedir. Örneğin Nezihe daha önce cinselliğe dair muhafazakar bir bakışa sahip olmadığını ancak edindiği yeni perspektifle cinsellikten keyif almanın yollarını aramaya başladığını ve cinsellik üzerine çok daha rahat konuşabilmeye başladığını ifade etmiştir:

Cinsellik açısından böyle bir muhafazakar değildim. Evlenmeden bilmem ne falan gibi halinde ya da rahat cinsellik yaşayamayan. Ama bir keyif almama dair cinsellikten çok şey değiştirdi. Kendim nasıl keyif alabileceğimi ve keyfimin peşine düşebileceğimi aslında cinsellik açısından. Yani bunun bir şey oldu. Bunun yollarını nasıl araştırıp seni bir çeşit cinsellik konusunda şey olsam da tabularım bilmem ne olmasam da bir merak, bir keşfe ve aslında konuşma rahatlığına da yapıp sürükleyen bir yerde oluyor feminizm aslında. Bunu daha rahat konuşulabilir oluyorsun. Hem bir sıkıntın olduğunda hem de gündelik hayat içersinde. Yine de az konuşsak da hala bir sürü şey açısından, yani kendi cinselliğimizin şeyine dair. Ama en çok sanırım keyif alma ve onu şey yapma, konuşma açısından bana bir şey olduğunu söyleyebilirim.

Kadınların yaptıkları atölye çalışmaları, kitap okuma buluşmaları, film tartışmaları ve gündelik sohbetler, öncesine kıyasla cinsellik üzerine daha rahat konuşabilir hale gelmelerine yol açmaktadır. Ayrıca feminizmin beden ve kimlik, cinsel yönelim tartışmalarını toplumsal alana açması birçok kişinin bu konulardaki algısını ve merakını da beslemektedir. Örneğin Cemre feminist olmanın kendisine toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine daha çok soru sormanın yolunu açtığını ve bu sorgulamalar sonucunda ilişki algısının kökten dönüştüğünü ifade etmiştir:

Süreçte sanırım sürekli o toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinden soru sormayı öğrendim ve feminist olduğumda öyle bir şey oldu. Yani herhangi bir ilişkinin bunlardan azade olmayacağını, herhangi bir karşılaşmanın dolayısıyla her seferinde yeniden düşünmek, her seferinde bunun üzerine daha çok mesai yapmak, bazı soruları sormak. ‘Bu bana neden kötü hissettiriyor? Yani birini kıskanabilirim, doğru ama neden kıskanıyorum’a kadar gibi sanırım. Tek eşli yaşamayı bıraktım arada böyle şeyler oldu.

Feride ise feminist bakış açısını benimsemenin birçok konuda olduğu gibi cinsellik konusunda da sistemi temel alan analizlerle bakmasına yol açtığını ifade etmiştir:

Son 5-6 yıldır mesela nonbinary falan gibi kavramlarla insanlar kendilerini tanımlamaya başladı. Beden ve cinselliği bir arada söylüyorum... Ya hep ya benim için şeydi zaten küçük yaştan beri pek böyle normatif kadınlık kodlarıyla çok uyuşan bir tip olmadım. (...) Sadece patriyarkal bir problem değil, aynı zamanda kapitalizme de içkin. Bunların iç içeliğine dair bir şey olduğunu da gördükçe yani işte bedenin metalaşması ne demek vs. Yani o zaman mesela kendi tüketim kültürünün, kendini sunma biçiminin vs. sanırım bunları bayağı doğrudan etkiledi diye düşünüyorum.

Kadınların anlatılarının ortaya koyduğu üzere feminist bilgi kadınların cinselliğe ilişkin önceki varsayımlarının sarsılmasına yol açmaktadır. Kadınlar yürüttükleri tartışmalar ve sorgulamalarla birlikte cinsellik konusunda öncekinden daha önyargısız ve farklı düşünme ve yaşama biçimlerine açık bir referans çerçevesi geliştirmektedirler.

Toplumsal Dönüşüm

Bu çalışma bağlamında dönüştürücü öğrenmenin toplumsal boyutundan söz ederken aslında kadınların toplumsal düzenin işleyişi ve kendilerinin bu işleyişe müdahale etme ve bu işleyişi dönüştürme konusundaki algılarının değişiminden söz etmekteyiz. Bu noktada Freireci bir dönüşüm, kadınlarda toplumsal hareketlere aktif bir şekilde katılımı geliştiren vicdanileşmenin (bilinçlenme- conscientization) boyutları incelenmektedir. Bu bağlamda gerçekleşen kapsamlı dönüşümler politik bir perspektif geliştirme, özne olmak ve dayanışmayı öğrenmek başlıkları altında ele alınmaktadır.

Politik Bir Perspektif Geliştirmek. Kadınların toplumsal dönüşüm konusunda söz söyler ve politika üretir haline gelmeleri elbette ki toplumsal yaşamın işleyişine ilişkin çözümlenmeleri ve geleceğin inşasına ilişkin önerileri olan politik bir perspektif benimsemeleriyle ilişkilidir. Toplumsal ilişkilerin kurgulanış ve yaşanış biçimlerine dair verili olanın her nüvesinin sorgulandığı bu yeni referans çerçevesini Seher mor bir pencere olarak adlandırmıştır:

Değişim biraz bence şöyle oldu. Her şeye biraz, önce bu pencereden bakmak. Bu pencereden tartıştırmak. Bunu bir at gözlüğü ya da resmin bütününe görememe üzerinden değil ama karşılaştığım olayları, durumları ya da dünyayı bu pencereden yorumluyorum. Çok fazla. Belki mor pencere diyebiliriz ama yani.

Sevinç ise bu yeni çerçeveyi hayatı dönüştürmek için yapıcı bir yol olarak betimlemiştir: “Feminizm aslında bunun için bir yol. Çok yapıcı da bir yol hayatı dönüştürmek için.” Kendini ve hayatı dönüştürmek için girilen bir yol olarak feminizm kadınların alternatif bir dünya üzerine düşüncelerini sağlayan güçlü araçlar sunmaktadır. Elbette ki bir kadın feminist olduğunda bir idealler toplumu yaratmış ya da şu an olduğundan bambaşka bir hale gelivermiş ve önceki çelişkilerden tamamen arınıvermiş değildir. Ancak Nezihe'nin de ifade ettiği gibi öncekine kıyasla oldukça farklı bir algı geliştirme söz konusudur:

Feminizm beni mükemmel bir insan mı yaptı? Ya da herhangi birimizi, değil. Hepimiz aynı toplumda yaşıyoruz, aynı az çok aynı değerlerle, yargılarla büyüdük. Bunlardan kurtulmaya, mücadele etmeye çalışıyoruz. Sonuç itibariyle ama en azından hani bir şeyleri farklı görmeye, değiştirmeye ve dönüştürmeye dair bir şeyimiz, hem daha açık bir algımız diyeceğim, hem kendi hayatımızda da dönüştürdüğümüz çok da şey var aslında.

Sevinç'e göre hayatı dönüştürmek aynı zamanda sorumluluk almayı gerektirmektedir. Feminist bir perspektif hayatın her alanında eşitlik için mücadele etmeyi, tüm ilişki biçimlerini dönüştürmeyi gerektirmektedir ancak birçok kadın belli nedenlerle bu sorumluluğu almayı istememektedir:

Mesela feminist bir yaşam sürmek atölyesinde ben biraz keşfetmişim. Bu sorumluluğu almak istemiyorlar. Mesela işte hayatlarının bu şekilde dönüştürmek istemiyor çoğu kişi. Çoğu kişi dediğim belli alanlarda. Mesela şey diyor, evet aileme karşı bunu yaparım ama sevgilime karşı bunu yapmam. Onunla eşit ilişki kurmak istemiyor bilerek yapıyor bunu çünkü kadının daha üstte olduğu otorite olduğu bir ilişki var. Bunu tercih etmek istiyor mesela.

Sevinç'in söz ettiği dönüşmek istememe hali Freire'nin ezilenlerin dönüşüm konusundaki korkularına dair sözlerini çağrıştırmaktadır: “Ezenin imajını içselleştirerek ezenlerin ilkelerini benimsemiş haldeki ezilenler, özgürlükten korkar haldedirler. Özgürlük onların bu imajı reddetmelerini, yerine özerkliği ve sorumluluğu getirmelerini gerektirirdi (Freire, 2006: 25). Feminist bir perspektifle dönüşmek her alanı kapsayan ve önceki varsayımları ve kabulleri sarsan bir deneyimler silsilesi olduğu için kadınlar bir takım ayrıcalıkları bırakmakta tereddüt etmekte, bildiklerini düşündükleri bir hayat biçimini eşitlik mücadelesine yeğleyebilmektedirler.

Elbette toplumsal dönüşümün faili olma çabası oldukça zorlu deneyimler ve çatışmalar, dışlanmalar ve sorunlara da gebe dir. Ancak kadınlar tüm zorluklara karşın özne olmakta inat etmektedirler. Zira Evrim'in de ifade ettiği gibi olacakları fark edip

olanları çözümledikten ve feminist perspektifi benimsedikten sonra geri dönüş mümkün değildir, yapılabilecek tek şey diğer kadınlarla birlikte mücadele etmektir:

Neden feminist kalmaya devam ettik? Bütün bunları çözebilmemizin tek ve yegane yolunun hani kadınlar olduğunu bildiğimiz için. (...) Daha çok acı çektik bence. Yani bütün bunların farkında olmadığınızda farkında olmadan yaşayıp geçiyorsunuz. Ama farkında olduğunuzda hani bütün o katmerlenmiş baskı şeylerini tek tek görüyorsunuz. Yani onun hani duygusal olarak da görüyorsunuz. İktisadi olarak da görüyorsunuz, işte bu emek süreçlerinde de görürsünüz. Görmediğimiz bir şeyi yok, alanı yok. Ve bütün bunları böyle Casandra sendromu, göre göre yaşıyorsunuz. Yani geldiğini görüyorsunuz. Kaçacak yer yok ama hani bunu değiştirmeye çalışmanın yolunu ve yöntemlerini de arıyorsunuz.

Evrin'in betimlediği biçimde değişim için yol ve yöntemleri aramak bu dönüşümün birden bire gerçekleşmeyeceğine dair bir içgörü geliştirmeyi de beraberinde getirmektedir. Cemre bu dönüşümü gerçekleştirmenin ancak yavaş ve sabırlı bir çabayla mümkün olduğunu feminizm sayesinde öğrendiğini ifade etmiştir. Politik bir özne olarak başka bir dünyanın mümkün olduğu düşüncesi geliştirebilmesi de feminizmle doğrudan ilişkilidir:

Öyle bir gece sabaha uyandığınızda hiçbir şeyin değişmeyeceğini ve onu ilmek ilmek örmeniz gerektiği ve aslında bunun bitmeyen bir süreç olduğunu öğrendim sanırım. Ve 'başka bir dünya mümkün'ü hayal etmeyi de sanırım feminizmle öğrendim. Yani verili kabul ettiğim bir sürü şeyin aslında verili olmadığı, dolayısıyla bunların bir noktada dönüşebilme ihtimali olduğu bilgisi. Devam etmek için önemli geliyor bana. Diğer türlü çok sıkıcı bir hayatı olurdu herhalde ya da çok umutsuz.

Gülce ise bir toplumsal mücadele grubu olarak feministlerin de iniş çıkış yaşadıklarını ancak feminizmin ve kadın mücadelesinin salt feministleri değil tüm kadınları etkileyen bir toplumsal dönüşüm için ilham ve güç kaynağı olmayı başardığını dile getirmiştir:

Kendinin feminist olduğunu ifade etmese bile pek çok feminist görüşten etkilendiğini gördüğüm en başta etrafımdaki insanlar, kadın arkadaşlarım. Kendini hiçbir zaman feminist olarak tanımlamamış ve belki de tanımlamayacak olan kadın arkadaşlarım çok feminizan hareketlerde, söylemlerde bulunmaya başladılar. Bu bile bakınca... Annem kendini hiçbir zaman feminist olarak tanımlamadı. Ama yani şu an bazı tutumları, ben kendime feminist dememe rağmen benden daha nitelikli.

Gizem kendi politik duruşunda kadın cinayetleri ve kadına yönelik şiddete karşı mücadelenin belirleyici olduğunu düşünmektedir. Gizem kadınların öldürülmesi

nedeniyle yaşadığı öfkeyle kadın mücadelesinde yer almakta ve bu sayede çaresizlik duygusunun yerine kararlılığı koymaktadır:

Her kadın öldürüldüğünde onu, bir şeyini hissediyorsun. O sana kırıklık, bir burukluk hissettiriyor ama bunun karşısında da mücadele eden milyonlarca kadın var. Yani nasıl diyim, güç alıyorum bu bende üzüntüden çok bir öfke. Bir eylemde ya da bir davada ya da kadının öldürüldüğü bir yere gidiyoruz. O zamanlarda içimde hep öfke çok fazla oluyor. Ya bu kadınlar yaşayabilirdi. Ve o kadınlar mücadele ederek yaşadılar. Bunun sonucunda öldürülüyorlar. Ceplerinde koruma kararıyla öldürülen kadınlar var. Ya da kendi hayatına dair karar vermek istediği için, boşanmak istediği için, hayır dediği için öldürülen kadınlar var. Bu böyle devam edemez. Etmemeli. Sürekli bunlar geliyor aklıma her bir kadın öldürüldüğünde. Her bir kadın şiddete uğradığında. Ve bu şey tepki olarak bir öfke birikiyor. Şeyi biliyorum yani, biz durduracağız. Bitireceğiz bu şiddeti. Yapmak zorundayız çünkü her yerde var. Kadınların evinde, bütün kamusal alanlarda, her yerde. Baş başayız bununla ve bütün kadınlar için durdurmamız gerekiyor. Kendi hayatını yaşamak için mücadele veren kadınlar için ve bizden sonraki ve bizim için de bunu yapmak zorundayız diye. Bunu bir kendime görev biliyorum diyebilirim. Ve yanımda her zaman kadınların da olacağını biliyorum. Omuz omuza kadınların olacağını da biliyorum.

Gizem'in "yapmak zorundayız" ve bu şiddeti "biz durduracağız" ifadesi kararlı bir politik özne haline geldiğine işaret etmektedir. Diğer bir deyişle Gizem katılımcı kadınların büyük bir kısmı gibi kendi eyleminin öznesi haline gelmiştir ve Kilgore'un ifadesiyle "faillik kavrayışı" geliştirmiştir. (Kilgore, 1999).

Özne Olmak: Politik Dönüşümün Kilidini Açmak. Kadınlar yaşamlarına yönelik çok boyutlu müdahaleler, politika değişiklikleri ve gündelik yaşamda karşılaştıkları her türlü eşitsizliğe karşı çıkmak için çeşitli gruplarda aktif mücadele yürütürken bir bakıma toplumsal dönüşümün aktif özneleri haline gelmektedirler. Feminist örgütlenme biçimleri toplumsal yaşama müdahalenin çok yönlü örneklerini ortaya koymaktadır. Bu durum ise kadınların kendilerini politik özneler olarak görmelerine yol açmaktadır. Örneğin Gülce feminist örgütlenmelerde çalışma yaparken ilk kez kendisini politik bir özne olarak görmeye başladığını ifade etmiştir: "Evet ben kendimi ilk defa bir politik özne gibi hissettim aslında bütün bu süreçlerde. Politik bir söz söylüyorsun ve bunun bir karşılığı var, insanlara yansıyor. Hem özel hayatında hem genelde yazdığınla ettiğinle filan bir şeylere ulaşıyorsun." Politik bir söz söylemek toplumsal yaşamın düzenlenişine dair düşüncelerini ve önerilerini kamusal alanda dile getirmek ve toplumsal değişim için yaşama müdahalede bulunmaktır. Dolayısıyla bu örgütlenmelerde kadınlar salt kendi yaşamlarını dönüştürmekle sınırlı kalmamakta diğerlerinin yaşamlarına dair politika

üretmektedirler. Diğer bir deyişle feminist ilişkilene biçimleri kadınları politik anlamda güçlendirmektedir.

Kadınların güçlenmesine ilişkin çalışmasında Williams (Williams, 1994; alıntılıyan Oxaal ve Baden, 1997: 1) gücü dört farklı şekilde tanımlamaktadır: 1- Bir şeyin üzerinde gücü olma (power over). 2- Bir şeyi yapmaya gücü olma (power to). 3- Birlikte gücü olma (power with). 4- İçten gelen güç (power within). Feminist bir çerçevede politik anlamda güçlenme ilk sıradaki güç ya da iktidar biçimini diğer güç biçimlerine dönüştürerek kadınları özneleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda ele alındığında kadınlar bir şeyi yapmaya dair güçleri olduğunun farkına varmakta ve o gücü birlikte toplumsal dönüşüm için kullanmaktadırlar. Leyla örneğin sosyalist bir örgütlenme deneyimindekinin aksine feminist olmanın aslında bir anlamda kendi içindeki güçle buluşmasına ve bir özne olmasına olanak sağladığını ifade etmiştir:

Hep bir kadın olarak sosyalist hareketin içinde hiçbir zaman kendimi orada bir esas özne gibi değil de hep böyle daha grup şeyine tabiydim. Grubun içinde. Tek başına hareket etme şeyim daha kısıtlıydı. (...) Daha önce bir topluluk içinde devrim yapmaya ya da kendini devrimci olarak tabir eden gençlerin içinde herhangi bir militansın ama buradaysa tek başına bile gittiğin her yeri dönüştüren bir özne haline gelebiliyorsun. O köklü bir değişim.

Özne olma meselesinin önemli bir yanını da toplumsal sorumluluk duygusunun gelişmesi oluşturmaktadır. Kadınlar Türkiye’de son yıllarda yoğun biçimde yaşanan kadın cinayetleri başta olmak üzere şiddetin artışı, kadınların yaşamına ve hukuksal haklarına verilen zararlar ve saldırılara karşı çıkmanın bir tür sorumluluk olduğunu düşünmektedir. Örneğin Gülşah çalıştığı kurumda yıllardır kadın eşitliği için mücadele eden diğer kadınların bunu derin bir sorumluluk duygusuyla yapmalarının kendisini de etkilediğini ifade etmiştir:

Süpürge (Uçan Süpürge Derneği) bir yandan İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi’yle beraber göçmen kız çocuklarının okullaştırılması için çalışıyor. Halime hanımı o aileleri çocuklarını okula göndermesi için ikna etmesini izlerken, orada belki de kaç çocuk ufak bir konuşmayla, sohbet güvenle okula başladı, inanılmaz bir şeydi. Sadece kız oldukları için gidemiyorlardı. Bir yandan buna kahroluyorsunuz bir yandan da demek ki bu aileler ikna edilebilir ve birileri bunu yapıyor. Bırakıp gitse ne olacak? O yıldığımız noktada ben kendime hep bunu hatırlattım. Mesela bir gün Halime Hanım da yılabilirdi. O kurumda çalışan birçok hocamız da vazgeçebilirdi. Onların da üzüldüğü mahvolduğu anlar olmuştur, eminim. Bu 90’ların başından beri, inanılmaz bir şey, bu 30 sene emek vermek. Ama herkes herhalde şeyi düşünüyor. Biz gitsek ne olacak? Herkes bir anda yılsa mesela. O kız belki okula gidemeyecek, o kadın onu izleyip evinden çıkamayacak, başka biri ev içi şiddetin ne olduğunu hiç öğrenemeyecek. Başka bir seçeneği

olduğunu bile duymayacak çünkü çoğu kadın belki de duymamış ve bilmiyor. Ve gerçekten de öyle.

Gülşah aslında burada politik özne olmanın başkalarının yaşamlarına dair doğrudan sorumluluk almak ve kararlı davranmakla ilişkili olduğunu hatırlatmaktadır. Üst üste gelebilen olumsuzluklar, kadınların yaşamını kısıtlamaya dönük hamleler elbette yıldıracı olabilmektedir. Ancak yılmamak politik özne olmanın önemli bir bileşenidir. Hâlihazırda “eşitlik için mücadele edenler yılırsa ne olur?” Bu, Sertap’ın da yürüttüğü mücadeleye ilişkin kararlılığını ve toplumu dönüştürmek için mücadele etme zorunluluğunu vurgularken dile getirdiği bir sorudur. Zira Sertap aslında kadınların toplumsal muhalefeti yüklediğini ve Türkiye’de olası değişimlerin esas öznelerinin kadınlar olduğunu düşünmektedir:

Kocaeli özelinde düşünüyorum. Şimdi gitsek bu alanlardan kim kalır? Yani burada direnecek kim var? Arada sendikalar toplanıyor. Onlar da bizim kadar kalabalık olmuyor. Biz burada yüz küsur kişiyle eylem yaptık geçenlerde. Eminim bence polisler de böyle düşünüyor. Yani çok güçlü bir hareket kadın hareketi de. O adliyelerden biz çıksak kim kalır? Savcılar, hakimler, avukatlar, suçlular kimlerle uğraşır, kimseyle uğraşamaz! O konuda da çok gücümüzü farkına vardım yani. Yani küçükken siyasi parti, siyaset benim için çok büyük şeylerdi, öğrenmeye çalışıyoruz işte. O ne bu ne falan diye. Şu an benim gözümde çok küçükler. Ben güçlü görüyorum kendimizi. Asıl muhalefetin kadınlar olduğunu düşünüyorum. Bunu değiştirdi bende.

Kadınları değişimin ve toplumsal dönüşümün esas özneleri olarak görmek özellikle daha önceki varsayımlarında örneğin sosyalist perspektife sahip kadınlar açısından dikkat çekici bir dönüşüme işaret etmektedir. Toplumsal hareketlere ilk olarak sol sosyalist örgütlerde katılmış kadınlar feminist olmadan önce toplumsal dönüşümün sosyalist devrimle gerçekleştirilebileceğini düşündüklerini ancak feministleşirken bu bakışın sarsıldığını ifade etmişlerdir. İçinde buldukları yapıların toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından daha muhafazakâr yapılarla taşıdığı ortaklıkları fark etmeleri ve esaslı bir dönüşümün ancak kadınların müdahalesiyle mümkün olabileceği düşüncesi onların politik dönüşümde kritik rol oynamıştır. Aynur bu sarsılma ve dönüşümü şöyle ifade etmiştir: “Feminizmden en önemli öğrendiğim şey hani ‘sosyalizm gelecek herkes kurtulacak. Kadınlar da kurtulacak, erkekler de kurtulacak, herkes eşit olacak’ ve benzeri söyleminin aslında çok havada kalan, aslında böyle bir şeyin hiç olmayacağını öğrendim.” Aynur’un varsayımları öğretmen sendikasında yaptığı çalışmalar sırasında erkeklerin cinsiyet eşitliği politikalarına karşı direnişlerini gözlemlerken ve kadınlarla

birlikte bu direnci kırmak için çaba harcarken köklü bir dönüşüme uğramıştır. Evrim de kendi varsayımlarına ilişkin benzer bir dönüşümü şu sözlerle ifade etmiştir:

Neden feminist olduk? Aslında bizi feminist yapan şey bütün o ezilmişliklerimizin ortaklığını ve nedenini kavramaktı. Neden feminist kalmaya devam ettik? Bütün bunları çözebilmemizin tek ve yegane yolunun hani kadınlar olduğunu bildiğimiz için. Var mı? Yani bizleri kurtarabilecek bir adam var mı? Yok. Bizi kimse de kurtaramaz bizden başka yani.

Kadınları kadınlardan başka kurtaracak kimse yoktur. Diğer bir deyişle kadınların dönüşümün öznesi olması toplumsal yaşamı dönüştürebilmek için şarttır.

Kadınlar çoğu zaman ailelerinde genel olarak da toplumda erkeklerle eşit değer görmediklerini zamanla fark etmektedirler. Feminizm bu ikincilleştirmenin adını koymak ve nedenlerini kavramanın yollarını da göstermektedir. Bu kavrayış politik özne olmanın bir diğer gereğidir. Ayrıca bu kavrayış hem özel alanda hem kamusal alanda her tür ilişki biçimine müdahale etmeyi beraberinde getirmektedir. Örneğin Nezihe anne babasının ilişkisinde babasının sürekli annesinin tercihlerini görmezden gelişini, ev işleri konusunda onu ikincilleştirmesini gözlemleyerek büyümüştür. Bunların adını koymaya ve dahası bu ilişki biçimine müdahale etmeye feminist bilinç edindikten sonra başlamıştır: “Bütün o ilişkilene biçimlerini görüyor oluyorsun. Bütün onların aslında seni orada çocukluğundan beri rahatsız eden bir şey var ama onun sebebini de görüyor oluyorsun. Ona daha başka müdahale eden bir yerde oluyorsun.” Bu müdahale babasıyla gerilimli bir ilişki sürdürmesine neden olsa da Nezihe kendisini ifade etmekten çekinmemektedir:

Babam bir kanal izliyordu. Annem onu izlemek istemiyordu. Bir şey dedim böyle bir tartışmaların arasında. Sonra babam da ben karıştım diye şey yaptı. Dedi ki ‘sen geldiğinden beri zaten huzurumuz kaçtı bizim. Biz mutlu mutlu yaşıyorduk. Sen geldin çomak sokuyorsun’ falan gibi bir şeyler söyledi. Öyle bir tatilde yanlarına gitmişim. Ben dedim ki ‘ya sizin mutluluğunuz değil sizin mutluluğun o. Sen ne istiyorsan o oluyor’ falan gibi bir şey dedim. O an annem hiçbir şey demedi ama sonrasında şeyi söyledi. ‘Çok güzel söyledin. Senin mutluluğun falan’ diye bana söyledi. Dolayısıyla ama bütün o ilişkilene biçimlerini görüyor oluyorsun.

Nezihe’nin aile içinde babasına karşı gösterdiği kararlılığı kadınlar hayatın her alanında başka biçimlerde göstermekte ve alınan kararlara müdahale etmekte, hayatı şekillendirmektedirler. Örneğin Arzu okulda, yerel yönetimde ya da başka herhangi bir yerde yalnızca bir kişi bile olsa feminist bir kadının etrafındaki insanları değiştirme gücü olduğunu vurgulamaktadır:

Menteşe Kent Konseyi Kadın Meclisi olarak ben oraya giderken ya da Yürütme Kurulu üyesiyiz aynı zamanda orada da temsiliyetimiz var. Yürütme Kurulu'ndaki arkadaşlarımın hepsiyle konuşurken feminist olduğumu çok iyi bilirler. Konuşmalarına sözlerine çok dikkat ederler. Ve her konuda kadınla ilgili meselede danışılır. Ne yapmamız lazım, nasıl bir yol izlememiz lazım? Ya da çok açık eleştirebiliriz. Burada çok cinsiyetçi bir dil kullanıyorsunuz. Bu böyle dediğimizde okumaya başladılar, eğitime katılmaya başladılar. *Feminist bir kadın etrafındaki insanları da değiştiriyor.*

Arzu politik bir özne olarak okulda olmanın ayrı bir güç alanı açtığını ve dönüştürme potansiyeli taşıdığını da düşünmektedir:

Ben sınıfın gücüne çok inanan bir insanım. İşimi çok severek yapıyorum. Üniversitedeki işimi ve şunu söylüyorum. Biz örgütlü mücadele içinde birbirimize benzeyen insanlarla temas ediyoruz. Ama sınıfta Türkiye'nin her yerinden gelen insanlar var. Özellikle de bir kamu üniversitesindeyseniz. Her sınıfa girdiğimde ben 60 tane 100 tane öğrenciye dokunuyorum. Konularımın, bütün konularımın içinde bir toplumsal cinsiyet başlığı vardır. Sağlık politikalarına toplumsal cinsiyet bakış açısı, iş sağlığı ve güvenliğini anlatırken cinsiyetli bir tarih bakış açısıyla anlatırım. Mutlaka bir iki ünite de bu konuşulur, sınıfta tartışılır.

Gerek bir hoca olarak kendisini açık bir şekilde konumlandırışı gerekse de sınıfı toplumsal cinsiyet eşitliği üzerine tartışmaların gerçekleştiği bir mekâna dönüştürüyor oluşu Arzu'yu başkalarının dönüşümü açısından önemli bir kaynağa da dönüştürmektedir.

Politik özne olma hali taciz başta olmak üzere çeşitli sorunları kişiselleştirmeden politik bir sorunsal olarak ele alma açısından da kadınları güçlendirebilmektedir. Sertap kadın mücadelesinin aktif bir parçası olmanın kendisini politikleştirdiğini ve bunun yaşadığı tacizi soğukkanlılıkla ele almasına neden olduğunu ifade etmiştir. Ona göre kendi yaşadıklarına politik bir perspektifle bakamayan birçok kadın tacizi salt kendisine yapılmış bir saldırı olarak nitelendirmektedir. Oysaki Sertap tacizi salt kendi yaşadığı olağanüstü bir durum olarak değil tüm kadınların çeşitli mekân ve zamanlarda yaşadığı sistem kaynaklı bir sorun olarak adlandırmış ve bu nedenle görece daha az etkilenmiştir:

Ben örgütlü mücadeleyken böyle bir şey yaşadığım için bunun benim gibi milyonlarca kadının başına geldiğini de biliyordum. (...) Örgütsüz arkadaşlarımdı çünkü normal gündelik yaşantımda görüştüğüm arkadaşlarımdı. Herkes böyle bir dehşete düşmüş. Çünkü zannediyorlar ki ilk defa yakınlarında böyle bir şey oldu. Oysaki diğer yakın arkadaşlarımızın da başına böyle şeyler geliyor. Herkesin başına böyle şeyler geliyor. Sadece insanlar dile getirmiyor. Ben bazı şeyleri güvendiğim için dile getirebildim rahatlıkla arkadaşlarıma açabildim konuyu. (...) Kendimde de bunun değiştiğini fark ettim. Belki ben örgütlü mücadelenin içinde olmasaydım belki ben de büyük bir tepki verecektim, etkilenecektim. Ama bu bizi o kadar çok,

beni o kadar çok değiştirmiş ki, politikleştirmiş ve bazı duygularımı değiştirmiş. Bazı şeylerden güç almışım. Bazı şeyleri kabullenmişim, bazı şeyleri kabullenmemişim tabii ki ama çok uç olarak beni değiştirdiğini fark ettim.

Dayanışma ve Kadınlara Yönelik Tutum Değişikliği. Kadınların büyük bir kısmı feminist çalışmalar yapma ve kadın mücadelesi yürütme sürecinde diğer kadınlara dönük algılarının ve bakış açılarının dönüştüğünü ifade etmiştir. Örneğin Aynur kendisinde gerçekleşen en önemli dönüşümü kadınlara yakınlaşmak ifadesiyle tanımlamıştır:

Kadınlara daha yakın oldum. Bu olabilir, bunu bu şekilde tanımlayabilirim. Kendime dair o bilinçlenme olayı tamamen geliştikten sonra çok daha fazla söz söyleyebilir oldum. Bulduğum ortamlar içerisinde yaşamsal olarak var ettiğim şeyi sözel olarak da birçok ortamda var etmeye başladım ve bunun mücadelesini bütün kadınlar adına vermeye başladım. Dar çevre içerisinde kendim için. Ama kendimi feminist olarak tanımladıktan sonra toplumsal olarak bunun mücadelesinin verilmesi gerektiğinin algısı gelişti.

Kadın dayanışması olarak da ifade edilebilen kadınlara dönük anlama ve birlikte mücadele etme duygusunun gelişmesi özellikle de kadın düşmanlığının sonuçlarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu kültürel atmosferde kritik bir dönüşüm olarak tanımlanabilir. Kadınların birbirini desteklemeleri güvenli mücadele ortamları için oldukça ihtiyaç duyulan bir haldir. Örneğin Sevim zaman zaman sekteye uğrasa da sıklıkla yaşadığı kadın dayanışmasının kendisini güvende hissettirdiğini, kadın dayanışmasına duyduğu güven ve bunun gerekliliğine olan inancı nedeniyle sorunlu durumlarda bile kadınlardan yana tavır sergilemenin kendisini güçlendirdiğini ifade etmiştir:

Yani çok güzel kadın arkadaşlarım oldu. Bir kadın dayanışmasını çok yaşadığım anlar oldu. (...) Yani yeni bir yolda yani feminizmle yürüdüğüm zaman kendimi daha güvenli hissettim. (...) Evlendim de ama ayrıldım. Hani böyle hiç şey yapmadım. Mesela bu benim için kadın bakış açısıyla bakmanın çok önemli olduğunu düşünüyorum. Ayrılmama neden olan eşimin başka biriyle ilişkisiydi. O zaman çok fark ettim. Yani hiç o kadına ben bir öfke duymadım. Yani kızgınlığımı benimle olma sözü veren kişiyeydi, o kadına değildi. O beni mesela çok ayakta tuttu. Şey oldu, daha güçlendirdi öyle diyeyim. En çok kişisel hayatımda böyle bir şeyi deneyimledim.

Kadın dayanışması kadınlar arasında birbirini anlama, birbirini patriyarkal değerlerle yargılamama ve birbirini güçlendirme çabasını içermektedir. Ancak anlatıların da ortaya koyduğu üzere dayanışma kendiliğinden gelişen bir olgu değil

gözlenen, üzerine düşünölen ve öğrenilen bir davranış biçimidir. Örneğin Işık'a göre ev emekçileri sendikasında kadınlara verilen eğitimler sonucunda kadınlar dayanışmayı öğrenmiş ve işsizlik sorununun ev işçileri açısından yaşamsal düzeyde zorluklara yol açtığı pandemi dönemde kadınlar birbirleri ile dayanışma içinde olmuşlardır:

Dayanışma da var mesela. Kadının işi yok. Birine iş çıktı ama diğer arkadaşımı da götürüyor, paylaşıyor parayı, aldığı o günkü ücreti. Kendinin de ihtiyacı var aslında. Ama işte zaten günöbirlik yaşıyoruz ya ev işçileri. En azından ben bugün ekmek paramı kazandım. Arkadaşım da ekmek parası kazansın, çocuklarına evine ekmek götürsün diye o günkü yevmiyesini paylaşan arkadaşlarımız çoktur.

Kadınların birbirleriyle dayanışması travmatik durumlarla mücadele ederken özellikle önem kazanmaktadır. Örneğin İpek travmatik tecavüz deneyimini yaşadığı İzmir'e bir daha hiç gitmeyeceğini düşünürken kadın mücadelesinin parçası olmanın verdiği güçle, dayanışma sayesinde yalnız olmadığı duygusuyla İzmir'e güçlenmiş bir şekilde geri dönmeyi planlamaktadır:

İzmir'de yaşamıştım ben o şeyi. İzmir'e gidemiyordum uzun zamandır. Ama mesela orada bile, en yakın arkadaşım, kız kardeş şeyinde olduğum, ona güvenerek gidebildim İzmir'e. Ve orada yürürken mesela aklıma geliyordu. Ama ya İpek, karşına çıksa ne olacak, sen ona tokatı da yapıştırırısın, bağırırısın da şey de yaparsın. Belki kadın mücadelesi vermeseydim bunu yapamazdım. Gidemezdim belki yıllarca İzmir'e bunu yaşadıktan sonra. Benim Ankara yazma sebeplerimden biri de aslında İzmir'e bir daha gitmemek içindi. Ama şu an hani fark ediyorum aslında ve şey kararı aldım. Mezun olur olmaz İzmir'de yaşayacağım. Ne olursa olsun. İsterse karşıma çıksın, isterse yan yana şey olsun. Ben yapabilirim. 'Başarabilirim'i gösterdim. Bu benim için gerçekten kadın mücadelesinin bir parçası oldu bence.

Yan yanalık ve birbiri ile dayanışma olumsuz duyguları yenme ve cesaret duygusu geliştirmede de önemli roller oynamaktadır. Örneğin Özgür oldukça muhafazakar bir yerde kadınlarla Kuran okurken yaşamaya başladığı dönüşüm sürecinin özünde korkutucu olduğunu ancak birbirinden güç alan bir kadın grubunun ve bu kadın dayanışmasının dönüşümü mümkün kılabildiğini ifade etmiştir. Dahası Özgür boşandıktan sonra yalnız kaldığında önceki süreçte yaşadığı kadın dayanışmasının ne denli güçlendirici olduğunu fark etmiştir:

Adının feministlik olduğunu bilmiyorduk. Sade biz bunu istiyoruz diyoruz. O kadar biliyorduk. Tabii her konuda yine bu kadar fevri davranamıyorsun yani bir taraftan bunları yaparken bir taraftan da o toplum değerlerini bırakmıyorsun elinden, yani gerçekten korkuyorsun. Ben boşanıncaya kadar öyle bir korku yaşamadım yani. Kadınlık korkusu yaşamadım. Aslında yaptıklarımı hem kendim için yapıyorum

hem de işte ben saçımı açtığımda mahalledeki hepimizin saçımızı birlikte açmamız, birlikte örgütlenmemiz, birlikte bir şeyler yapmamız, imeceler yapıyoruz. İşlerimizi birlikte yapıyoruz. Oradaki kadının kadınla barışık yaşaması o kadar mutlu ediyordu ki beni, inanılmaz huzur buluyordum. Çok güçlü hissediyordum kendimi.

Sevinç ise dayanışmanın politik özne olmayı besleyen ve insanın yükünü hafifleten bir ilişki hali olduğunun altını çizmiştir. Politik bir özne olmak Sevinç için sorumluluk almak anlamına gelmektedir ancak dayanışmayı öğrenmesinin ardından bu sorumluluğu tek başına üstlenmek zorunda olmadığını idrak etmiştir:

Ama feminizmle tanışmam ya da kendimi feminist olarak tanımlamam şey demek oluyordu benim için aslında, bir sorumluluk almak hayatını dönüştürmek için. Kendi ayakların üzerinde durmak için bir sorumluluk almak olduğu için beni çok güçlendirdi. Ve bunların o kendi başına ayakta durma halini aslında tek başına yapmak zorunda olmadığımı da fark ettim. Çünkü yanımda yüzlerce kadın var. Veya en yakın arkadaşlarım da feminist olduğu için dayanabileceğim birçok kadın var. O beni çok güçlendirmişti. Kadın dayanışmasını bulmuş oldum aslında feminist olunca. Ve yalnız olmadığımı, bunlara karşı bir erkek üzerinden değil de kadınlar üzerinden veya kendim üzerinden aslında kendimi var edebileceğimi keşfetmiş oldum.

Gülce açısından ise dayanışma feminist politika üretirken oldukça yoğun ve sert tartışmalar yürüttükten sonra birbirinin omzunda ağlayabilmek ve birlikte eğlenebilmektir:

Örgütte ya da çevrede olmanın en benim için mutlu edici tarafı bir yandan nasıl bir politika örsek diye konuşuyorsun uzun uzun ve bunlar bazen böyle saatlerce süren gerçekten çok böyle kavgalı diyebileceğim toplantılar oluyor. Ama işte ondan sonra toplantı bittikten sonra hep beraber denize girip akşam rakını içip ondan sonra halay çekiyorsun falan filan yani. Birbirinin omzunda da ağlayabiliyorsun, ‘tişörtümü unuttuğum bana tişörtünü ver’ diyorsun. Yani böyle bir politika ama ciddi bir politika üretilen bir yer de bir taraftan. Bu hayatla politikanın birbirinin içersine bu kadar girmiş olması gerçekten benim için o zaman da çok önemliydi şimdi de öyle.

Gülce’nin tanımından hareketle dayanışma hayatın olduğu haliyle politika üretirken yaşanabilmesi, birbirine güven ve çok katmanlı bir anlayış derinliği geliştirmektir.

Dicle ise kadın dayanışmasının kadınları zinde tuttuğunu, birbirinden öğrenmenin en temel aracı olduğunu ve kadınlar bu dayanışma sayesinde sürekli yeni yöntemler geliştirebildiğini düşünmektedir:

Kadın mücadelesinde erkeklerden öğrenmiyoruz mücadele etmeyi. Kendimizden öğreniyoruz, kadından öğreniyoruz dayanışmayı, ortaklaşmayı, mücadeleyi. O açıdan seni güçte tutuyor, zinde de tutuyor ve umut da veriyor. Mesela moral

motivasyon olarak da nasıl diyeyim... ‘Çalışmayı bırakayım, iyi gitmiyor, bu kadar sorun oluyor bilmiyorum ne’ dediğim çok az zaman oldu ama daha çok hani mücadele edersek daha çok geliştirebiliriz, geliştirebiliriz. Mesela o açıdan bende azim, moral, motivasyon ve gerçekten hani birçok konuda da gelişiyor insan yetişiyor da insan, pişiyor da diyelim. Birçok noktada da ben çok şey öğrendim, öğreniyorum. Ben her zaman kendimi bi öğrenci olarak kadın mücadelesinde gördüm hala da öyle görüyorum. Yani her gün yeni bir şey öğrenmeye çalışıyorum. Yeni bir çalışma tarz yöntem geliştiriyor ve kadın dayanışması, mücadele.

Sevinç baskı koşullarının yıpratıcılığına karşı her gün yeniden örgütlendiğini ve kararlılığı ve direncini kadın dayanışması sayesinde sürekli ayakta tutabildiğini ifade etmiştir:

Tabii ki bu baskı koşulları çok yıpratıcı. Orada kadınlar olmasa ya da bizim sürekli bir arada olma, dayanışmada olma, birbirimizi güçlendirme halimiz olmasa çok zor olabilirdi. Çünkü psikolojik olarak da çok yıpratıcı bir süreç. Ama o masal atölyesi yetiyor böyle güçlenmemiz için, birbirimizi anlamamız veya bununla karşılaştığımız sorunları aşabilmemiz için. Bir de şey olarak görmüyoruz ya. Bugüne kadar gördüğümüz erkek şiddetine ilk defa karşı koyabiliyoruz. Mesela polis şiddeti de aslında bir erkek şiddeti. İlk defa ona karşı koyuyorsun. Mor boya atıyorsun. Bir şekilde ona zarar veriyorsun. Kendini savunuyorsun ve o savunma hali güçlendiriyor insanı.

Kadınların anlatılarının da ortaya koyduğu üzere dayanışma mücadele içerisinde öğrenilen ve kadınların mücadelesi besleyip devamını sağlayan en önemli etkenlerden biridir.

BÖLÜM 5

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde araştırmanın bulgularına dayalı olarak ulaşılan sonuçlar özetlenmiş ve söz konusu araştırma alanında daha sonra yapılacak çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

Sonuç

Araştırmanın bulguları “Katılımcıların Betimsel Özellikleri”, “Kadın Gruplarının Özellikleri”, “Katılım Nedenleri”, “Praksis: Eylem ve Etkinlikler”, “Bilişsel Praksis: Öğrenme Türleri”, “Perspektif Dönüşümünde Eleştirel Düşünüm ve Bilinçlenmenin Rolü” ve “Perspektif Dönüşümü: Bireysel ve Toplumsal Boyutlar” olmak üzere yedi başlık altında ele alınmıştır. İlk başlık katılımcıların kim oldukları eğitim durumu, yaş, katılımcıların sosyalleştikleri şehirler ve aile yapılarını içeren dört alt başlıktan oluşmuştur.

Katılımcıların eğitim durumunun Türkiye genelinde kadın nüfusunun eğitim durumuna kıyasla oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Bununla ilişkili olarak kadınların eğitim aldıklarında daha bağımsız hareket edebilme şansına sahip oldukları görülmektedir. Zira genel olarak toplumsal hareketler özel olarak ise feminizm ve kadın mücadelesi görece bağımsız bireylerin dahil olabildiği karşı hegemonya sahalarıdır. Eğitim düzeyi ilkökul, ortaokul ve lise olan katılımcıların ise politik ilgi ve duyarlılıkları, kendi yaşadıkları toplumsal cinsiyet kaynaklı sorunlar ve ülkedeki kadın meseleleri konusunda harekete geçmek istemeleri onlar açısından esas motive edici etkenler olmuştur. Yine bu grup açısından dönüştürücü öğrenme süreçleri eğitim düzeyi yüksek olan katılımcılara kıyasla daha büyük kırılmalarla ilerlemiş ve içine girdikleri gruplarla yaptıkları çalışmalar hayatlarındaki dönüşümü daha radikal bir şekilde etkilemiştir. Özellikle radikal yetişkin eğitimi alan yazını toplumsal hareketlerde gerçekleşen dönüştürücü öğrenme deneyimlerinin eğitim şansı bulamamış ya da kısıtlı eğitim olanaklarına sahip olmuş kişiler açısından daha dramatik düzeylerde gerçekleştiğini ortaya konmaktadır.

Yaş katılımcıların betimsel özelliklerinden bir diğeridir. Feminist gruplara ve kadın çevrelerine katılan kadınlar geniş bir yaş aralığı içinde yer almaktadır. Bu durum Türkiye’deki kadın sorunun güncelliğine ve feminist hareketin özellikle 1980’den sonra ivmelenen yükselişine olduğu kadar son 20 yılda kadınların yaşamına dönük olumsuz politika değişiklikleri ve söylemlerin yükselişine de dayandırılabilir. Kadınlar neredeyse her kuşakta kendilerini savunma ihtiyacı duymaktadır. Kadınlar kendilerini ikincilleştiren söylem ve uygulamalara karşı giderek genişleyen şekilde kendi sözlerini üreterek karşı hegemonya oluşturmaktadırlar. Feminist gruplara katılan kadınların yaş dağılımının çeşitliliği gruplarda kuşaklar arası deneyim ve bilgi aktarımını canlı tutmaktadır. Böylelikle daha genç kuşaktan katılımcılar diğer yaş gruplarındaki kadınlardan mücadele stratejileri ve kadınların mücadele tarihini öğrenmekte, kazanımların geri alındığı dönemlerde umudu diri tutma ve ısrarla yola devam etmenin yollarını bu deneyimler ışığında yeniden bulabilmektedirler.

Katılımcıların sosyalleştikleri şehirler bir diğer değişkendir. Kısıtlılıkları ya da yarattıkları imkanlar bakımından katılımcıların sosyalleştikleri şehirler kişilerin perspektif dönüşümünü etkilemektedir. Bulguların ortaya koyduğu üzere köy ve kasabalar ve genel olarak taşra kadınların yaşamlarını kısıtlayan, daha dar seçeneklere indirgeyen ve tutucu yapılarıyla olumsuz etkileyen özelliklere sahiptir. Buna karşın özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi diğer birçok açıdan olduğu kadar toplumsal hareketler açısından da çok çeşitli olanaklara sahip kentler katılımcıların dönüştürücü öğrenme deneyimlerini zenginleştirmektedir. Çeşitli nedenlerle taşradan büyük kente göç etmiş kadınlar açısından kent, farklı grupların bir araya gelme olanaklarını arttırmakta, kadınların eğitim başta olmak üzere çok çeşitli toplumsallaşma araçlarına, derneklere ve özgürleştirici çalışmalara erişme şanslarını arttırmaktadır.

Katılımcıların aile yapıları betimsel özelliklerin bir diğer alt başlığını oluşturmaktadır. Katılımcıların aile yapıları eleştirel düşünöme açık ve bunu destekleyen bir yapıya sahipse, sorgulama, bilinçlenme ve dönüşüm çok katmanlı boyutlarda gerçekleşebilmektedir. Buna karşın kız çocuklarını sınırlama ve üzerlerinde baskı kurma eğilimi olan aileler farklı etkilere yol açmaktadır. Örneğin kadınlar eğitim olanaklarını evden uzaklaşmak, dolayısıyla baskıdan kaçmak için kullanabilmektedir. Ayrıca baskıcı ailelerin de katılımcılarda çeşitli düzeylerde sorgulamalara ve alternatif perspektifler aramaya yol açtığı da görölmektedir. Zira kadınlar buna elverişli bir çevreye erişebildiklerinde öncelikle kendilerine uygulanan baskıyı, devamında ise baskının toplumsal formlarını sorgular hale gelmektedir. Bir önceki kuşakta okul,

yoksul çocuklar için yatılı okul eleştirel bakışa erişmenin en temel aracıyken özellikle 1990 sonrası kuşaklarda internet alternatif bilgi kaynakları ve çevrelere erişmenin aracı haline gelmiştir.

Araştırmaya katılan kadınların parçası oldukları gruplara bakıldığında özellikle feminist yayınların hem bir çevre oluşturma hem de iletişim ve etkinlikler için ortaklaştırıcı bir yer olma özelliğiyle öne çıktığı görülmektedir. Feminist yayınlar kadınların sorunlarını ve mücadele biçimlerini, özel alana dair soruları ve teorik tartışmalarını paylaştıkları ortak tartışma mekanı işlevi de görmektedir. Kadınların katıldıkları dernekler de gerek çalışma alanları gerekse de sağladıkları eğitim imkanları ve sosyalleşme olanakları bakımından dikkate değerdir. Sendikalar ise hem mesleki yaşama ilişkin mücadele bilgisinin hem de toplumsal cinsiyet eşitliğine dönük politikaların öğrenildiği alanlardır. Kadınlar bu bilgiyi öncelikle sendikalarda hayata geçirmek üzere de mücadele yürütmektedirler. Kadın platformları ve politik ağlar ise kadınların dahil oldukları diğer çevreleri oluşturmaktadır. Bu sahalarda özellikle politik bilincin gelişiminde kritik rol oynamaktadır.

Katılımcıların gruplara katılım nedenleri aynı zamanda dönüştürücü öğrenme bağlamında referans çerçevesinde köklü bir dönüşümü tetikleyici durumlara karşılık gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında kadınları feminist gruplara ve kadın çevrelerine yönelten etkenlerden birincisi toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yarattığı adaletsizlik duygusudur. Burada toplumsal sistemin ve ataerkil kodların işleyişinin kadınların aleyhine olduğu ve bunun kökten dönüştürülmesi gerektiği düşüncesiyle hareket eden kadınlar kendi sorunlarına birer politik özne olarak müdahale etme isteğiyle yola çıktıklarını ifade etmişlerdir. Gruplara katılımın bir diğer nedeni ise ilk katılım nedenine paralel bir şekilde başkalarıyla birlikte feminist politika yapma isteğidir. Birlikte toplumsal ve bireysel dönüşüm sağlayarak çocukluktan itibaren tanık olunan toplumsal cinsiyet kaynaklı eşitsizliklere müdahale etmek amacıyla kadınlar gruplara katılmışlardır. Kadınların bir diğer katılım nedeni ise yine toplumsal cinsiyet eşitsizliğine duyulan öfke ve eşitsizliğin kadınlarda yarattığı uyumsuzlukla ilgili sorunlardır. Feminist bilgi ve diğer kadınların yaşadıkları benzer deneyimlerde ortaklaşmak kadınların uyumsuzluk nedenlerini çözümlemelerine yol açmaktadır. Kadınlar arkadaşları ve içinde buldukları çevrenin etkilemesi sonucunda da gruplara dahil olmaktadır. Zira dönüşüm geçiren bir kadın aynı zamanda çevresindeki diğer kadınlar için de etkileyici ve ilham verici olabilmektedir. Kadınların gruplara katılımlarının bir diğer nedeni ise travmatik deneyimler yaşamalarıdır. Taciz, tecavüz ya

da ağır bir iş kazası kadınların yaşama bakış açılarını sorgulamalarına, varsayımlarını gözden geçirmelerine ve farklı yollar aramalarına neden olabilmektedir. Böylelikle kadınların bir kısmı referans çerçevesinin dönüşmesi açısından kritik adımlar atmış, feminist bilgi ve praksisle kendilerine yeni bir referans çerçevesi inşa etmişlerdir.

Feminist gruplar ve kadın çevreleri teori ve pratiğin buluştuğu eylem ve etkinlikler yelpazesine sahiptir. Kadınlar bu gruplarda çoğunlukla enformal ve zaman zaman daha yapılandırılmış eğitim çalışmaları düzenlemektedir. Bu çalışmalar birlikte kitap okuyup tartışmaktan belli konularda eğitim içerikleri sunan uzmanlardan eğitim almaya dek geniş bir skala içerisinde gerçekleşmektedir. Toplumsal cinsiyet eğitimleri derneklerden sendikalara dek oldukça yaygın bir sahada verilmektedir. Bulguların ortaya koyduğu üzere iş yaşamında güvenli koşullarda çalışma olanakları üzerine örneğin ev işçisi kadınların kendilerinin anlatıcı olduğu Süpürge Akademisi gibi çok özgün eğitim örneklerine de rastlanmıştır. Yerel yönetimler toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının hayata geçirilmesi bakımından önemli praksis sahalarıdır. Kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını uygulamaya geçirme imkanı buldukları yerlerdir. Yerel yönetimler Karya Kadın Derneği'nin çalışmalarında olduğu gibi eşitlik politikalarını hayatın işleyişine dahil edebilmek açısından önemlidir. Özellikle kadına yönelik şiddetin sona erdirilmesi açısından kadınların korunma ve barınma ihtiyaçlarını karşılayan sığınmaevleri bir diğer praksis alanıdır. Farklı kadınların anlatılarında kadın kampları kadınların dönüştürücü bilgi ile karşılaşmaları açısından oldukça kritik bir yere sahiptir. Kadın kampları feminist dünya tasavvurunu birkaç günlüğüne de olsa hayata geçirme şansı tanımakta, feminist politikayı birlikte üretme imkanı sunmaktadır.

Bir diğer praksis alanı bilinç yükseltme toplantılarıdır. Bilinç yükseltme toplantıları özellikle 1960'lardan itibaren ikinci dalga feminist hareketin etkili araçlarından biri olmuştur. Katılımcıların deneyimlerinde de eleştirel düşünümü ve bilinçlenmeyi derinleştiren bir role sahiptir. Katılımcı kadınların bir kısmı da mahalle çalışmaları yoluyla gruplara dahil olmuş ve özellikle yoksul mahallelerde yapılan çok çeşitli mahalle çalışmaları ile teori ve pratiği buluşturan deneyimler edinmiştir. Kadınların büyük bir kısmının çeşitli boyutlarda dönüşümünde etkili rol oynayan bir diğer çalışma dava takipleridir. Son yıllarda dramatik bir artış gösteren kadın cinayetleri ve kadına yönelik şiddet, çocuk tacizleri gibi olayların davalarının takibi, ailelerin hem bilgilendirilmesi hem de desteklenmesi burada yapılan çalışmalardan bir kısmını oluşturmaktadır.

Elbette ki feminist gruplar ve kadın çevrelerinde öne çıkan bir diğer praksis sahası kamusal alanda, sokakta gerçekleştirilen eylem ve protestolardır. Bu eylemler hem şiddet ve gerilimin en çok yaşandığı hem de dayanışma ve yaratıcılığın körüklendiği yerlerdir. Feminist politikanın karşılık bulduğu yerler sadece kamusal alan değil aynı zamanda ve belki de en çok gündelik hayat ve özel alandır. Bu alanlarda yürütülen mücadeleler komşu feminizminden partnerle ilişkilerin eşitlikçi bir biçimde düzenlenmesine, evde iş bölümünün eşit paylaşımına birçok boyutta gerçekleştirilmektedir. Sosyal medya kullanımı ise çeşitli nedenlerle son yıllarda giderek daha fazla yaygınlaşmaktadır. Sosyal medya dava takiplerinin duyurulmasından belli sorun başlıkları altında mücadele örgütlemeye tacizin ifşasından yeni ortaya çıkan teorik tartışmaların yürütülmesine başlı başına kapsamlı bir praksis sahası olarak işlemektedir.

Bulguların bir sonraki bölümünde toplumsal hareketlerde öğrenme literatürünün ışığında katılımcıların öğrenme deneyimleri ele alınmıştır. Bilişsel praksis olarak adlandırılan toplumsal hareketlerde öğrenme teknik, örgütlenme ve kozmolojik olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır. Katılımcıların bilgisayar kullanımı, gündelik hayatın pratik bir şekilde idame ettirilmesini sağlayan bir dizi beceri gibi teknik bilgileri katıldıkları grup çalışmalarında öğrenebildikleri ya da derinleştirdikleri görülmüştür. Örgütlenme boyutunda ise özellikle ilişki kurma, dinlemeyi öğrenme becerileri öne çıkmaktadır. Kozmolojik boyut özgürleştirici öğrenme boyutu olarak da adlandırılabilir ve kadınların öğrenme deneyimlerinin en çok bu boyutta yoğunlaştığı ve bu boyutun dönüştürücü öğrenme ile güçlü bağları olduğu görülmüştür. Kadınların beden, özgürlük ve toplumsal mücadele algısında özgürleştirici öğrenme deneyimlediği görülmüştür.

Kadınların dönüştürücü öğrenme süreçlerinde diğer bir deyişle perspektif dönüşümünde eleştirel düşünüm ve bilinçlenme kritik rol oynamaktadır. Eleştirel düşünüm bu çalışma bağlamında toplumsal ilişkiler ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda her türlü algı ve yaşantının sorgulanması olarak da ifade edilebilir. Alışageldik ve doğru kabul edilegelen varsayımların eleştirel bir sorgulamaya tabi tutulduğu bu süreç bilinçlenmenin yolunu açmaktadır. Bilinçlenme toplumsal yapının eşitsiz örgüsünü çözümlenme ve yaşamın başka türlü kurulabileceğine dair yeni bir referans çerçevesi geliştirmeyi de beraberinde getirmektedir.

Tezin son bölümünde kadınların perspektif dönüşümünün bireysel ve toplumsal yansımaları ele alınmıştır. Kadınların her iki düzlemde de köklü dönüşümler geçirdikleri ortaya çıkmıştır. Buna göre kadınlar bireysel düzeyde dönüşürken

kendilerine feminist demenin zorlu bir aşama, bir tür eşik olduğunu vurgulamışlardır. Her türlü olumsuz yargı karşısında feministim demek bir tür kendiyle barışma anı olarak tasvir edilmiştir. Bu adlandırma aynı zamanda kendine güven ve bir kimliği sahiplenme duygusunu da geliştirmektedir. Kadınların bireysel dönüşümlerinde öne çıkardıkları bir diğer eylem ise sınır koymayı ve hayır demeyi öğrenmektir. Bireysel sınırların ihlal edilmesinin olağan kabul edildiği bir kültürel atmosferde istemediği duruma ve davranışa hayır demek önceki düşünme alışkanlıklarından oldukça farklı, belirleyici sonuçları olan bir dönüşüme yol açmaktadır. Kadınların bireysel özsaygı ve özgüvenlerinin gruplara katılmadan öncesine kıyasla fazlasıyla arttığı, bunun da kendini ifade etme becerisini olumlu yönde etkilediği ortaya çıkmıştır. Kadınlar ayrıca beden ve cinsellik algısında da köklü dönüşümler yaşamış, bedenleriyle daha barışık, cinsellik üzerine rahatlıkla konuşabilen bir hale gelmişlerdir. Bu anlamda mahrem ve yasak söylemine dayalı beden algısından uzaklaşmış bedenleriyle yabancılaşmayı çok daha az düzeye indiren bir dönüşüm yaşamışlardır.

Kadınların toplumsal boyuttaki dönüşümlerine bakıldığında ise yeni referans çerçeveleri edindikleri ve bu yeni referans çerçevesinin dünyanın işleyişine dair belli ideolojik açıklamalara sahip politik bir perspektif olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu politik perspektif kadınların kendilerini birer politik özne olarak tanımlamaları ile sonuçlanmaktadır. Hâlihazırda kadınlardan yana işleyen eşitsiz ve adaletsiz düzenlemelere itiraz eden ve dönüşüm için mücadele yolları üreten birer politik özne haline gelen kadınlar bu süreçte en çok kadına yönelik algılarında dönüşüm olduğunu, dayanışmayı çeşitli boyutlarda deneyimlediklerini ve aslında dayanışmanın kendiliğinden var olan değil öğrenilen ve birlikte üretilen bir olgu olduğunu ifade etmişlerdir.

Öneriler

Bu çalışma yalnızca araştırmacının kendi ilişkileri bağlamında bağlantı kurabildiği 40 katılımcının görüşleri ve deneyimlerini ortaya koymaktadır. Karma yöntemler kullanılarak çok daha fazla sayıda deneyime ulaşmak ve Türkiye’de etki alanı giderek artan bir toplumsal hareket olan feminizmin kadınların yaşamındaki dönüştürücü etkisini daha kapsamlı bir şekilde ele almak üzere çalışmalar yapılmalıdır.

Ayrıca feminist mücadele yalnızca heteroseksüel kadınlarla sınırlı bir alan değildir. Transkadınlar ve LGBTİ+ bireyler feminist mücadelenin ortaklarıdır. Dönüştürücü öğrenme bağlamında bu grupların deneyimlerine ışık tutmak toplumsal cinsiyetin ürettiği eşitsizlikleri anlamak bakımından oldukça gereklidir.

Feminist mücadele ve toplumsal cinsiyet eşitliği için yürütülen çalışmalar ülkenin farklı bölgelerinde farklı özelliklere ve yöntemlere sahiptir. Bu çeşitliliğin ve farklılıkların ortaya çıkması açısından da ülkenin farklı bölge ve şehirlerini temsil edebilecek çalışmaların yapılması aynı zamanda toplumsal hareketlerde öğrenme ve dönüştürücü öğrenme literatürünü zenginleştirme potansiyeline sahiptir.

KAYNAKLAR

- Abadan-Unat, N. (1998). Söylemden Protestoya: Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü. A. Berktay Hacımiraçoğlu (Ed.), *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. (ss. 323-336). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Acar, E. (2020). *Collective Identity in Feminist Alternative New Media: The Case of 5HARFLİLER.COM*.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Akgöz, G. (2016). Mutsuz Evlilikten Tehlikeli Flörte: Feminizm, Neoliberalizm ve Toplumsal Hareketler. *Fe Dergi*, 8, no. 2, 86-100. doi: 10.1501/Fe0001_0000000167
- Akşit, E. E. (2005). *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alica, Z. (2020). Bir Öğrenme Metodu Olarak Bilinç Yükseltme: Deneyimden Özgürlüğe Feminist Yetişkin Eğitimi. *Yetişkin Eğitimi Dergisi*. Cilt 3, Sayı 2.
- Alikılıç, Ö. ve Baş, Ş. (2019). Dijital Feminizm: Hashtag’in Cinsiyeti. *Fe Dergi* 11, no.1, 89- 111.
- Allman, P. (1999). *Revolutionary social transformation democratic hopes, political possibilities and critical education*. Connecticut: Bergin&Garvey.
- Allman, P. (2011). Antonio Gramsci’nin Radikal Yetişkin Eğitime Katkısı. *Gramsci ve Eğitim*. (S. Sezer, Çev.), C. Borg, J. Buttigieg ve P. Mayo (Ed.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Astarcıoğlu Bilginer, S. (2009). *Feminist Solidarity: Possibility of Feminism in Solidarity Practices?*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Auretto, V. (2001). Theory to practice social change movements and transformative learning. *PAACE Journal of Lifelong Learning*, volume 10, 41-53.
- Bahadır Kuruş, Z. (2021). *Transformation Through Social Action: Experiences of Participants in New Social Movements*. (Unpublished doctoral dissertation). Boğaziçi University, İstanbul, Turkey.
- Baykal, N. S. (2019). *Çevre Hareketlerinde Ekoloji Temelli Öğrenme: HES Örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Berber, N. (2017). İsyân, Direniş, Kazanım! Türkiye’de Kadın Hareketi. Heinrich Böll Stiftung Türkiye Temsilciliği. <https://tr.boell.org/tr/isyan-direnis-kazanim-turkiyede-kadin-hareketi>

- Berkday, F. G. (2001). Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak. A. Berkday Hacımirzaoglu (Ed.), *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* (ss. 29-51). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Beşli, G, M. (2018). *Müslüman Feminist Bir Kadının Yaşam öyküsünden 1980'lerden Günümüze İslamcı Kadın Hareketi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Borg, C, Buttigieg, J. A. ve Mayo, P. (2011). Gramsci ve Eğitim Bütüncül Bir Yaklaşım. (S. Sezer, Çev.), C. Borg, J. Buttigieg ve P. Mayo (Ed.), *Gramsci ve Eğitim*. (ss. 13-43). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Branagan, M. ve Boughton, B. (2003). How do you learn to change the world? learning and teaching in Australian protest movements. *Australian Journal of Adult Learning*. volume 43, number 3.
- Brooks, A. T. and Hesse-Biber, S. N. (2007). An invitation to feminist research. S. N. Hesse-Biber & P. Leavy (Eds.), *Feminist research practice: a primer*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1-27.
- Buechler, S. M. (1995). New social movement theories. *The Sociological Quarterly*. volume 36, number 3, 441-464.
- Calleja, C. (2014). Jack Mezirow's conceptualisation of adult transformative learning: A review. *Journal of Adult and Continuing Education*. volume 20, no: 1.
- Choudry, A. (2015). *Learning activism the intellectual life of contemporary social movements*. Toronto: University of Toronto Press.
- Chovanec, D. M. ve Lange, E. A. (2007). Formative, restorative and transformative learning: Insights into the critical consciousness of social activists. *Adult Education Research Conference*. <http://newprairiepress.org/aerc/2007/papers/23>.
- Cranton, P. (1994). *Understanding and promoting transformative learning*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Cranton, P. (2013). Transformative Learning. In P. Mayo (Ed), *Learning with adults a reader*. (pp. 267-274). Rotterdam: Sense Publishers.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. M. Bütün ve S. B. Demir (Çev. Ed). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cunningham, P. M. (1998). The social dimension of transformative learning. *PAACE Journal of Lifelong Learning*. volume 7, 15-28.
- Çakır, S. (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çur, A. (2005). Kadınlar: Taşranın Yurtsuzları. *Taşraya Bakmak*. T. Bora (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Daloz, L., Keen, C., Keen J. and Parks, S. (1996). *Common fire: Leading lives of commitment in a complex world*. Boston: Beacon Press.

- Della Porta, D. ve Diani, M. (2020). *Toplumsal Hareketler*. P. Çakır ve C. Gülbudak (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demirdirek, A. (2016). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*. Ankara: Ayizi Yayınları.
- Dewey, J. (1910). *How we think*. Chicago: D.C Heath & CO.
- Dirkx, J. M. (1997). Nurturing soul in adult learning. *New directions for adult and continuing education*. no: 74.
- Dirkx, J. M., Mezirow, J. ve Cranton, P. (2006). Musings and reflections on the meaning, context, and process of transformative learning: A dialogue between John M. Dirkx and Jack Mezirow. *Journal of Transformative Education*. volume 4, no: 2, 123-139.
- Durakbaşı, A. (1998). Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'. A. Berktaş Hacımiraçoğlu (Ed.), *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* (ss. 29-51). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Edwards, G. (2004). Habermas and social movements: what's new? *The Editorial Board of the Sociological Review*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- English, L. M. ve Mayo, P. (2012). Adult education and social movements. *Learning with adults. International Issues in Adult Education*. volume 8. Rotterdam: Sense Publishers. https://doi.org/10.1007/978-94-6091-768-4_11
- Erden, Ş. ve Yıldız, A. (2020). Dönüştürücü Öğrenme Kuramı: Kavramlar, Kökenler ve Eleştiriler. *Yetişkin Eğitimi Dergisi*. Cilt 3, Sayı 4.
- Eurostat.(2022). Share of young adults aged 18-34 living with their parents by age and sex- EU-SILCsurvey Erişim adresi: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps08&lang=en
- Eyerman, R. ve Jamison, A. (1991). *Social movement: A cognitive approach*. Philadelphia: Pennsylvania State University.
- Finger, M. (1989). New social movements and their implications for adult education. *Adult Education Quarterly*. volume 40, number 1, 15-22.
- Finnegan, F. (2014). *Embodied experience, transformative learning and social change: notes on a theory of social learning*. Paper presented at ESREA 'Intertogating transformative processes in learning and education network', Athens.
- Finnegan, F. (2019). 'Freedom is a very fine thing': Individual and collective forms of emancipation in transformative learning. In T. Fleming., A. Kokkos and F. Finnegan (Eds.), *European Perspectives on Transformation Theory*. (pp.43-57). Cham: Palgrave Macmillan.
- Foley, G. (1999). *Learning in social action A contribution to understanding informal education*. London: Zed Books.

- Foley, G. (2001). Informal learning in popular struggle, *Journal of Adult and Continuing Education*, 4, pp.73-82.
- Foley, G. (2009). Radikal Yetişkin Eğitimi ve Öğrenme, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, (S. Özdemir ve A. Özcan, Çev.). Cilt 7 Sayı 26, 145-173.
- Fontana, B. (2011). Hegemonya ve Retorik: Gramsci'de Siyasal Eğitim. (S. Sezer, Çev.), C. Borg, J. Buttigieg ve P. Mayo (Ed.), *Gramsci ve Eğitim*. (ss. 45-65). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Freire, P. (1970). Cultural action and conscientization. *Harvard Education Review*, volume. 40, no 3.
- Freire, P. (2006). *Ezilenlerin Pedagojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gladwin, M. (1999). Çağdaş Toplumsal Hareketlerin Teorisi ve Siyaseti. *Sosyoloji Dergisi*. (B. Balkız, Çev.) Sayı 7. 125-135. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/593190>)
- Görgün Baran, A. (2021). Feminizmin Gelişim Serüveni: Dalga Yerine Kuşak Diyelim mi? <https://kockam.ku.edu.tr/feminizmin-gelisim-seruveni-dalga-yerine-kusak-diyelim-mi-aylin-gorgun-baran/>
- Hall, B. L. (2009). A river of life: Learning and environmental social movements. *Interface: a journal for and about social movements*. volume 1 (1): 46-78.
- Hart, M. U. (2012). Bilinç Yükseltme Yoluyla Özgürleşme. F. Sayılan (Der.). *Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim Olanaklar ve Sınırlılıklar*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği. (2021). *Pandemide Evde Bakım ve Zaman Kullanımı Araştırması*. Erişim adresi: https://tr.boell.org/sites/default/files/2022-04/HBS_Pandemide_Evde_Bakim_ve_Zaman_Kullanimi%20final.pdf
- Holford, J. (1995). Why social movements matter: Adult education theory, cognitive praxis, and the creation of knowledge. *Adult Education Quarterly*. volume 45, number 2, 95-111.
- hooks, b. (2000). *Feminist theory from margin to center*. London: Pluto Press.
- Hope, A. ve Timmel, S. (1984). *Training for transformation A handbook for community workers book 1*. Gveru: Mambo Press.
- Illeris, K. (2004). Transformative learning in the perspective of a comprehensive learning theory. *Journal of Transformative Education*. volume. 2, no 2. 79-89. doi: 10.1177/1541344603262315.
- Illeris, K. (2014). Transformative learning and identity. *Journal of Transformative Education*. volume 12 (2) 148-163.
- Inglis, T. (1997). Empowerment and emancipation. *Adult Education Quarterly*. volume 48, number 1, 3-17.

- İlyasoğlu, A. (2014) Toplumsal Mesafe, Kadınlar ve Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Araştırılmasında Yöntem Sorunları. S. Çakır ve N. Akgökçe (Yay. Haz.). *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Jarvis, P. (2006). Towards a philosophy of human learning: an existentialist perspective. P. Jarvis and S. Parker (Eds.) *Human learning an holistic approach*. Taylor&Francis e-library. 1-15.
- Jarvis, C. and Zukas, M. (1998). Feminist teaching, feminist research, feminist supervision: Feminist praxis in adult education. *Adult Education Research Conference*. <https://newprairiepress.org/aerc/1998/papers/35>
- Kadın Savunma Ağı (2022). Hadi Kadın Savunma Ağı feminist öz savunma atölyelerine gel! <https://kadinsavunmasi.org/hadi-kadin-savunma-agi-feminist-ozsavunma-atolyelerine-gel/>
- Karakuş, F. (2022, 10 Mayıs). 10 Mayıs 1987: Ankara'da ilk feminist sokak eylemi. Annenizi seviyor karınızı dövüyor musunuz?. *Çatlak Zemin*. Erişim adresi: <https://catlakzemin.com/10-mayis-1987-ankarada-ilk-feminist-sokak-eylemi-annenizi-seviyor-karinizi-dovuyor-musunuz/>
- Kember, D., McKay, J., Sinclair, K. Ve Wong, F. K. Y. (2008). A four- category scheme for coding and assessing the level of reflection in written work. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. volume 33. no.4, 369-379
- Kember, D., Leung, D. Y.P., Jones, A., Loke, A. Y, Mickay, J., Sinclair, K., Tse, H., Webb, C., Wong, F. K. Y., Wong, M. ve Yeung, E. (2000). Development of a questionnaire to measure the level of reflective thinking. *Assessment and Evaluation in Higher Education*. volume.25, no. 4, 381-395
- Kılıç, Z. (1998). Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. A. Berktaş Hacımirzaoğlu (Ed.), *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* (ss. 29-51). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kilgore, D. W. (1999). Understanding learning in social movements: A theory of collective learning. *International Journal of Lifelong Education*. volume 18. no 3. 191-202.
- Kitchenham, A. (2008). The Evolution of John Mezirow's Transformative Learning Theory. *Journal of Transformative Education*. volume 6. number 2. 104-123.
- Kitchenham, A. (2012). Jack Mezirow on transformative learning. N. M. Seed (Eds.). *Encyclopedia of the sciences of learning*. Boston: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1428-6_3622012.
- Knowles, M. S., Holton, E. F. ve Swanson, R. A. (2014). *Yetişkin Eğitimi*. İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- Koçali, F. (2009). Kadınlara Mahsus Gazete Pazartesi. *90'larda Türkiye'de Feminizm*. A. Bora ve A. Günel. (Ed). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kovan, J. T. and Dirkx, J. M. (2003). "Being called awake": The role of transformative learning in the lives of environmental activists. *Adult Education Quarterly*, volume 53. no: 2. 99-118. Doi: 10.1177/0741713602238906.
- Kuk, H. And Tarlau, R. (2020). The confluence of popular education and social movement studies into social movement learning: A systematic literature review. *International Journal of Lifelong Education*. doi: 10.1080/02601370.2020.1845833
- Kurnaz, Z. (2021). Etnografi/Nitel Araştırma Yöntemleri. Ninarva Tr. Nitel Araştırma Yöntemleri Seminerleri. <https://www.youtube.com/watch?v=RIuX04s7kKM&t=2725s>
- Kuruş, Z. B. (2021). *Transformation Through Social Action: Experiences of Participants in New Social Movements*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Kümbetoğlu, B. (2019). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lather, P. (1991). *Getting smart: Feminist research and pedagogy with/in the postmodern*. London: Routledge.
- Mälkki, K. (2011). Theorizing the nature of reflection. *University of Helsinki Institute of Behavioral Sciences Studies in Educational Sciences* 238. Helsinki: University Print.
- Marx Ferree, M. and McClurg Mueller, C. (2004). Feminism and the women's movement: A global perspective. *The Blackwell Companion to Social Movements*. D. A. Snow, S. A. Solule and H. Kriesi (Eds.). Malden: Blackwell Publishing.
- Mayo, P. (2009). Paulo Freire and adult education. *Global Perspectives on Adult Education*. A. A. Abdi and D. Kapoor (Ed.), New York: Palgrave Macmillan.
- Melucci, A. (1980). The new social movements: A theoretical approach. *Social Science Information*. 1980, 19: 199.
- Melucci, A. (1995). Chapter 3: The process of collective identity. *Social movements and culture*. H. Johnstons and B. Klandermans (Eds.), University of Minnesota Press
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. S. Turan (Çev. Ed.). Jossey- Bass- Ankara: Nobel Yayın.
- Mezirow, J. (1978a). Perspective transformation. *Adult Education Quarterly*. volume XXVIII. no 2, 100-110.
- Mezirow, J. (1978b). *Education for perspective transformation: Women's re-entry programs in community colleges*. New York: Center for Adult Education Teacher's College.
- Mezirow, J. (1990). *How critical reflection triggers transformative learning in fostering critical reflection in adulthood: A guide to transformative and emancipatory learning*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

- Mezirow, J. (1991). *Transformative learning. Transformative dimensions of adult learning*. California: Jossey- Bass Inc Publishers.
- Mezirow, J. (1997). Transformative learning: Theory to practice. *New Directions For Adult and Continuing Education*, no. 74, Jossey- Bass Publishers.
- Mezirow, J. (1998a). On critical reflection. *Adult Education Quarterly*. volume 48, number 3, 185-198.
- Mezirow, J. (1998b). Transformative learning and social action: A response to Inglis. *Adult Education Quarterly*, 49: 70.
- Mezirow, J. (2000). Learning to think like an adult. *Learning as transformation. critical perspectives on a theory in progress*. San Francisco: Jossey-Bass, 3-33.
- Mezirow, J. (2003). Transformative learning as discourse. *Journal of Transformative Education*. volume. 1. no. 1, 58-63.
- Mezirow, J. (2009). An overview on transformative learning. K. Illeris. (Ed). *Contemporary theories of learning theorists... in their own words*. New York: Routledge, 90-105.
- Mies, M. (1995). Feminist Araştırmalar için Bir Metodolojiye Doğru. (Çev. Ayşe Durakbaşı), Ed. Aynur İlyasoğlu, Serpil Çakır, & Necla Akgökçe. *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*, 48-67. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Morsünbül, B. C. (2019). Feminist Olma Öyküleri ve Deneyim Anlatıları Üzerinden Türkiye’de Feminist Hareketin Dönüşümü. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Murphy, M (2021). Yetişkin Eğitimi Politikası: Devlet, Ekonomi ve Sivil Toplum. (Z. Alica, Çev.). *Yetişkin Eğitimi Dergisi* cilt 3, sayı 5-6. 199-228.
- Nahya, Z. N. ve Harmanşah, R. (2018). Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim. R. Harmanşah ve Z. N. Nahya. (Der.). *Etnografik Hikayeler Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Newman, M. (2000). Learning, education and social action. *Understanding adult education and training*. G. Foley (Ed.), Sydney: Allen&Unwin.
- Newman, M. (2012). Calling transformative learning into question: Some mutinous thoughts. *Adult Education Quarterly*. 62 (1). 36-55.
- Nohl, A. M. (2021). Dönüştürücü Öğrenmenin Evreleri ve Biyografik Kaynakları. (Z. Alica Çev.). M. Uysal, A. Yıldız, Ş.E. Bağcı ve N. Korkmaz. (Yay Haz.). *Fevziye Sayılan’a Armağın*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, Yayın No: 237.
- Ollis, T. (2008). The ‘accidental activist’: learning, embodiment and action. *Australian Journal of Adult Learning*. volume 48, number 2.

- O'Sullivan, E. (2002). The project and vision of transformative education: Integral transformative learning. In E. O'Sullivan, A. Morrell & M.A. O'Connor (Eds.). *Expanding the boundaries of transformative learning: Essays on theory and praxis* (pp. 1-12). New York: Palgrave Publishers.
- Özüğurlu, A. (2016). Giriş: 21. Yüzyıl Feminizmine Doğru. *21. Yüzyıl Feminizmine Doğru Neoliberalizmin Ötesinde Bir Kadın Hareketi İçin Tartışmalar*. (ss. 13-27). İstanbul: Notabene Yayınları.
- Passy, F. and Giugni, M. (2001). Social networks and individual perceptions: Explaining differential participation in social movements. *Sociological Forum*, volume. 16. no.1, 123-153.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. London: Sage Publications.
- [Sancar, S. \(2011\). Türkiye'de Kadın Hareketinin Politigi: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler. Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.](#)
- Sayılan, F. (1993). *Kadın Eğitimine Feminist Bir Yaklaşım Çankaya Belediyesi 100. Yıl Kültürevinde Uygulamalı Bir Araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Sayılan, F. (2001). *Yetişkin Eğitimi Bağlamında İşçi Eğitimi Üç İşçi Sendikasında Etnografik Örnek Olay İncelemesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sayılan, F. (2009). Jack Mezirow ve Dönüştürücü Öğrenme Kuramı. A. Yıldız ve M. Uysal (Der). *Yetişkin Eğitimi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Sayılan, F. ve Türkmen, N. (2010). Tekel Direnişi- Ekmek ve Gül. G. Bulut (Ed). *Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Sayılan, F. (2018). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Dönüştürücü Öğrenme. *Eleştirel Pedagoji Dergisi*. Sayı: 56. 85-88.
- Sayılan, F. (2019). Bilinç Yükseltme. *Eleştirel Pedagoji*. Yıl 10, Sayı 55. 95-100.
- Schugurensky, D. (2000). Adult Education and Social Transformation: On Gramsci, Freire, and the Challenge of Comparing Comparisons. *Comparative Education Review*, 44(4), 515–522. <https://doi.org/10.1086/447632>
- Schugurenrensky, D. (2002). Transformative learning and transformative politics: The pedagogical dimensions of participatory democracy and social action. E. O'Sullivan, A. Morrell, M. A. O'Connor (Eds.). *Expanding the boundaries of transformative learning essays on theory and praxis*. New York: Palgrave.
- Seçkin, O. (2008). *Learning in the Kaz Mountains Environmental Social Movement*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

- Sen, A. ve Avcı, Ö. (2016). Why Social Movements Occur: Theories of Social Movements. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*. Cilt: XI Sayı 1.
- Soltis, J. F. (2021). John Dewey (1859-1952) experience and reflective thinking, learning, school and life, democracy and education. *Education Encyclopedia*. <https://education.stateuniversity.com/pages/1914/Dewey-John-1859-1952.html>
- Stromquist, N.P. (2004). The educational nature of feminist action. G. Foley. (Ed.). *Dimensions of adult learning adult education and training in a global era*. Berkshire: Open University Press.
- Taylor, E. W. (1997). Building upon the theoretical debate: A critical review of the empirical studies of Mezirow's transformative learning theory. *Adult Education Quarterly*. 48(1). 34-59. Doi:10.1177/074171369704800104.
- Taylor, E. W. (1998) Transformative learning: A critical review. *ERIC clearinghouse on adult, career, and vocational education* (Information Series No. 374).
- Taylor, E. W. (2000). Fostering Mezirow's transformative learning theory in the adult education classroom: A critical review. *Canadian Journal of the Study of Adult Education*, 14, 1-28.
- Taylor, E. W. (2008). Transformative learning theory. *New Directions For Adult and Continuing Education*, no 119.
- Taylor, E. W. (2017). Critical reflection and transformative learning: A critical review. *PAACE Journal of Lifelong Learning*, volume. 26, 77-95.
- Taylor, E. W. ve Cranton, P. (2013). A theory in progress? Issues in transformative learning theory. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, volume 4, no:1, 33-47.
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, Ş. (2004). On Maddede Türkiye'de Kadın Hareketi. <https://m.bianet.org/bianet/kadin/43145-on-maddede-turkiyede-kadin-hareketi>.
- Türkmen, N. (2012). *Eylemden Öğrenmek: Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uitermark, J., Nicholls, W. and Loopmans, M. (2012). Cities and social movements: Theorizing beyond the right to the city. In *Environment and planning a economy and space*. volume 44, issue 11, 2546- 2554.
- Uldam, J. ve McCurdy, P. (2013). Studying social movements: Challenges and opportunities for participant observation. *Sociology Compass* 7/11. 941-951.
- Walter, P. (2007). Adult learning in new social movements: Environmental protest and the struggle for the Clayoquot Sound Rainforest. *Adult Education Quarterly*, volume. 57. no 3, 248-263.

- Welton, M. (2001). Civil society and the public sphere: Habermas's recent learning theory. *Studies in the Education of Adults*. 33 (1), 20-34.
- Welton, M. (1993). Social revolutionary learning: The new social movements as learning sites. *Adult Education Quarterly*. 43(3), 152-164.
- Yılmaz, Z. (2015). *Dişil Dindarlık İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zihnioğlu, Y. (2005). *Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliğı*. İstanbul: Metis Yayınları.

EKLER

EK 1. Katılımlı Gözlem Formu

Katılımlı Gözlem Formu

Gözlem No:

Tarih:

Yer:

Saat:

Odaklaşılın Olay:

Odaklaşılın Yer:

Katılımcılar:

Kolaylaştırıcılar:

EK 2. Görüşme Formu

DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME SÜRECİ OLARAK FEMİNİST AKTİVİZM ARAŞTIRMASI GÖRÜŞME FORMU

Değerli katılımcı,

Öncelikle görüşmeyi kabul ettiğiniz için teşekkür ederim. Bu görüşme formu Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Hayat Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Bilim Dalı Doktora Programı'nda yapılmakta olan bir doktora tezi araştırmasına veri toplamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışmada çeşitli kadın çevreleri ve feminist gruplara dahil olan ve çalışmalar yürüten kadınların bu çalışmalar yoluyla edindikleri öğrenmeler ve dönüştürücü öğrenme deneyimlerinin görüşmecilerin görüşlerine dayanarak açığa çıkarılması amaçlanmaktadır.

Görüşme ile toplanan bilgiler ve değerlendirmeler araştırmacı tarafından belli bir sistematik içerisinde topluca değerlendirmeye tabi tutulacak ve yalnızca bu araştırma için kullanılacak, bu araştırma kapsamı dışındaki başka kurum ve kişilerle paylaşılmayacak, gizli tutulacaktır. Görüşmeler tez çalışmasında değerlendirilirken görüşülen kişilerin gerçek adları değil müstear adlar kullanılacaktır. Görüşme süresince paylaşacağınız samimi yanıt ve değerlendirmeleriniz, araştırmaya önemli ve anlamlı katkılar sağlayacaktır. Görüşme gönüllülüğe dayalıdır. Herhangi bir nedenle görüşmeyi kesebilir, görüşmeyi iptal edebilirsiniz. Görüşmeden sağlıklı ve tam veri elde edebilmek ve veri güvenilirliği sağlamak amacıyla görüşmeyi izninizle kaydetmek istiyorum. Kayıtları daha sonra deşifre ederek yazılı bir hale getirdiğimde sizinle paylaşacağım. Bu metinde çıkarılmasını istediğiniz yerleri araştırmacıya bildirdiğinizde söz konusu kısımlar kullanılmayacak, kayıtlı metinden çıkarılacaktır. Sorunuz varsa dilediğinizde tarafıma iletebilirsiniz. İzninizle görüşmeye başlamak istiyorum.

Zeynep Alica

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Hayat Boyu Öğrenme ve
Yetişkin Eğitimi Programı Doktora Öğrencisi

EK 3. Görüşme Soruları

A.

Görüşme Tarihi:

Görüşme Yeri:

Yaş:

Eğitim Durumu:

Meslek:

Medeni Durum:

B.

1. Kendinizi tanıtır mısınız?
2. Nasıl bir ailede büyüdünüz?
3. Ailenizdeki toplumsal cinsiyet ilişkileri nasıldı? (ev içi iş bölümü vb.)
4. Kendinizi feminist olarak tanımlıyor musunuz? Neden (evet ya da hayır)?
5. Kadın çevrelerinde, feminist gruplarda yer aldınız mı? Ne gibi gruplar, biraz söz eder misiniz?
6. Sizce neden bir grupta yer alma ihtiyacı hissettiniz? Bir gruba katılmaya nasıl karar verdiniz?
7. Parçası olduğunuz grupta ne gibi çalışmalara katılıyorsunuz, katıldınız?
8. Grupla birlikte gerçekleştirdiğiniz hangi çalışmalar sizi mutlu etti ya da hangi çalışmalar sizi etkiledi?
9. Grupla yaptığınız çalışmaların sizi değiştirdiğini düşünüyor musunuz? Hayatınızın hangi alanlarında ciddi değişimler geçirdiğinizi düşünüyorsunuz? Aile içi ilişkiler, partnerinizle ilişkileriniz, toplumsal ilişkilere bakış açınız gibi boyutlarda sizin bakış açınızda gerçekleştiğini düşündüğünüz değişimler neler?
10. Feminizmle ilgili düşünceleriniz neler? (Eğer kendinizi feminist olarak tanımlıyorsanız) feminist olmak hayatınızda neleri değiştirdi?
11. Toplumsal hareketlerin özellikle de sizin içinde bulunduğunuz feminist grupların toplumun değişimine etkileri var mı ve sizce nasıl?

EK 4. Etik Kurul Onayı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ALT ETİK KURULU KARAR ÖRNEĞİ

Karar Tarihi : 15/03/2021

Toplantı Sayısı : 4

Karar Sayısı : 88

88-Üniversitemiz Eğitim Bilimleri Enstitüsü doktora öğrencisi **Zeynep Alica**'nın "Dönüştürücü Öğrenme Süreci Olarak Feminist Aktivizm" başlıklı tezi ile ilgili "İnsan Üzerinde Yapılan Klinik Dışı Araştırmalar Başvuru Formu" Etik Kurulumuzca incelendi.

Üniversitemiz Eğitim Bilimleri Enstitüsü doktora öğrencisi **Zeynep Alica**'nın "Dönüştürücü Öğrenme Süreci Olarak Feminist Aktivizm" başlıklı tezi ile ilgili, araştırma protokolüne uyulması ve etik onay tarihinden itibaren geçerli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oybirliği ile karar verildi.

EK 5. Fotoğraflar

21 Ekim 2019 DKY Uluslararası toplantı- Ankara

27 Eylül 2019 DKY Uluslararası toplantı- Cenevre

21 Ekim 2019 DKY Uluslararası toplantı- Ankara

7 Aralık 2019 DKY çalışması- Fındıklı/ Rize

5 Eylül 2021 Mor Dayanışma Kadın Kampı-
Ören/Balıkesir

15 Ocak 2020 DKY toplantısı- Ankara

8 Şubat 2020 Mor Dayanışma Türkiye Buluşması

8 Şubat 2020 Mor Dayanışma Türkiye Buluşması

9 Şubat 2020 Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu Türkiye Buluşması-İstanbul

8 Şubat 2020 Mor Dayanışma Türkiye Buluşması

8 Mart 2020 Ankara

8 Mart 2020 Feminist gece yürüyüşü- Ankara

8 Mart 2020 Feminist gece yürüyüşü- Ankara

DKY webinar çalışması

DKY webinar çalışması

DKY webinar çalışması

17 Ekim 2020 Yoksullukla Mücadele Günü DKY

8 Mart 2021 Ankara

1 Temmuz 2021 İstanbul Sözleşmesi eylemi-
Ankara

5 Eylül 2021 Mor Dayanışma kadın kampı

5 Eylül 2021 Mor Dayanışma kadın kampı

DKY webinar çalışması

7 Aralık 2019 DKY çalışması Fındıklı/Rize

9 Şubat 2020 Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu Türkiye Buluşması- İstanbul

BENZERLİK BİLDİRİMİ

“Feminist Kadın Gruplarında Dönüştürücü Öğrenme” başlıklı tezimin ana bölümü (ön bölüm, kaynaklar ve ekler hariç) Turnitin İntihal Tespit Programı aracılığıyla incelenmiş ve ilgili rapor danışmanım tarafından da kontrol edilmiştir. Kontrol sırasında (1) “Yedi sözcükten daha az olan benzeşmeler” (2) “Kaynaklar” (3) “Doğrudan alıntılar” ve (4) “Lisansüstü tezim ile ilgili yapmış olduğum kendi yayınlarım ve yararlandığım mevzuat metinleri gibi kaynaklar” dışarıda tutulmuştur. Benzerlik kontrolüne ilişkin rapordan elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Rapor Tarihi	17.11.2022
Gönderim Numarası	1956729300
Sayfa Sayısı	228
Sözcük Sayısı	74834
Karakter Sayısı	497153
Benzerlik Oranı	% 9
Savunma Tarihi	09.09.2022

Yukarıda belirtilen sonuçları gösteren Turnitin İntihali Engelleme Programı'na ilişkin orijinal raporu, sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmaksızın bu bildirimim ekinde Enstitüye teslim ettiğimi, tezimin %10'dan fazla benzerlik oranı içerdiğinin ve tek bir kaynakla eşleşme oranının %2'yi geçtiğinin belirlenmesi durumunda, bundan doğabilecek tüm yasal sorumluluğu kabul ettiğimi bildirir, saygılarımı sunarım.

Öğrencinin Adı Soyadı: Zeynep ALİCA ÖZTÜRK

Tarih:

İmza:

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Zeynep ALİCA ÖZTÜRK

E-Posta Adresi :

İş Deneyimi :

Unvan	Görev Yeri	Yıl
Öğretmen	Milli Eğitim Bakanlığı/ Öğretmen	2001- devam ediyor

Akademik Bilgiler

Öğrenim Durumu:

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	İngiliz Dili ve Edebiyatı	Hacettepe Üniversitesi	2001
Yüksek Lisans	Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi	Ankara Üniversitesi	2015

Yayımlar:

Makaleler:

- Yıldız, A., Ünlü, D., Alica, Z. ve Sarpkaya, D. (2012). Remembering Mahmut Hoca in a Neoliberal Age “I am not a tradesman but a teacher”. *Journal for Critical Education Policy Studies*. Vol 11, Number 3, pp. 146-163.
- Alica, Z. (2022). Toplumsal Hareketler: Mücadele Ederken Öğrenmek. *Yetişkin Eğitimi Dergisi*. Cilt 5, Sayı 8. 32-52.

Kitap Bölümü:

- Alica, Z. (2021). Teori ve Pratikte Eleştirel Düşünüm. M. Uysal, A. Yıldız, Ş. E. Bağcı ve N. Korkmaz (Yay. Haz.). *Fevziye Sayılan'a Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. (ss. 417- 430).
- Alica, Z. and Tezgiden Cakcak, Y. (2022). Grounding Critical Educators' Lives On Solidarity, Community and Friendship. F. Mızıkacı and E. Ata. (Eds.).

Critical Pedagogy and the Covid 19 Pandemic Keeping Communities Together in Times of Crisis. London: Bloomsbury Publishing. (pp. 205-215).

- Sayılan, F. and Alica, Z. (2022). The Agenda of Critical Pedagogy During the Covid-19 Pandemic in Turkey. F. Mızıkacı and E. Ata. (Eds.). *Critical Pedagogy and the Covid 19 Pandemic Keeping Communities Together in Times of Crisis*. London: Bloomsbury Publishing. (pp. 187- 195).
- Alica, Z. (2022). “Teletabiler Nasılsınız?” Sınıfı Başka Bir Mekana Dönüştürmek İçin Feminist Pedagojinin Sunduğu İmkanlar. İ. Meşe (Der.). *Feminist Faillige Çağrı Dersliklerde Feminist Pedagoji Deneyimleri*

Çeviriler

- Senese, G. (2014). “Freire’ye olan ilginizden dolayı teşekkür ederiz.” ABD Charter Okullarında Bekleme Listesinde Olmak. (Z. Alica, Çev.). M. Uysal ve A. Yıldız. (Ed.). *Eleştirel Eğitim Yazıları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Nohl, A. M. (2021). Dönüştürücü Öğrenmenin Maddeselliği: Orhan Pamuk ve “Masumiyet Müzesi” Romanı Üzerine Bir İnceleme. (Z. Alica, Çev.). *Yetişkin Eğitimi Dergisi*. Cilt 4, sayı 7. 38-67.
- Murphy, M (2021). Yetişkin Eğitimi Politikası: Devlet, Ekonomi ve Sivil Toplum. (Z. Alica, Çev.). *Yetişkin Eğitimi Dergisi*. cilt 3, sayı 5-6. 199-228.
- Nohl, A. M. (2021). Dönüştürücü Öğrenmenin Evreleri ve Biyografik Kaynakları. (Z. Alica Çev.). M. Uysal, A. Yıldız, Ş.E. Bağcı ve N. Korkmaz. (Yay Haz.). *Fevziye Sayılan’a Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, Yayın No: 237.

Kitap Editörlüğü

- Baykal, N. S., Ural, A. ve Alica, Z. (2014). *Eleştirel Eğitim Seçkisi*. Ankara: Pegem Akademi.